

*... A jakož se veliká bezbožnost proti pánu Bohu buď od zlořečených čaroděj-
ných aneb jiných lehkomyšlných lidí v tom působí, že boží muka od dobrých
lidí z obzvláštní pobožnosti z kamene neb dřeva ustavená, v své celosti státi
nechati a trpěti nemohou, ale je lámí, sekají a křížce z nich srážejí i také někdy
celý a nový boží muka dokonce na zem porážejí, jakoby tu znamenité rekov-
ství provozovali... (1638)*

Chraňte památky... ... půjčte jim na zimu svetr

Sborník příspěvků semináře věnovaného obnově
drobných památek v krajině

Děčín 2008

ISBN 978-80-254-3362-1

* Drobné památky v krajině *

Natalie Belisová

1. Typy památek

Z pohledu výtvarného tvarosloví představují drobné památky velmi pestrý, různorodý soubor, pro který lze jen obtížně stanovit kritéria k rozčlenění do příbuzných skupin. Snad nejméně problematickým způsobem jejich klasifikace představuje zohlednění funkce, ačkoliv i zde dochází k mnoha smyslovým přesahům a prolínání.

Památky právního charakteru

Nejpočetnější skupinu představují památky právního charakteru – *mezníky* a *hraničníky*. Označovaly hranice jednotlivých pozemků (soukromých, vrchnostenských, církevních, zemské hranice, lesní díly), či vymezení prostoru, který byl dán z nějakého účelu do dlouhodobého užívání (např. úsek řeky k rybaření, räumichty – drobné dominikální pozemky, dědičně pronajaté poddaným, využívané pro pastvu dobytka, travaření, lámání kamene atp.).

Hraničník v podobě reliéfu erbu rodu Vartenberků ze 16. stol. v Zadních Jetřichovicích. Foto: Václav Sojka

Nesčetné varianty provedení hraničníků (a to i těch, které vznikaly ze stejného účelu ve stejném období) byl dán absencí norem jejich vyhotovení; jen sporadicky se objevily případy, kdy došlo k výrobě většího počtu téměř totožných hraničníků (např. při vyznačení sporné trasy hranic sousedních panství). Ale i v takovýchto případech nebývalo zvykem držet se na všech stanovištích úzkoprse předlohy, což velmi ilustrativně dokládá např. skupina mezníků z akce celozemského charakteru - zaměřování krajiny při tvorbě stabilního katastru. V systematických řadách kamenných hraničníků, označených tlapatým křížem, číslem a letopočtem, se objevují i takové, které využily místních přírodních podmínek, např. vysekání značek přímo do skalní stěny.

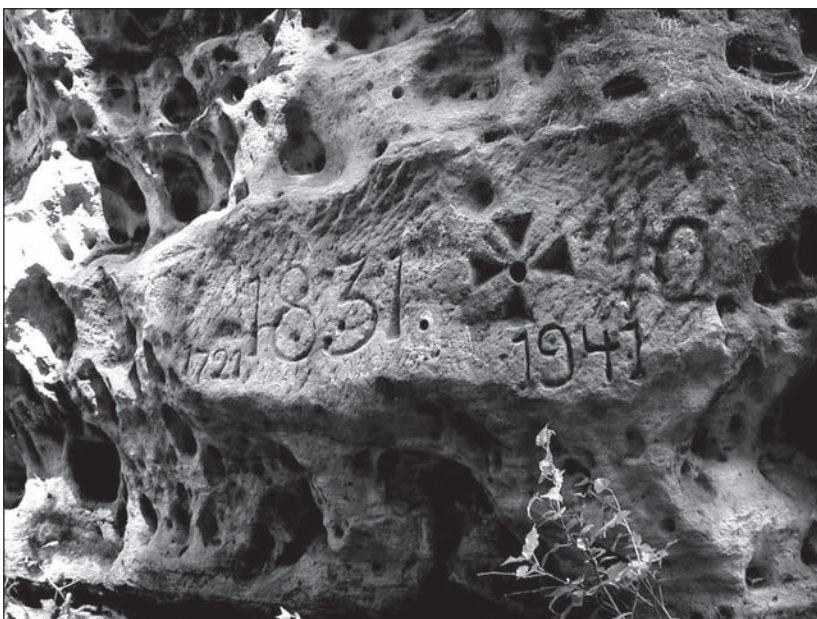
Ukázka jedné z mála přesně stanovených předloh pro tvorbu hraničníků. SOA Litoměřice, pob. Děčín, VS Rumburk, mapa hranice mezi panstvími Rumburk a Česká Kamenice, 1741.

Mezník z hranice lesních revírů Mezná a Hřensko v rokli Schlafgrund s vysekanými letopočty revírů

Mezník „kamenný mužík“ v polesí Hřensko

Mezník katastrální hranice na rozhraní obcí Jetřichovice a Vysoká Lída z r. 1831 u skály zv. Semmelstein s letopočty z let revizí hranice

Svébytnou část památek právního charakteru představuje skupina objektů, spojených s výkonem **trestního práva** – *šibenice, pranýře* či *smírčí kříže*. Právě poslední jmenovaný typ dobře ilustruje problém systematického rozdělení drobných památek. Pokud by bylo na objekty nahlíženo jen z hlediska tvarového zpracování, bylo by možné počet smírčích křížů v Čechách stanovit zhruba na bezmála 2 500 kusů.¹ Jenže důvody, které vedly ke vztyčení monolitických kamenných křížů, byly v průběhu času různé – těch, které jsou skutečně spojeny s mimosoudním vyrovnáním a jsou „pravě smírčí“, je mizivé procento. V naprosté většině se totiž jedná o objekty, které vznikly až po Obnoveném zřízení zemském, a tak spadají do skupiny památek pietních.

*Engelův (smírčí) kříž
v Brtníkách*

*Stübelhannesův (pietní)
kamenný kříž pod obcí
Studený*

Památky pietní

Pietní památky upomínají na místa, kde se odehrála nějaká nešťastná událost. Pokud měla nehoda šťastné rozuzlení, jedná se o památníčky *ex voto*, čili díkyvzdání za vyvážnutí či uzdravení. Z pohledu podoby objektu jsou pietní památky velmi různorodé. Ze stejných důvodů vznikaly nápisy na skalách a pomníčky, obrázky na stromech, kapličky, kříže i sochy. Pár příkladů pro srovnání. V Malinovém dole u Hřenska jsou pod převisem skalní stěny vyryty primitivní symboly kalicha, kříže a kotvy (symboly naděje a víry); podle ústní tradice zde dobrovolně ukončila svůj život dvojice milenců na začátku války. O něco náročnější zachycení nešťastné události již představuje pomníček dřevorubce Josefa Schäfera z Dobic, který zahynul při kácení stromů roku 1910 – nápis je řemeslně dokonale vysekán v zrcadle pískovcového kvádru. Přesto jej nelze srovnávat s výpravným sloupem, jehož vrchol zdobí socha sv. Antonína u cesty kolem Brtnického potoka pod osadou Kopec (okr. Děčín). Sokl sloupu zkrášluje reliéf mužské postavy s nápisem, že zde roku 1707 zahynul Johann Zimmer. Ke smrtelnému úrazu mlynáře Zimmera došlo při lámání kamene na žernov v nedalekém lomu. Tři lidské tragédie – a tři

zcela odlišné způsoby, jak připomenout smrt člověka.

I mezi uměleckou úrovní památek *ex voto* nalezneme velké rozdíly. Pod osadou Vysoká Lípa je na břehu řeky Kamenice vyryt do skály kříž s nápisem. Upomíná záchranu chlapce Karla Reneta, kterého po pádu zachránili dřevorubci. Stejný popud, ovšem zcela jinak zvětšený, vedl ke vzniku dřevěného kříže (původně s plechovou malovanou siluetou Krista a klekátkem) v Helách u Kyjova (okr. Děčín). Nechal ho vybudovat vrchnostenský myslivec Franz Klingenberg jako poděkování Bohu, že se mu v těchto „zázračně“ zahojila prostřelená noha. Kuriózní perličkou býval svého času obraz Piety v závěru obce Dolní Chřibská. Malbu nechal na skálu pověsit sedlák, kterému se z vrcholu plata zřítila do údolí kráva.

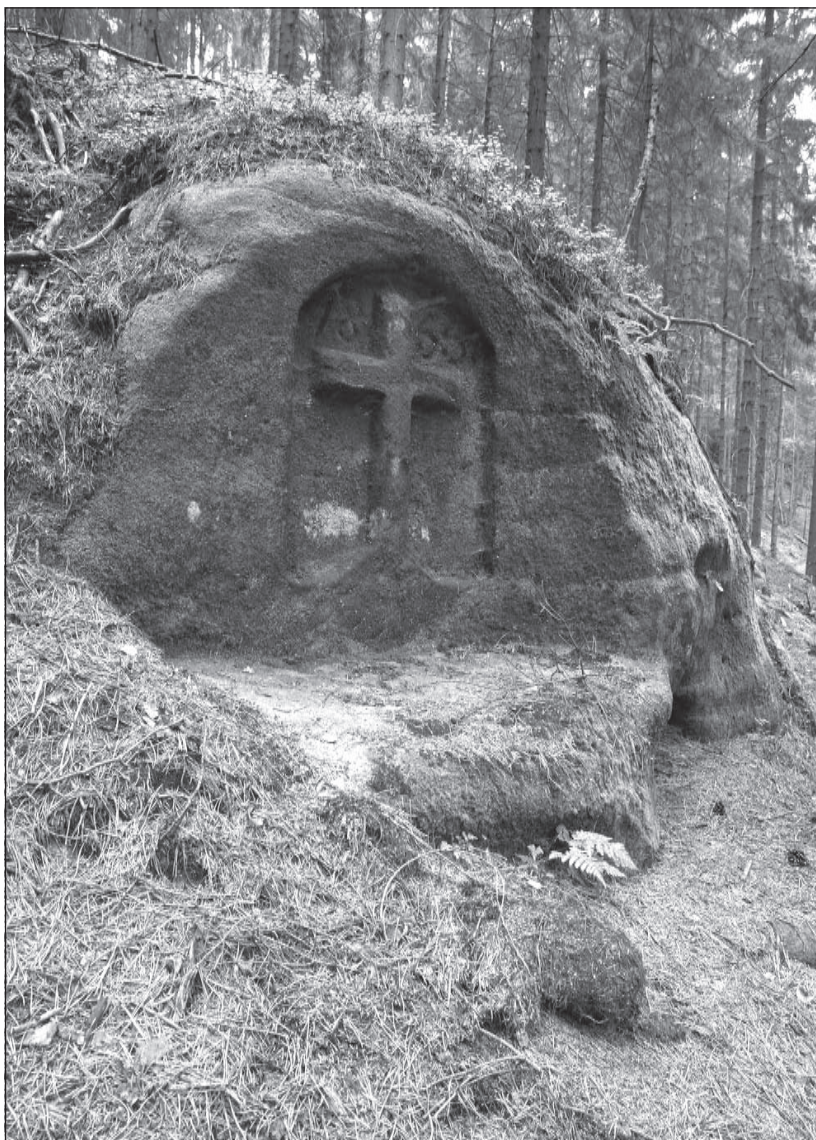
Mnohým památkám nehod či úmrtí byla vtisknuta podoba kříže, sochy či kaple. Některé z nich byly po čase zařazeny do

Rytina kříže, kalichu a kotvy v Malinovém dole u Hřenska, upomínající na dobrovolnou smrt milenců

tras zbožných procesí a začaly sloužit jako tradiční zastavení. Tak se druhotně transformovaly ze světských, pietních pomníčků na sakrální památky.

*Stormův pomníček z roku 1855 v rokli Königsteichgrund u Jetřichovic.
Foto: Václav Sojka*

Sakrální památky

Soubor drobných sakrálních památek tvoří mnohačetná plejáda obrázků na stromech, domech či ve výklencích, cestní kříže, boží muka, reliéfy, sochy, křížové cesty či kaple. Jak již bylo naznačeno výše, vznikaly z různých příčin, které nemusely nutně mít jen náboženský obsah (někdy i „zázračný“, jako tomu bylo v případě skalní kaple Panny Marie Lurdské v Dolní Chřibské, která vznikla díky „zjevení se Panny Marie“ fundátorovi ve snu). Pro svou formu však byly využívány jako místo pro příležitostnou modlitbu či jako oficiální zastavení při procesích či jiných liturgických příležitostech (v postním období, o svátku Božího těla, svátku Všech svatých atd.). Řada z nich vznikala na kostelních stezkách a cestách, vedoucích k blízkým poutním místům, na trase velikonočních jízd, u polních cest (kam chodívala místní procesí žehnat a děkovat za zdar úrody), na kopcích nebo v centru obce.

Kaple zv. Pappert Kapelle v Dolní Chřibské, vznikla po fundátorově snu o Panně Marii a časem se stala místem pro shromáždění mládeže na Zelený čtvrtek

Samostatnou skupinu tvoří tzv. *odpočivná místa*; památky, které byly budovány na hranicích obcí u kostelních stezek. U těchto památek se zastavovaly pohřební průvody, směřující z přifařených obcí k farnímu kostelu ke krátké pobožnosti a k odpočinku účastníků průvodu. V určitém slova smyslu tvořila odpočivná místa mezník mezi světským a pozemským domovem. Až sem doprovázel nebožtíka při poslední cestě sbor zpěváků a muzikantů.

Někdy však k odpočivným místům přicházelo (např. při oslavách dnů díkuvzdání přífařené obce) vstříc poutníkům i procesím z farní obce v čele s farářem. Po společné modlitbě se pak ve společném průvodu odebrali všichni věřící k slavnostní bohoslužbě v kostele.

Výklenková kaple (odpočivné místo) na kostelní stezce mezi Meznou a Růžovou u Mezního můstku

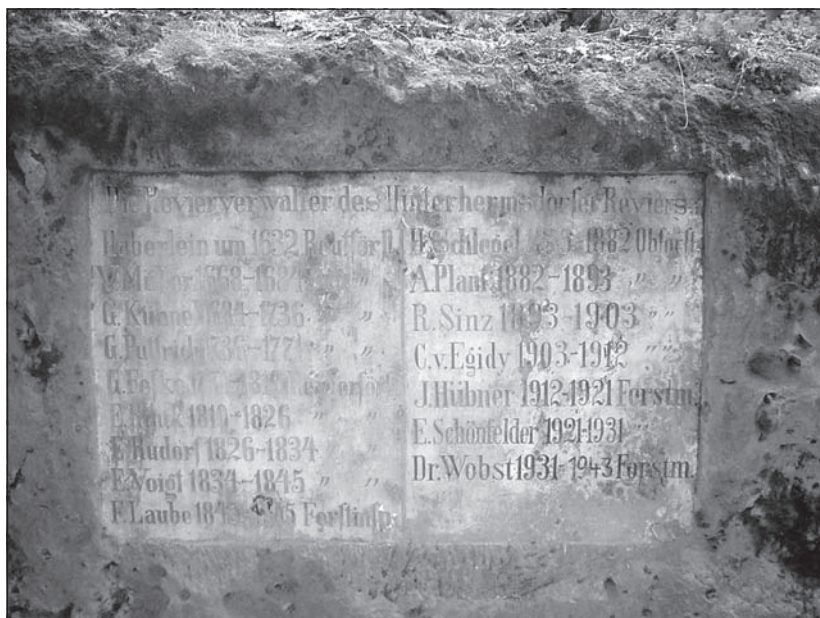
Výklenková kaple Zmrtvýchvstání Krista (odpočivné místo) na staré kostelní stezce mezi Rynarticemi a Dolní Chříbskou

Pamětní a oslavné památky

Další (a opět velmi rozmanitou) skupinu představují pamětní a oslavné památky. Mohou mít jak podobu prostého *nápisu na skále* (např. Vlčí deska u zaniklé osady Zadní Doubice, kterou vysekal lesmistr Grohmann r. 1640 po zastřelení dvou vlků či četné záznamy jmen budovatelů cest nebo jmen hlídačů na stanovištích protipožárních hlídek), tak i *výtvarně výpravného díla* (např. Rysí kámen u Zadních Jetřichovic s reliéfem šelmy z r. 1743, památka již vzácného úlovku lesmistra Johanna Gottfrieda Puttricha), nepřeberné varianty *obelisků* a plastik *válečných pomníků* či jiných významných událostí (viz originálně řešené oslavné památky na výročí vlády císaře Franze Josefa – třeba i v podobě vysekané zdobné lavice s nápisem ve skále v údolí Suché Kamenice u Hřenska).

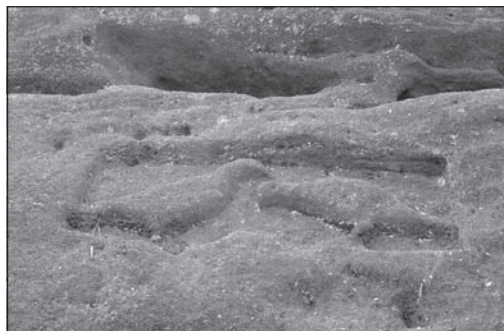
Rysí kámen, reliéf z r. 1743, upomínající vzácný úlovek myslivce J. G. Puttricha

Deska se jmény řady lesníků z revíru Hinterhermsdorf na skále Altarstein (saské hranice u Hřenska)

Památky vzniklé za účelem ozvláštnění krajiny

Do této kategorie zapadá řada objektů, pro které by se těžko dala nalézt jiná hodnotící kritéria. Za jejich vznikem nestála žádná mimořádná událost, vznikly pouze pro potěchu tvůrce. Několik málo příkladů: Trpasličí skála u Rynartic – skalní masiv, oživený reliéfy skřítků, který tvoří scénu lidové pověsti o pomoci skalních mužičků staré žebračce, zaklíněné po pádu ve skalní trhlině.

Reliéf ze Zámeckého vrchu u Vysoké Lípy

Cedule s vepsanými jmény přírodních útvarů (např. Lví doupě a Bratrské kameny v Křínickém údolí u Kyjova, převis Memento Mori z r. 1857 u Mezní Louky) či verši (Dianina rokle z r. 1864 u Mezní Louky atd.). Skalní útvary a jejich části, trojrozměrně opracované do podoby lidských postav, zvířat atd...

Reliéfy skalních skřítků z tzv. Trpasličí skály u Rynartic. Foto: Václav Sojka

---

2. Fundátoři

Zřizovatele drobných památek je možné nalézt napříč celým společenským spektrem. U některých typů je to zcela logické – např. u pietních objektů, protože neštěstí nepostihovalo pouze vymezenou skupinu obyvatelstva. Rovněž za vznikem sakrálních památek stála společensky nehomogenní společenská vrstva a ne vždy se movitost fundátora musela nutně projevit ve výpravnosti díla. Například jednu z „nejlacinějších“ památek – dřevěný cestní kříž – nestavěla v krajině pouze chudina, ale i rychtáři, myslivci nebo či dokonce vrchnost; např. majitel lipovského panství hrabě Salm – Reifferscheid fundoval dle dochovaných účtů tři dřevěné kříže v okolí Lipové. U některých typů památek však lze vycítit náznak „specializace“ určité skupiny fundátorů; zde je možné připomenout třeba zřizování hřbitovních křížů místními faráři. Řada paterů se také nechávala u těchto centrálních křížů na pohřebištích pohřbívat; důvody jsou nasnadě. Po josefínské době již nebylo možné budovat hroby v interiéru kostela (např. u bočního oltáře) a tak bylo místo u hřbitovního kříže jedním z mála, kde byl duchovní správce i po smrti alespoň příležitostně přítomen se „svými ovečkami“ při společné pobožnosti – o svátku Všech svatých. Ale ani tento typ památky nebyl výsadně zřizován pouze duchovními, existují hřbitovní kříže, které nechali postavit sedláci či jiní dobrodějové.

3. Péče o drobné památky

Je zcela přirozené, že více pozornosti bylo věnováno těm památkám, které plnily konkrétní funkci (mezi sakrálními tedy např. hřbitovní kříže či křížové cesty). Největší péče náležela objektům, které přímo souvisely s majetkem zřizovatele; jen málokterá památka mívala větší frekvenci dozoru nežli **mezníky a hraničníky**. Jejich zachování bylo v zájmu majitelů pozemků. Péče o mezníky však neměla s ochranou památek v našem slova smyslu moc společného; větší zájem byl o pravost a neměnnost hranice, tedy o jejich umístění než o citlivý přístup k údržbě či renovaci mezníků. Hraniční revize tedy sledovaly otázku nezpochybnitelného průběhu hranice a v případech sporných míst doplňovali majitelé nové hraničníky (jejichž provedení obvykle nekorespondovalo s dříve umístěnými mezníky) a starší objekty bývaly nejčastěji barevně zvýrazněny, vyryté nápisy a znamení prohloubeny či doplněny novými značkami (např. kříži) a letopočty roku kontroly.

Obchůzka hranic a přísaha svědků „v hrobě“ (dosvědčení pravosti umístění hraničníku v podobě Božího soudu, při křivé přísaze měl svědek v hrobě zemřít).

FC 1738	
1. Fürst Clary Aldringen, Beschäftigt und einen Kameren Haiden da was gemacht, vorzu	18
1. Einem Haiden auf vier Roden gemacht mess, dem 1/2 Teil zu geben	5
1. Kameren Haiden in einer Fichte Zug gemacht	1
1. Kameren Haiden gemacht mit E. gr. fertig	1/2
4. H. Haid mit 1 Teil in ein	

Účet z roku 1738 za výrobu kovových „FC“ (zkratka jména Fürst Clary-Aldringen), které se umísťovaly na značené stromy na hranici. SOA Litoměřice, pob. Děčín, VS Bynovec, K 54.

Transkript Revisor

Lehrmittel prot. 57.

Die Zeitungen und die Zeitungen der Provinz
abgelesen sind die Zeitungen der abgelesenen
dem Zeitungen der Provinz von der Zeitungen der Provinz
die Zeitungen der Provinz und die Zeitungen der Provinz
nachdem die Zeitungen der Provinz und die Zeitungen der Provinz
nachdem die Zeitungen der Provinz und die Zeitungen der Provinz
nachdem die Zeitungen der Provinz und die Zeitungen der Provinz

Die Zeitungen der Provinz der Provinz der Provinz
die Zeitungen der Provinz der Provinz der Provinz
die Zeitungen der Provinz der Provinz der Provinz
die Zeitungen der Provinz der Provinz der Provinz

1/2 20

20

Zu: 1/2 20

1/2 20

Die Zeitungen der Provinz der Provinz der Provinz

Die Zeitungen der Provinz der Provinz der Provinz

Die Zeitungen der Provinz der Provinz der Provinz

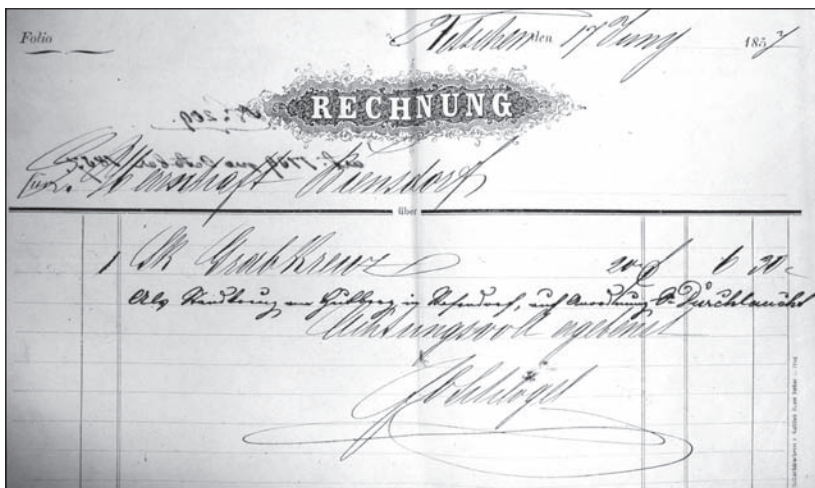
Die Zeitungen der Provinz der Provinz der Provinz

Účet za vysekání dvou kamenných mezníků na hranici lesního revíru Zadní Jetřichovice z roku 1857. SOA Litoměřice, pob. Děčín, VS Bynovec, K 144.

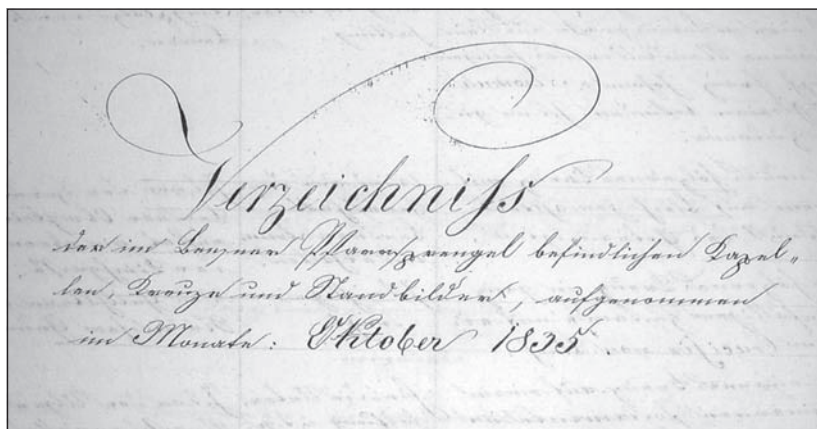

U objektů pietní, pamětní či sakrální povahy nebyl nikdo nucen k jakékoliv péči. Většina drobných památek vznikla ze soukromé iniciativy zřizovatelů, a tak bylo jen na jejich vůli (či kohokoliv z „dobrodějů“), bude-li se o ně starat. Někdy pomohla soukromníkům vrchnost. V literatuře se tento fakt obvykle dokládá úryvkem z poddanského řádu Jaroslava z Martinic (1638): ...A v kteréžby vesnici lidí tak možní nebyli, aby z kamene je (boží muka) sdělali dáti mohli, tehdy ať dřevěné postaví. Pokudž dřev k tomu hodných sami nemají, když na zámek přijdouce, za to žádati budou... pán k takovému pobožnému skutku ráčí jim chtíti dřeva hodný sám milostivě darovati... Obdobný velkorysý postoj je však možné vysledovat z účtů i na jiných panstvích. Například na panství Bynovec se v 18. století opakovaně objevila v příjmech lesního úřadu položka za „zlevněné dříví na kříž“ pro poddané. Kromě materiálu na vybudování nového zastavení se vrchnost nechala umluvit i k spoluúčasti při opravách již stojících „soukromých“ památek – např. kníže Edmund Clary – Aldringen (majitel bynoveckého panství) zakoupil po velké vichřici roku 1857 litinový krucifix pro kříž na Pastevním vrchu, o který jinak pečovala rodina Schubertových z čp. 182 v Růžové.

Účet za kříž na Pastevní vrch, který zaplatil hrabě Edmund Clary-Aldringen 1857. SOA Litoměřice, pob. Děčín, VS Bynovec, K 144.

U sakrálních památek nastal zlom v benevolentním přístupu k údržbě v 30. letech 19. století. V rámci biskupských konzistoriálních kurend vyšlo roku 1835 nařízení, které si dalo za cíl zvidovat a zabezpečit správu drobných náboženských památek. Tak byly během následujícího roku na většině farností zpracovány **soupisy kaplí, křížů a soch** (evidenci, bohužel, až na

Titulní list soupisu křížů, soch a kaplí farnosti Benešov nad Ploučnicí

ojedinělé výjimky unikly obrázky na domech, stromech a ve skalních výklencích).

Soupisy měly mít jednotný charakter a popis každého objektu měl obsahovat následující body: popis konstrukcí (především kaplí) a jejich hodnotu, opis všech nápisů na památce, jméno zřizovatele a majitele pozemku, na kterém se nacházejí (př. jsou-li na obecním pozemku), pod jakým jménem jsou známy, jméno osoby, zodpovědné za jejich údržbu (tzv. patrona) a existuje-li fond na údržbu zastavení, či zavázal-li se někdo k péči o objekt. Zpracovatelům byl dodán vzorový formulář s kolonkami:

- pořadové číslo (pro každou farnost samostatná řada)
- místní název a umístění
- stav, v jakém se památka nachází
- typ památky (kaple, socha, kříž)
- zřizovatel
- finance na hrazení údržby
- místo uložení finančního kapitálu na údržbu
- roční příspěvky
- uzavřený protokol o podpoře
- poznámky

Pokud by tyto soupisy byly důsledně zpracovány, vznikla by velmi precizní pasportizace objektů k určitému datu (v některých šťastnějších případech docházelo i k doplňkům v pozdějším období, kdy byla vybudována nová zastavení, př. revizím starých seznamů s doplněním aktuálního stavu a nových patronů). Zdaleka ne na všech farnostech však bylo nařízení zhotoveno s předpokládanou důkladností. Někde došlo k téměř detektivnímu pátrání faráře,

kteřý se (např. identifikací monogramů na soklech) snažil dopídit jména fundátora aby poté, na základě „morální zodpovědnosti za dílo předků“, přinutil žijící potomky uvázat se do role patrona. Jinde došlo k pouhému sečení sakrálních památek, bez jakýchkoliv podrobností.

Kort No.	Detail	Zugl der Stube	Anmerk.
	<p style="text-align: center;">Wolfsberg</p> <p>Ein von Johann Christoph Gopp No. 100. in Wolfsberg verfertigt, dergleichen in Klein und viel Gegenden zu finden, hat sich in der Folge mit dergleichen.</p>		
1.	Alles von <u>Johann Gopp</u>	1.	
2.	Ein Bild Abraham - großer Stein mit Gehring	1.	
3.	Die Geburt Christi - Stein mit Gehring	1.	
4.	Die Taufe Christi - eben so	1.	
5.	Die Taufe Christi - eben so	1.	
6.	Die Taufe Christi - eben so	1.	
7.	Die Taufe Christi - eben so	1.	
8.	Alles von Gopp: 1. Die Taufe Christi - 2. Die Taufe Christi - 3. Die Taufe Christi	3.	
9.	Alles von Gopp	1.	
10.	Die Taufe Christi mit Gehring	1.	
11.	Alles von Gopp	4.	
12.	Johann Gopp	2.	
13.	Die Taufe Christi mit Gehring	1.	

Ukázka ze separátních pasportů kaplí, 1838, soukromá kaple ve Vlčí Hoře (farnost Brtníky).

Kromě získání přehledu o počtu a stavu zastavení měla akce, jak bylo naznačeno výše, hlavní cíl – získat patrony ke každé památce, která vznikla před rokem 1835. Zastavení, která byla postavena po tomto roce, již podléhala jinému režimu. Každý fundátor byl povinen spolupracovat s místním duchovním a úřady. O zřízení nové památky musel předem požádat a před vybudováním složit finanční kapitál (obvykle do kostelní pokladny, ale ne bezvýhradně). Úroky, které z kapitálu plynuly, měly v následujících letech sloužit jako fond obnovy a údržby. Souběžně s tím byl alespoň ve dvou provedeních písemně zpracován závazek (tzv. *Revers*) o následné péči; jedno paré bylo uloženo v archivu farnosti, druhé na konsistoři. Přípustná byla i varianta ručení za dobrý stav památky hodnotou své usedlosti, která byla zanesena do pozemkové knihy jako věcné břemeno.

Bez splnění těchto předepsaných náležitostí neměla být památka oficiálně vysvěcena. Zdánlivě jednoznačné instrukce – a přesto ani toto nařízení nevedlo pokaždé ke stejnému procesu. V některých případech se zřizovatelé dobrovolně zavazovali k dosti kuriózním podmínkám. Například bělič Florian Michel v Krásné Lípě si nechal zanést do pozemkové knihy věcné břemeno, že nejen budou všichni následující majitelé jeho gruntu pečovat o kříž, který postavil, ale že dokonce všechny práce vykonají vlastnoručně. Předpo-

Beschreibung der religiösen Handbitter,
 welche am 1. Sept. 1852 in St. Ulrichs Kirche zu Jetrichowitz
 durch den Gemeindevorstand des Gemeindefeldbesitzer-Verbands vereinigt wurden

№	Ort	Ort	Ort	Ort	Ort	Ort	Ort	Ort	Ort	Ort	Ort	Ort
6	Jetrichowitz	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche
7	Jetrichowitz	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche	St. Ulrichs Kirche

St. Ulrichs Kirche zu Jetrichowitz 1852
 f. Michel
 Gemeindevorstand

Ukázka aktualizací, soupis nově zbudovaných zastavení, farnost Jetřichovice, 1855

kládal tedy, že kromě zbožnosti a zodpovědnosti budou všichni následovníci obdařeni i manuální zručností (Poznámka na okraj – nebyli. Proto jsou muka v takovém stavu, v jakém jsou.). Na druhé straně vznikaly i emotivně vyhraněné situace, kdy se fundátoři nechtěli podřídit nařízením...

Jeden příběh za všechny. V první polovině 19. století žil v obci Růžová na Děčínsku Johann Seidel. Byl to osudový smolař, kterého stůhala jedna pohroma za druhou – hynul dobytek, na hospodářství vázly dluhy, jeho nejstarší syn Wilhelm byl velmi těžce nemocný a léčba stála Seidela nemálo prostředků. Sedák měl velké přání – postavit proti svému domu kříž. Vysadil na místě stromy, ale k vybudování zastavení se až do své smrti nedostal.

Když dospěl syn Wilhelm, rozhodl se realizovat tužbu svého otce a mezi stromy vztyčil roku 1862 kříž. Celá rodina očekávala, že hned následující neděli (kdy farnost slavila křížový, modlitební den) budou „jejich muka“ vysvěcena; kolem Seidlovy usedlosti totiž vedla tradiční trasa procesí. Pater Josef Blumentritt nebyl proti, požádal však (přesně dle instrukcí vyhlášky) o složení kapitálu 30 zlatých coby fondu na údržbu. Wilhelm Seidel však o ničem takovém nechtěl ani slyšet, splnění otcova přání jej stálo mnoho peněz. Farář tedy odmítl kříž vysvětit. Procesí, které kolem nových muk o neděli prošlo, se u nich ani nezastavilo a ani nikdo nesmekl klobouk. Rozhořčený Seidel napsal dopis biskupu Augustinu Bartoloměji Hillemu do Litoměřic a postěžoval si na duchovního. A ačkoliv by konzistoř měla první trvat na plnění svých nařízeních – vzápětí odputoval z Litoměřic dopis farářů, aby kříž neprodleně vysvětil bez jakýchkoliv finančních nároků. Tak byl Seidlův kříž i bez složení kapitálu vysvěcen – a rodina se bez písemných závazků a věčného břemena o „své zastavení“ starala až do odsunu roku 1945.

Ne všechny sakrální památky získaly po roce 1835 svého patrona. Nicméně ani „ty šťastnější“ se ze svého privilegia péče, zakotveného břemenem na gruntu na věčné časy, neradovaly do proklamované věčnosti. Věčnost skončila roku 1945 a po něm následovalo období, kdy se z pozice „zajištěných“ dostaly na místo „ohrožených“. V archivech mnoha památkových ústavů lze dosud nalézt dokumenty, v nichž jsou sakrální památky označovány jako „třídě nepřátelské“.

Jedním ze zdrojů, vedoucích k rozdmýchání etapy **devastace drobných památek** byl oběžník Zemského národního výboru v Praze č. I 4b - 1750 - 1945 z 2. června 1945. Řešil zcela jinou otázku – změnu názvů obcí a ulic na znění, jaké měly před 1. říjnem 1938. Obce měly neprodleně odstranit názvy ulic a veřejných míst, pokud byly v jiném jazyce než českém, jakož i názvy nevhodné a nahradit je vhodnými českými. Text oběžníku následně rozpracovaly a rozeslaly všem obcím okresní správní komise. Tak se např. v oběžníku, vydaném v Děčíně, objevily další detaily, nezmiňované v předloze: „...Obce postarají se zároveň též o okamžité **nahrazení veškerých nápisů** označující-

cích veřejné, průmyslové a živnostenské a jiné podniky, soukromé domy, firmy atd., **názvy pouze českými**... Neuposlechnutí bude potrestáno.“

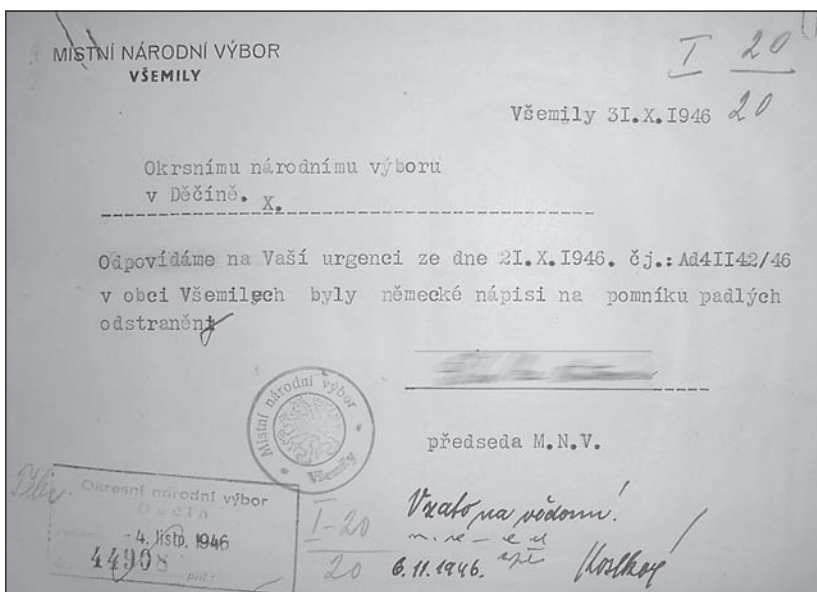
Za oběžníkem, který řešil názvy obcí, následovala 25. srpna 1945 vyhláška Zemského národního výboru v Praze č. Pol.N.-1749 – 1945, o **odstranění symbolů, pomníků, označení a pod., upomínajících na dobu nesvobody**, v níž bylo psáno: „Bylo zjištěno, že na mnohých veřejných místech, zejména v pohraničí se vyskytují resp. používá se dosud předmětů, vyobrazení, nápisů apod., které buď samy o sobě nebo svým provedením připomínají dobu nesvobody, nacismus a jeho představitele, zaniklou německou říši a její brannou moc. Veřejné vystavování a veřejné užívání takovýchto předmětů je neslučitelné s obnovenou československou státní svrchovaností a s ideou československého státu, porušuje veřejný pořádek a je tedy trestné dle čl. 3, odst. 2 org. Zákona čís. 125/1927 Sb., pokutou od 10 do 5 000 K nebo vězením od 12 hod. do 14 dnů. Zemský národní výbor proto nařizuje, aby uvedené závady byly bezodkladně odstraněny. Jsou-li takové závadné věci, vyobrazení, nápisy apod. umístěny na budovách nebo jiných nemovitostech, jsou za jejich odstranění odpovědní také vlastníci budov a nemovitostí nebo jejich zástupci...“

Z následných hlášení jednotlivých obcí o plnění uvedené vyhlášky jde dnes hlava kolem. Je však nutné vzít v potaz tehdejší atmosféru ve společnosti, velmi vyhrocený postoj k čemukoliv německému a rovněž absenci vztahu novousedlíků v pohraničí k „zděděným“ památkám a jejich nulovou znalost místní historie a osobností regionálního významu. Kromě artefaktů, které s okupací nesporně souvisely, mizely i takové, které měly s německou říší a fašismem pramálo co do činění – desky se jmény padlých v 1. světové válce, včetně soch, které je zdobily, skulptury básníků (např. Schillera), pomníky císaře Josefa II., pamětní desky donátorů veřejných budov (např. průmyslníka Emanuela Karsche, který uhradil stavbu obecní školy v Kamenické Nové Vísce) i zasloužilých občanů (např. Franze Jossta, proslulého zahradníka Thun – Hohensteinů v Děčíně či deska z rodného domu řádového kněze, profesora státního gymnázia a významného vlastivědného badatele Amada Paudlera v Kamenické Nové Vísce... oba zemřeli roku 1905!).

Smutnému osudu neunikly ani staré náhrobky na hřbitovech a drobné sakrální památky. Pro dokreslení odcitujme několik z těchto hlášení.

Místní národní výbor v Jetřichovicích: *...v obci jest německý hřbitov, kde není pochován žádný československý občan (s podivem!), že po obci jest roztroušeno několik pomníčků postavených u příležitosti různých oslav z doby německého osídlení, jež německým pojetím připomínají dobu osídlení pohraničí německým živlem a jež by dle názoru MNV mohly býti odstraněny.*

Místní národní výbor v České Kamenici: *... Provedené ad 2 podotýkáme, že jsou ještě v malém množství v polích i ve městě církevní památky /Boží muka/ s německým textem. Tyto postupem jsou upraveny zakrytím německého*

Ukázka hlášení z obce Všemily

textu. Jen v kapli p. Marie jsou desky osob, které přispívaly na údržbu kaple. Tyto desky jsou v německém znění.

Situace památkoborectví se nezklidnila ani v následujících letech. Ještě roku 1948 se lze v hlášení Okresního národního výboru v Děčíně dočíst: ... K bodu 2 sděluji, že v obcích jsou dosud pomníky padlých z I. světové války, dále německé nápisy na kapličkách, božích mukách a křížích, psané v německém jazyce. Ožehavou se jeví otázka odstraňování německých nápisů na obecních hřbitovech, kde je vyvíjena z řad osídlenců snaha, aby i tyto byly odstraněny.

Zániku drobných památek napomáhala sekularizace společnosti i iniciativa jedinců. Jsou známy případy, kdy řídicí učitel odměňoval své žáky za poškození křížů v okolí.

Po opadnutí vlny aktivního ničení nastala dlouholetá etapa ignorace. Nikdo se o památky „po Němcích“ v lepším případě nestaral. Až kolem 80. let 20. století se začaly objevovat první pokusy o záchranu a obnovu drobných památek. Ne vždy se setkaly s pochopením místního obyvatelstva. Jeden z mnoha případů se odehrál např. u obce Krásný Studenec. Když byl znovu vztyčen sokl poškozených božích muk, řešil se problém obnovy nápisu. Po vyhotovení starého německého textu se okamžitě ozvali občané, že „ti Sudetáci si tam něco napsali“ ... tak bylo nakonec nutné text na soklu zopakovat ještě dvakrát – v češtině a latině, aby byla obnova „stravitelná“ pro všechny strany.

Od konce 90. let 20. století se atmosféra ve společnosti konečně opět obrátila k přeživším drobným památkám příznivější tvář. Pro novou generaci, která se již v nově osídlené krajině narodila, se staly romantickým fenoménem. Začalo se pátrat po jejich historii a současně se ve stále větší míře odhodlávají lidé k záchraně a obnově těchto památek. Bohužel souběžně s vlnou oprav se objevil i zájem o tyto objekty, jako o dobře prodejné zboží. K nejvíce ohroženým typům památek patří kamenné kříže (tzv. smírčí), drobné sochy, ale i celá boží muka. V současnosti tedy běží zájem o drobné památky v těchto dvou kolejích – vracení do původní podoby (a někdy i funkce) a obchodování se „zahradními artefakty“ a „stavebními prvky“.

Tato drobná publikace je určena všem, kdo se pokoušejí vrátit krajině její starou kulturní tvář. Zdaleka ne všichni nadšenci znají dobře problematiku konzervace a restaurování památek. Snad jim tedy rady odborníků budou pomocným vodítkem.

<u>Náhrobek a socha</u>	03.02.2008
<u>Náhrobek a socha</u> Prodám náhrobek a sochu, vše z pískovce.	
Cena: dohodou Lokalita: 	Nabídka
<u>Prodám historické mramorové hodiny...</u>	02.02.2008
	Prodávám historické mramorové hodiny(budík) o rozměrech výška:11cm, šířka:16cm. Hodiny jsou ve velmi dobrém stavu a plně funkční. Na všechny doplňující informace rád odpovím na icq,popřípadě na mobilu ...
Cena: dohodou Lokalita: Č. Budějovice	Nabídka
<u>Pískovcový sloup s kapličkou</u>	29.01.2008
	Prodám pískovcový sloup s kapličkou, viz foto. Stáří zhruba 100 let. Výška cca 3 metry. Je v zachovalém stavu. Bližší informace na e-mailu. Dohoda možná.
Cena: 18 000,- Kč Lokalita: Třebíč	Nabídka

Inzerát na internetu (www. i-bazar.cz)

¹ Problematikou výzkumu smírčích křížů se již 25 let zabývá Společnost pro výzkum kamenných křížů při muzeu v Aši, kde je uložena i centrální evidence. K roku 2008 obsahuje 2434 položek kamenných křížů.

* Dokumentace drobných památek *

Tomáš Karel

Úvodem

Osudy drobných památek velmi dobře ilustrují nejen konkrétní děje, tzv. historii každodennosti, ale též novodobé proměny krajiny a vztah obyvatel ke kulturnímu dědictví. Je potěšující, že v posledních letech ožívá zájem místních obyvatel o tento fenomén, podporovaný prostřednictvím rehabilitačních programů státních i neziskových organizací. Prohlubující se trend zániku drobných památek se snad podařilo zastavit, bohužel však v okamžiku, kdy rozsah

Typický monolitický kamenný kříž pravděpodobně v původním prostředí (Chebsko). V tomto případě památka nevyžaduje téměř žádné zásahy kromě údržby okolí. Pokud by byla na daném místě ohrožena nebo poškozena a bylo by nutné vyjmutí z terénu, je třeba zajistit průzkum terénu pod křížem během manipulace.

ztrát dosáhl v některých oblastech enormních rozměrů. Památky obecně, ať již významné stavby nebo drobná architektura, jsou významnou součástí našeho kulturního dědictví. Kulturní a památková hodnota historických památek s sebou přináší vedle nutnosti jejich ochrany a péče i nutnost jejich poznávání. Kvalitní péče o památky je nemyslitelná bez stejné kvalitního procesu jejich dokumentace a zkoumání. Tento proces je veřejností obecně chápán dosti povrchně a dokonce i v odborných kru-

Staré hřbitovní kříže a náhrobky patří k nejohroženějším památkám. Důležité je zaznamenání jejich polohy pro další možnou identifikaci.

zích nebývá vždy dostatečně hodnocen. Povinností orgánů a organizací, které jsou zákonem pověřeny péčí o památky, je využívat všech možností prohloubit dosavadní poznatky o každé z nich a tyto poznatky využívat při svém rozhodování. Podobně by tomu mělo být i v případě památek, které zatím na oficiální statut nedosáhly. Zejména v těchto případech bude úkol poznávání a dokumentace ležet na bedrech neprofesionálních poučených zájemců a nadšenců pro památky. Cesta k tomuto prohloubení poznatků by měla být v první řadě cestou nedestruktivního průzkumu. Takto získané informace zahrnují celou škálu poznatků nejen o podobě památky a jejím uměleckém ztvárnění, ale také o jejím stavebním či výtvarném vývoji, tedy o proměnách konstrukcí a povrchů včetně okolního prostředí. Tyto informace jsou v první řadě využitelné při plánované obnově či opravě, ale mají také zásadní význam pro poznávání historických procesů. Podobně jako poznatky získané archeologickým výzkumem, muzejní či archivní prací vypovídají o kontinuitě a proměnách historického kulturního prostředí našich sídel a krajiny.

Každé obnově, opravě či provizornímu zajištění památek a také úpravě jejich bezprostředního okolí by tedy měla předcházet promyšlená dokumentace a ta by měla provázet i následné zásahy. Drobné památky jako nositelé výše uvedených hodnot a informací mají svá specifika, plynoucí z široké škály a rozdílnosti jejich podob a konstrukcí. Patří mezi ně jak stavební díla, tak

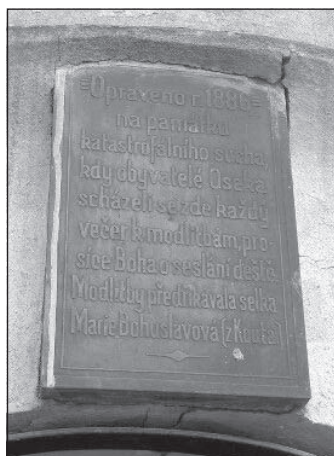
Příklad nápisu na soklu, který bez dokumentace v krátké době zcela zanikne a příklad pilířového soklu, který byl původně chrličem v kašně.

objekty skládající se z několika či pouze jediného prvku. Proto se také budou v praxi značně lišit možné postupy a potřeby dokumentace jednotlivých typů těchto památek. Podstatně jednodušší jistě bude dokumentace solitérního monolitického kamenného kříže než dokumentace například kaple či křížové cesty.

Společné zásady

Podstatné je zachycení stavu památky nejen před zahájením opravy, ale také v jejím průběhu. Je třeba mít na paměti, že fotografie mohou být (a měly by být) podobně jako měřičská či kresebná dokumentace podkladem pro opravu, obnovu konkrétní památky a že mohou stejným způsobem posloužit i dalším generacím. Otázkou je samozřejmě výstup této dokumentace a její další uchování, tedy archivace. Dokumentovat je třeba přednostně to, co je zjevně ohroženo. Jednat se bude jednak o ty prvky, u kterých budeme předpokládat, že mohou být zničeny, odcizeny či poškozeny do doby, než dojde k opravě památky a samozřejmě i ty prvky, jejichž stav (míra destrukce) neumožní jejich zachování a použití v rámci opravy.

Vzhledem k dnes již běžně dostupné fotografii a zejména digitální fotografii, bude těžiště dokumentace spočívat v pořízení fotografií celku a detailů. Fotograficky lze zachytit téměř vše – celky včetně vazby na okolí, jednotlivé fasády, povrchy stěn, podlah či stropů a kleneb, detaily malované a štukové

Přestože tato kaplička byla již mnohokrát opravována, nese řadu dokladů své historie, které je třeba zabezpečit.

Příklad situace, kdy dokumentace na poslední chvíli zajistí podstatné informace o původní podobě fasády kaple.

výzdoby, barevnosti povrchů i se stratigrafií vrstev. Lze zachytit střechy s použitými krytinami, krovy, hrotnice, odhalené zdivo nebo jiné konstrukce. V neposlední řadě pak výplňové prvky, tedy okna, dveře, mříže, skříňky, kapličky, vsazené desky, obrázky, nápisy či reliéfy. Ne vše lze zachytit foto-

Příklad okótování do pořízené fotografie detailu výzdoby pilastru. Jednotlivé rozměry pak mohou být přehledně umístěny přímo do fotografie.

graficky tak, aby vypovídací schopnost záběru byla dostačující. Profilace výzdobných prvků, např. štukových říms, konstrukční řešení, jako vazby krovů, stropy, kotvení, osazení kamenných dílů, základy nebo zjištěné rozsáhlejší úpravy terénu budou vyžadovat pořízení jednoduchého situačního náčrtu nebo měřeného schématu celku či detailu.

Pro *fotodokumentaci* platí několik jednoduchých zásad, které je třeba během práce respektovat:

K fotodokumentaci lze použít jakýkoli fotoaparát s dostatečným rozlišením, zásadní je však ostrost snímků. Digitální technologie umožňují pořídit téměř neomezené množství snímků, tato výhoda by však neměla být upřednostněna na úkor kvality a koncepce záběrů. Pro účely dokumentace je třeba pořizovat snímky, které budou mít trvalou a minimálně zkreslující vypovídací schopnost.

S výjimkou celkových záběrů na památku a její okolí je třeba vždy volit kolmý úhel snímku, aby optické zkreslení bylo minimální. Tedy například jednotlivé fasády kapličky, reliéf nad vstupem, sokl s nápisem nebo monolitický kříž se snažíme vyfotografovat tak, že objektiv bude namířen do středu snímaného objektu. Optimální je alespoň pro záběry výzdoby, maleb či nápisů a jiných tvarově bohatších detailů při okraji snímku umístit vhodné měřítko. Nejjednodušší je skládací dvoubarevný metr položený svisle nebo kolmo (nejlépe v obou směrech).

Je výhodné pořídit fotodokumentaci při rozptýleném světle (pod mrakem), tak aby stíny nerušily povrch objektu. V případě dokumentace setřelých reliéfů, např. nápisů je optimální využít ještě šikmého nasvícení, ať už přirozeného, nebo s přisvícením pomocí blesku.

V interiérech nebo místech s nedostatkem světla je výhodnější využít možností delší expozice se stativem, fotografie s použitím vestavěného blesku jsou krajním řešením. Vhodným řešením je pak fotodokumentace v průběhu prací, kdy je například sejmuta krytina nebo výplně.

V případě fotodokumentace detailů je třeba volit úhel snímku i tak, aby plastické, případně barevné podání bylo co nejvýraznější, například boční snímky profilací, snímky střech z nadhledu, sled nátěrů odhalený destrukcí apod.

Kresebná dokumentace by měla být vždy pořizována ve formě měřených náčrtů. Tento požadavek vyžaduje již určitou zběhlost a bude tedy na uvážení autora, v jakém kresebném rozsahu bude pořízena. Pro jednoduché objekty a také pro řadu detailů lze s úspěchem použít jako podklad digitální fotografii vytištěnou v zesvětleném a kontrastnějším podání na papír ve větším formátu (např. A4), která bude přímo okótována. Zásadou je, aby vzdálenosti byly měřeny od jasně identifikovatelných bodů, tedy hran, nároží či rohů a byly vedeny kolmo, respektive nejkratším směrem.

Bez kresby a detailního oměření se nelze obejít v případě dokumentace špatně přístupných částí a také profilací detailů, zejména říms, které budou obnovovány. V těchto případech lze někdy oměření kombinovat sejmutím otisků profilací, které budou sloužit např. jako vzor pro zhotovení šablon.

Hodnotný krov poškozený zatékáním i při citlivé opravě zčásti zanikne, dokumentovat lze i způsob označení prvků, případně nápisy tesařů.

Výstupy dokumentace a jejich archivace budou vždy odvislé od konkrétních podmínek. Vzhledem k tomu, že dokumentace bude v první řadě používána při opravě památky, měla by být k dispozici ve více kopiích s fotografiemi zvětšenými do formátu s dobře čitelnými detaily. Pro tuto pracovní dokumentaci je vhodné využít běžných tiskových digitálních výstupů. Pro následnou archivaci je vhodné uložit dokumentaci do pevných desek, opatřit záhlavím s identifikací a popisem opravy, obsahem a profesionálně zhotovenými fotografiemi. Tato zpráva by měla být kromě archivu autora uložena i v některé vhodné instituci (archiv příslušného obecního úřadu, kde se památka nachází, příslušné okresní muzeum, jedná-li se o prohlášenou kulturní památku tak i příslušný Národní památkový ústav), přestože to žádná povinnost neukládá.

Specifika dokumentace jednotlivých typů drobných památek

Drobné kamenné památky

V případě drobných, snadno odstranitelných památek je třeba dokumentovat co nej přesněji konkrétní stanoviště a to včetně orientace ke světovým stranám. Optimální je pořízení jednoduchého schématu okolní situace s od-

Ruční tašky bobrovky nalezené v zásypů stropu dokládají původní krytinu kaple.

měřením vzdálenosti (nejlépe 2-3) k jasně identifikovatelným bodům nebo liniím (silniční krajnice, roh stavby, měřičský bod, vodoteč), dnes lze použít i systémy GPS s ověřením spolehlivosti v konkrétním terénu.

V okolí stanoviště je třeba zachytit a do situace zakreslit možné pozůstatky souvisejících a často mizejících nebo ohrožených situací. Jedná se zejména o doklady zaniklých cest (úvozy, zpevněné povrchy, mostky), ohrazení (zídky, dřeviny v místě plotů), hranic (hraniční příkopy, mezníky), staveb (základy, porostové příznaky), dalších drobných památek a starých solitérních stromů.

Je třeba pečlivě prohlédnout výkop pro nové usazení například vyvrácené nebo povalené památky. V místě původního uložení se mohou nacházet nejen například zbytky dalších částí památky (základna, ramena kříže), odlomené v minulosti, ale i zbytky jiných křížů. V jámě pro mezníky, a tedy i některé kamenné kříže, mohou být tzv. svědci, tedy drobné předměty, sloužící kdysi k možné identifikaci původního místa (střepy, okuje a podobně). Tyto předměty je třeba fotograficky zdokumentovat a opět vrátit do místa uložení. V místě kříže či božích muk pak může být uložen i kostrový pohřeb, případně mincovní depot, jak víme z nemnoha spíše náhodných nálezů. V tomto případě je nutné zabezpečit místo nálezu před poškozením a přizvat odborníka – archeologa, který provede odbornou dokumentaci a vyzvednutí nálezu.

Na povrchu monolitické kamenné památky lze někdy dokumentovat pouze s pomocí šikmého nasvícení setřelé reliéfní nápisy nebo jinou výzdobu. Je proto třeba pečlivě prohlédnout všechny strany památky, kde můžeme nalézt na horních plochách stopy po odlomených vsazených kovaných či litinových křížích, po připevněných tabulkách nebo obrázcích v kaplicových nástavcích božích muk.

Dřevěné kříže a boží muka

Tyto památky bývaly vzhledem k nepřilíživému materiálu často obnovovány, proto v terénu obvykle nacházíme značně povětrností poškozená torza nepřilíživě vysokého stáří (cca 100 let). Při obnově je třeba zaměřit se podobně jako u drobných kamenných památek na terén v okolí památky. Můžeme nalézt doklady způsobu osazení a upevnění základen, včetně vyzděných či kamenných soklů nebo ocelových kotev. Nelze vyloučit i nález více takovýchto základů vedle sebe, buď po jednotlivých, postupně obnovovaných památkách, nebo například po kdysi existující trojici křížů. Rovněž platí i možnost doprovodného nálezů jako u výše zmíněných památek.

Na vlastním povrchu je třeba si kromě všech rozměrů ověřit způsob opracování (tesané nebo řezané trámký), konstrukčních spojů (pláty nebo dlaby) a spojovacích prvků (hřeby, skoby, kolíky). Povrch dřeva může nést pozůstatky po upevnění další výzdoby či detailů (hřeby nebo otvory pro připevnění tabulek, obrázků, korpusů, luceren atd.) a také stopy po barevné úpravě povr-

chu na chráněných místech a ve spojích). Všechny takto zjištěné detaily je třeba oměřit a zakreslit do schématického náčrtu.

Kamenné skulptury

Většinou se bude jednat o díla kamenická, sestavená z více prvků, například sloupková boží muka, ale také světecké sloupky nebo sochy či sousoší. I v tomto případě nesmíme zapomenout na prohlídku okolí a zaznamenání všech souvisejících stop lidské činnosti. Vodítkem nám mohou být informace získané ze starých mapových děl, 1. vojenským (Josefským) mapováním počínaje. Zejména barokní památky bývaly někdy součástí promyšlených komponovaných sestav s vazbou i na širší krajinný rámeček.

Dokumentován by měl být způsob uložení jednotlivých prvků (v případě sloupkových božích muk bývají někdy jednotlivé prvky přeházené nebo obrácené po amatérských opravách), může být i zjištěno, že prvky nejsou stejného stáří. Základové desky bývají odstupňované a často kryté navýšeným terénem. Opět je třeba pečlivě prohlédnout povrch památky a případně dokumentovat reliéfní nápisy nebo jinou výzdobu. Na horních plochách bývají stopy po vsazených kamenných i kovaných křížích. Jejich zbytky se mohou nacházet v okolí nebo mohou být uschovány ve vsi. Polychromie mohou být dokumentovány zejména v kaplicových nástavcích božích muk, kde mohou být i stopy po připevněných tabulkách nebo obrázcích.

První vojenské mapování zachycuje i zaniklé úpravy v okolí drobných památek (alej se sochami vedoucí ke kapli)

V případě soch a sousoší může být řada informací skryta pod dodatečnými opravami. Zaretušované mohou být stopy po upevnění atributů, vročení i signatury. V záhybech pak můžeme nalézt stopy barevných nátěrů či zlacení. Podstatné informace bývají obsaženy na soklech, které však často díky působení povětrnosti bývají v horším stavu než vlastní plastiky a vytesané nápisy či erby mohou být bezprostředně ohrožené.

Obdobný přístup k dokumentaci předpokládají také drobné památky vytesané, vsazené nebo namalované do přírodních skal. Pozornost je zde třeba zaměřit na stopy záměrně odstraněných nebo erodovaných součástí památky, zejména se může jednat o nápisy, erby, nebo pozůstatky po upevnění další výzdoby či detailů (hřeby nebo otvory pro připevnění tabulek, obrázků, korpusů, luceren atd.). Dobře patrné mohou být pozůstatky barevných úprav povrchu na chráněných místech. V okolí je možno zachytit doklady přístupu k památce, zejména v obtížně schůdném terénu (schůdky vytesané ve skále nebo vyskládané z kamene, otvory po upevnění zábradlí apod).

Drobné stavební památky

Nejjednodušší památkou tohoto typu jsou zděná piliřová boží muka nebo výklenková kaplička, ale lze také za tyto drobné památky považovat ještě zvoničky, kapličky, altány, mostky, branky a mnohé další zděné i roubené stavby. Jejich společným znakem je větší škála uplatněných konstrukcí a materiálů.

Vzhledem k tomu, že se jedná o stavební památky, je nutno věnovat pozornost i skladbě konstrukcí. Často to není problém, neboť vlivem chátrání došlo k samovolné „sondáži“. Destrukce odhaluje způsob zdění a použitý materiál, omítkové vrstvy s etapami oprav a příslušejícími barevnostmi fasády. Můžeme dokumentovat i více vrstev podlah, úpravy stropních podhledů, ztužující trámové věnce nebo kované kleštiny, způsob vyzdění říms a jejich provázání s krovem a řadu dalších informací, které mohou být pro následnou opravu zásadní. Zdivo také může obsahovat druhotně použitý materiál ze starší stavby nebo ze zcela jiného zaniklého objektu (zlomky kamenných portálů, náhrobků apod.)

Dokumentovat je třeba vazby na okolí, a v případě kaplí i podobu terénních úprav v těsné vazbě na soklové části. Terén bývá obvykle navýšen a tak lze pod stávající niveletou zachytit starší podobu soklu a navazující dlažby. Můžeme se setkat i s odvodňovacími úpravami terénu pod základy, nástupními schodišti nebo navazující další zaniklou architekturou, dochovanou například jen základy soklů.

Fotodokumentace by měla pojímat jednotlivé fasády, povrchy stěn, podlah či stropů a kleneb, detaily malované a štukové výzdoby, barevnosti povrchů

i se stratografií vrstev. Také dochované výplňové prvky, tedy okna, dveře, mříže, skříňky a to včetně detailu kování,

Má-li památka střechu s půdním prostorem, je třeba prohlédnout zásypy stropů, mohou se zde nacházet jak doklady starších krytin, tak i cenné detaily výzdoby (korouhvičky, plechové vikýře, stará okna i dveře). Ve zdivu i v podlaze mohou být vsazené pamětní desky, obrázky či reliéfy nebo alespoň stopy po jejich osazení.

Profilace výzdobných prvků, např. štukových říms, konstrukční řešení, jako vazby krovů, stropy, úpravy základů nebo zjištěné rozsáhlejší úpravy terénu budou vyžadovat pořízení jednoduchého situačního náčrtu nebo měřeného schématu celku či detailu.

Závěr

Realizovaná dokumentace památek by v zásadě měla odpovídat kulturně historickému významu dané památky, přičemž kritériem nemusí být nutně pouze skutečnost, zda je či není zapsána do ústředního seznamu kulturních památek. V naší vlasti se nachází celá řada památek, kterým sice nepřisluší onen oficiální titul, jejich hodnoty jsou však přesto mimořádně vysoké. K docenění hodnoty památky mohou často zásadním způsobem přispět nálezy uskutečněné při jejich opravě a zachycené pečlivou dokumentací.

Příklad drobných památek, pamětní kříž a mezníky, přemístěných z původního stanoviště bez dokumentace. Hodnota památky je bez znalosti těchto souvislostí podstatně snížena.

Takto kvalitní sochařské dílo jistě vyžaduje vysoce kvalifikovanou opravu, řádná dokumentace však alespoň pomůže zachytit ohrožené detaily do doby komplexní opravy.

Poznámka

Metodami dokumentace a průzkumu památek se podrobně zabývají metodické materiály vydané Národním památkovým ústavem. Vedle metodiky zpracované P. Mackem: Standartní nedestruktivní stavebně-historický průzkum (Praha 2002) je pro dané téma možno doporučit zájemcům metodiku zpracovanou kolektivem autorů: Operativní průzkum a dokumentace historických staveb. (Praha 2005). V těchto materiálech je uvedena i další odborná literatura k tématu. Tento příspěvek vznikl rovněž s využitím poznatků, získaných autorem v rámci institucionálního úkolu vědy a výzkumu NPÚ č. 21301. Vědecký výzkum a aplikace metod operativního zpracování stavebněhistorických a uměleckohistorických průzkumů, prováděných při obnově kulturních památek a nemovitostí v památkově chráněných územích.

* První kroky před obnovou památky *

Natalie Belisová

Před započítím obnovy každé památky je zapotřebí věnovat dostatek času na získání co možno nejdetailnějšího poznání jak stávajícího stavu, rozsahu jejího poškození včetně příčin, které je způsobily, ale i informací o původním (nebo alespoň nejstarším zachovaném) řešení památky. Ke všem objektům je nutné přistupovat individuálně, jako by se jednalo o léčbu člověka - svébytné a neopakovatelné bytosti. Každá památka je cenná nejen svým architektonickým či výtvarným ztvárněním, ale mnohdy především svým příběhem, důvodem, pro který byla na konkrétním místě v krajině zřízena. I toto zasluhuje ochranu, aby nedošlo zbrklým (byť pozitivně motivovaným) jednáním k unifikaci podoby drobných památek, vytváření bezobsažných lapidárií, smytí historické výpovědi krajiny a k přeměně hmotného dokladu dějin regionu v pouhou estetickou kulisu. V této souvislosti budiž jako odstrašující příklad vzpomenu „renovační“ akce z okolí Jiřetína pod Jedlovou a Podluží, kdy neznámý dobrodinec v 80. letech 20. století nainstaloval na torza soklů božích muk jednostejné vrcholové křížky ze svařované pásoviny, které zapustil do betonových nástavců, jejichž tvar byl dán licí formou – vědrem. Jakkoliv bylo v této snaze možné vnímat zoufalou chuť tvůrce vrátit zastavením jejich původní sakrální náplň, výsledek byl tristní, nedůstojný a Boha spíše urážející nežli oslavující...

Velmi kuse lze první kroky před obnovou shrnout do několika základních bodů. (V tomto textu je pominuta dokumentace stavu památky, které je věnován samostatný příspěvek p. Tomáše Karla i základní zjištění před zahájením obnovy, není-li objekt prohlášenou kulturní památkou a tudíž je nutné postupovat zákonem stanoveným postupem, čemuž se věnuje příspěvek mgr. Petry Šternové).

*Kříž na kopci Křížový vrch u Rynartic,
foto: V. Sojka*

1. Shromáždění obrazového materiálu

Při stanovování ideálního stavu památky po obnově bývá vítaným vodítkem využití starých vyobrazení objektu – ať již *fotografií* či *kreseb*. Vyhledání podkladů není, samozřejmě, v každém případě snadné a ne vždy vede snaha k dohledání předlohy. V současnosti, bohužel, neexistuje jednotná a obecně přístupná databáze, která by shromažďovala odkazy na obsáhlejší soubory starých fotografií či dokumentačních kreseb. Jen namátkou budiž zmíněny dva z nich, které mají velký význam pro renovační aktivity na Děčínsku a v jeho širším okolí.

Cenným zdrojem pro poznání podoby drobných památek je **soubor kreseb a akvarelů Karla Šrámka** (1900 - 1957), uložený ve sbírkovém fondu Městského muzea v Aši a dílem i v Národopisném muzeu v Plzni. Tento západočeský vlastivědný badatel vytvořil během svých cest po celých Čechách a Slovensku ve 20. – 40. letech 20. století přes 1200 akvarelů, které jsou seřazeny do předmětných skupin: kamenné kříže, dřevěné kříže, kostely, kaple, lidové stavby, zvoničky, studny, hrady, tvrze, náhrobky, kované kříže či architektonické zajímavosti. Kromě věrných a výtvarně působivých akvarelů existují k řadě obrázků i kresebné terénní studie, situační skici a poznámky (např. opisy textů z reverzů etc.). Díky všestrannému zájmu amatérského kreslíře a

Kamenná muka v Maxičkách, akvarel a terénní náčrtek K. Šrámka, 1932. Městské muzeum v Aši.

*Vpravo současný stav.
Foto: N. Belisová.*

badatele se tak dochovala podoba mnoha objektů, které nezřídka unikly fotodokumentaci, dnes již neexistují nebo jsou velmi poškozené.

Druhou obsáhlou skupinou, která je cenným zdrojem poznání pro regiony bývalých okresů Děčín, Česká Lípa a Ústí nad Labem, jsou **fotografie Franze Queissera** z let 1930 - 1942, které jsou dnes k dispozici i na internetových stránkách Státního okresního archivu Děčín (<http://www.soalitomerce.cz/img/queisser>). Orientaci v bohatém souboru usnadňuje jejich precizní archivní uspořádání, umožňující excerptovat objekty dle různých požadavků (lokalita, typ památky).

Kamenná muka v Maxičkách z roku 1756. Foto: F. Queisser, 30. léta 20. století. Stav před a po poškození, ke kterému došlo při stavebních pracích na hostinci, u něhož muka stála.

Kamenná muka v Maxičkách z r. 1756, současný stav. Foto: N. Belisová.

Ani tyto dva soubory nepostihují všechny památky v regionu v úplnosti. Vždy je dobré pátrat nejen ve spádovém muzeu a archivu, ale i mezi soukromými osobami v okolí památky či u místních sběratelů pohlednic. Tímto způsobem se např. na Děčínsku podařilo obohatit sbírku digitalizovaných dobových pohledů Státního okresního archivu Děčín o unikátní soubor fotografií z rodinných alb p. E. Härtela z Vysoké Lípy, na kterých jsou mimo jiné zachyceny obrazy z dnes již prázdných skalních výklenků ve skalách Českého Švýcarska či obrázků na stromech – tedy památek, k nimž se málokdy podaří cokoliv v archivu nalézt – případně podoby dnes již zaniklých př. velmi torzálně zachovaných božích muk.

V některých případech tyto fotografie plní **funkci „restaurátorského průzkumu“** a dokumentace tvorby tehdejších umělců. Jako příklad budiž zmíněno srovnání podob skalní výklenkové kaple Panny Marie Pomocné ve Studeném (1760) mezi stávajícím stavem a dobovým, uchovaným v albu p. Härtela. Na staré fotografii je velmi dobře patrná výtvarně relativně kvalitní malba Panny Marie Pasovské, dílo Ernsta Vatera z Rynartic (jehož jméno je dosud čitelné na reverzu dřevěné desky obrazu). Několik dobře míněných renovací místního laického renovátora ve 20. století změnilo obraz praktiky na pouťovou desku ze střelnice. I zbylé výklenky byly přetransformovány jak po výtvarně, tak dílem i po obsahové stránce. Na fotografii z 30. – 40. let 20. století jsou v bočních medailonech vidět motivy sv. Antonína Paduánského a sv. Floriána, v dolním oválu pod centrální nikou sv. Jan Nepomucký v často užívaném ikonografickém typu – mrtvý světec na hladině Vltavy pod Karlovým mostem s hvězdnou svatozáří. Menší ovály u středové malby Panny Marie představovaly symboly víry – kalich a monstranci. Malby byly provedeny buď přímo na pískovcovém vysekaném loži nebo na štukové vrstvě, nanesené na skále.

Současný stav je pouhou reminiscencí na ten z fotografie, který byl pravděpodobně v době prvního poválečného zásahu již málo zřetelný. Motivы sv. Antonína a sv. Floriána z bočních oválů byly respektovány, došlo pouze k osazení dřevěných výplňových desek s olejomalbou světců, byť dle jiné před-

Johnova kaple ve Studeném, stav z 40. let 20. stol. Dobové foto: p. Härtel, Vysoká Lípa (nahore). Dole současný stav. Foto: Václav Sojka.

lohy a s prohozením stanovišť motivů na kapli. Spodní malbu ležícího Jana Nepomuckého „opravář“ již nedokázal pořádně rozeznat a určit a tak použil jiný motiv, který znal – mrtvého Krista z Božího hrobu, který na obraze získal atribut, jenž mu nenáleží – nepomucenskou hvězdnou svatozář. Zbylé dva drobné ovály u centrální Panny Marie Pomocné byly vyzdobeny vloženými olejomalbami na dřevěných deskách s vyobrazením českých patronů – sv. Václava a sv. Vojtěcha. Důvod k doplnění patrocinia znám není. Buď již nebyly malby vůbec zřetelné nebo byla tímto kaple symbolicky „počeštěna“.

2. Shromáždění archivních zpráv

Ke každému typu památky (sakrální, právního charakteru etc.) je nutně pátrat v jiných archivních fondech. Protože naprostou většinu obnovovaných objektů dnes tvoří sakrální zastavení (kříže, boží muka, kaple), budiž nastíněny prameny, které patří v této kategorii k základním.

Soupisy křížů, soch a kaplí z 19. století

Drobné sakrální památky vznikaly převážně ze soukromé iniciativy fundátora. Proto starší záznamy o důvodu zřízení či podobě zastavení téměř neexistují. Také péče o tyto objekty zajišťovali lidé dobrovolně - obvykle fundátor či jeho potomci, případně obyvatelé ze sousedství. Jelikož však nebyla ničím stanovena povinnost dbát o dobrý stav památky, stávalo se, že po určitém čase objekty samovolně zanikly nebo se dostaly do nedůstojné podoby. Tento stav změnila nařízení, vydaná v rámci biskupských konsistoriálních kurend roku 1835 (viz. 18. Consistorial Currenden, 1835, článek 2318). Od všech správců farností bylo požadováno zpracování seznamu všech křížů, soch a kaplí na území farnosti (vč. přifařených obcí). Soupis měl podat ucelený přehled o počtu, stavu a organizaci správy a péče o drobné náboženské památky a měl přesně stanovené kolonky formuláře: pořadové číslo, obec, typ památky, její popis včetně nápisů, název památky, stavební stav, jméno zřizovatele či patrona (osoby, která se dobrovolně uvázala pečovat o památku), majitele pozemku, na kterém památka stála, kapitál na údržbu včetně finanční instituce, u níž byl složen (pokud takový existoval) a poznámky (např. citace záznamů v pozemkové knize o věcném břemenu péče o objekt na konkrétním gruntu, existence zřizovací listiny etc.).

Pokud by správci farností vzorně dodržovali předepsaný obsah soupisů – byla by dnes k dispozici poměrně precizní pasportizace sakrálních zastavení ve stavu cca k roku 1836. Ideální pramen, kterého, samozřejmě, dosaženo nebylo. Tak, jak se dnes od sebe liší kvalitou zpracování i dokumentační karty kulturních památek, které zpracovávají odborníci z památkové péče dle jednotné metodiky – o to více byla diferencovaná úroveň amatéry zpracovaných soupisů zastavení v 19. století. Některé farnosti se ideálu přiblížily; např.

V řadě případů vznikaly oddělené soupisy křížů a soch – a separátních seznamů soukromých kaplí, které kromě kusého popisu a uvedení stavebního materiálu uváděly i inventář uvnitř objektů; např. farnosti bývalého panství Lipová (Brtníky, Sněžná) či Šluknov.

Problematické stránky práce se soupisy zastavení a kaplí:

1. Vyhledání soupisu

Soupisy sakrálních zastavení se vyhotovovaly minimálně ve dvou paré; jedno bývalo odesíláno na konsistoř a druhé zůstávalo k archivaci na farnosti. V některých případech vznikala i třetí kopie, kterou si vyžádala příslušná vrchnost (jako příklad uveďme majitele panství Děčín Thun-Hohensteiny). Největší úspěšnost bývá při hledání v archivu konsistoře; v případě farních archivů je nutné počítat s komplikacemi, danými poválečnými osudy farností (slučování a stěhování správy vč. archivu, v řadě případů bohužel i rozkradení či zničení dokumentů). Proto jsou tyto prameny roztroušeny buď na konkrétní faře či té, která převzala následně úlohu centra farnosti nebo např. ve fondu okresního archivu. Stávalo se, že pro svou potřebu nezpracoval autor seznam jako separátní doklad, ale kopii soupisu zapsal do pamětní knihy farnosti (např. farnost Nebočady na Děčínsku). I po úspěšném dohledání soupisu v archivu konsistoře je dobré pokusit se nalézt i paré z farního archivu, protože ne vždy byly záznamy odevzdávány i po aktualizaci stavu. Navíc nelze vyloučit i šanci nalezení doplňujících archiválií, přiložených pouze k jednomu z obou paré; např. ve fondu ř.k. farnosti Růžová ve Státním okresním archivu Děčín byla k soupisu sakrálních zastavení vložena i korespondence zřizovatele tzv. Kleinpetrova kříže u kostela, včetně plánu na zhotovení základů.

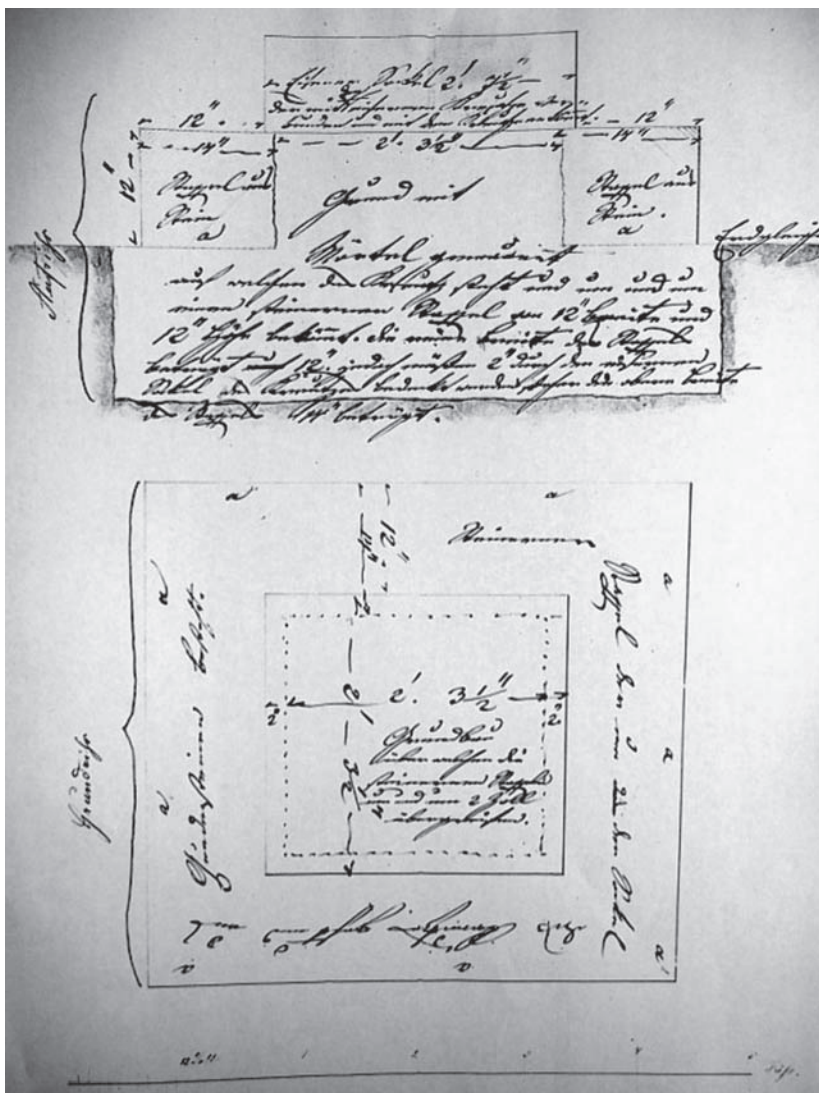
2. Obsah seznamu

Pokud nebyl na farnosti seznam v pozdějších dobách aktualizován, poskytují soupisy informace pouze k roku vzniku (převážně 1836). Proto se v nich obvykle nedá nalézt nic o zastaveních, která vznikla později. Z praxe vím, že groos dotazů od obnovovatelů, se týká zjištění podoby a textu nápisů na křížích. V soupisech z počátku 19. století bývají obvykle uváděny ještě dřevěné kříže – předchůdce těch, které se na jejich místech dochovaly do současnosti. K zastavením, která vznikla po roce 1836, již lze v případě neaktualizovaných seznamů nalézt maximálně datum vzniku v pamětní knize příslušné farnosti, což při rekonstrukci podoby nestačí.

3. Popis objektu

Ani ze zevrubného popisu objektu nelze vyčíst všechny detaily dekorací (např. uplatnění, natož pak tvar rozvilin, rozet, řešení vzpěr atp.). Za velmi příznivé lze považovat situaci, kdy seznam uvedl alespoň motivy na obrazech či jednotlivých plechových siluetách. Jen ojediněle se zde lze dočíst takové „podružnosti“, jako je vysekaný monogram na soklu, či tvar vrcholového kříže („s IHS a svatozáří s hvězdami“) – příklady ze soupisu zastavení krásnolip-

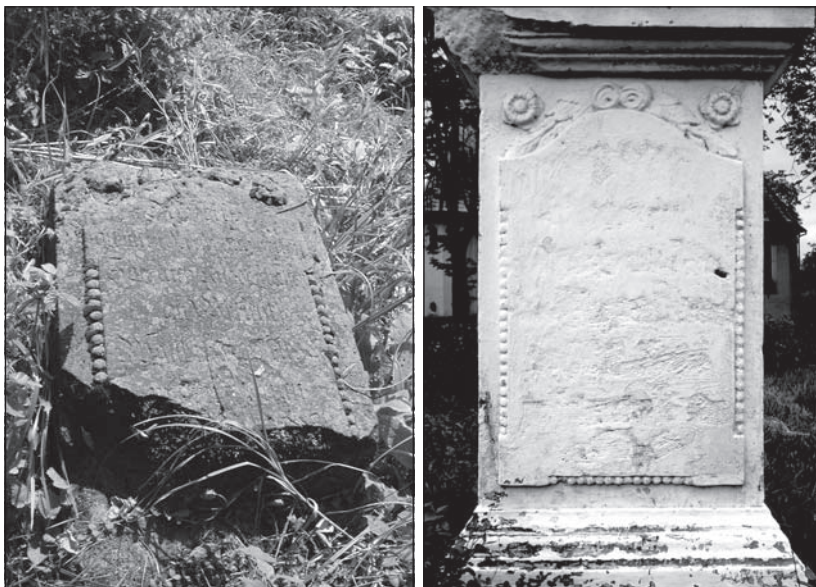
ské farnosti. Proto je před započítím obnovy torzální památky nutná důkladná prospekce všech dochovaných objektů v nejbližších obcích, aby šlo nalézt analogická výtvarná řešení pro rekonstrukci zničených částí. Jako příklad lze uvést restaurování kříže *Rosiny Pohlové* z katastru Dolní Chříbská (místní

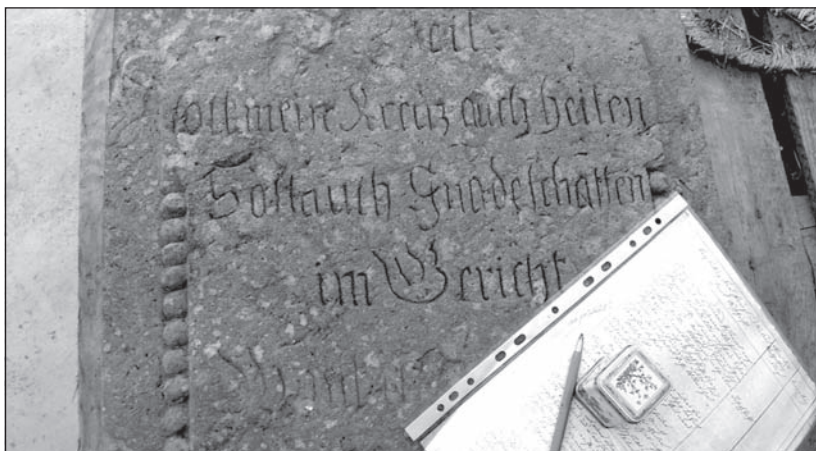
Dobová skica k vyhotovení základů pod Kleinpeterův kříž v Růžové. SOKA Děčín, fond: ř.-k. farnost Růžová.

část Na Potokách), kdy se podařilo dohledat stejný tvar a dekorativní řešení soklu v obci Rybniště, podle něhož se podařilo scelit architekturu pískovcové části kříže i v jejím původním výtvarném pojednání.

Vlevo Kříž Rosiny Pohlové, Dolní Chřibská, stav soklu z r. 2001. Vpravo sokl muk u kostela v Rybništi - vzor pro doplnění chybějících částí kříže Rosiny Pohlové. Foto: N. Belisová.

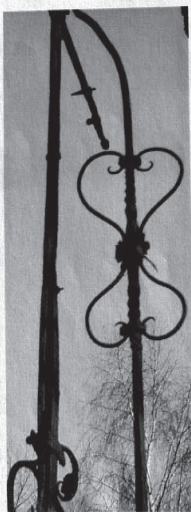
Obnova nápisu podle soupisu křížů, soch a kaplí

Kříž Na potokách

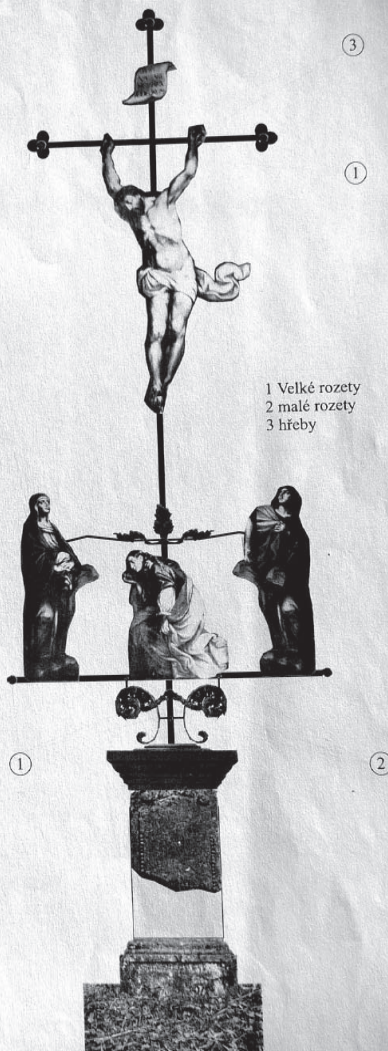
Unser Dahm sey das Kreuz
Unseres Heilandes Jesu Christi
durch welches uns Heil
und Leben ung Geisterthum
zu Theil ward.

Diesseits soll mein Kreuz auch heilen
soll auch Gnade schlaffen im Gericht
wollt ihr jenseits mit mir theilen
so vergest mein Wort und Beispiel nicht.

Zur öffentlicher Andacht aufgestellt
und gewidmet von Rosalia Pohl Witwe
1821.

Zadní vzpěra

1 Velké rozety
2 malé rozety
3 hřeby

Náčrtek pro obnovu kříže Rosiny Pohlové. N. Belisová

Stav po rekonstrukci. Autor: Jan Pokorný, Děčín.

4. Nápisy

I v ideálním případě, že se k obnovovanému objektu podaří dohledat soupis zastavení s uvedenými nápisy, se může stát, že text v seznamu částečně (či zcela) neodpovídá nálezů *in situ*. Důvody této situace mohou být různé.

a) Seznam zachytil nápis z jiné etapy

Tím, že se minimálně od 19. století o kříž starali patroni, vznikl mezi nimi a objektem intimní „vlastnický“ vztah. Nikdo se necítil být povinován respektovat starší provedení památky a to nejen přesnou rekapitulací starého nápisu, ale dokonce ani zachováním „patrocinia“. Nezřídka docházelo po určitém čase k transformaci památky a uctění zcela jiného světce - např. skalní výklenková kaple, tzv. Knyova kaple u Jetřichovic, měla v soupisu z roku 1835 ještě v nice obraz Nejsvětější Trojice, při následné renovaci roku 1840 zde byl vnukem zřizovatelky osazen obraz Posledního soudu s Vážením duší.

Ještě názorněji lze volný postoj patronů k obnovovanému zastavení ukázat na případu *Michelova kříže* pod kostelem v Jetřichovicích. Jeho fundátorem byl roku 1812 obchodník Franz Michel z tamní usedlosti čp. 70. Ze soupisu zastavení roku 1835 lze vyčíst, že z bohatě zdobeného pískovcového soklu vyrůstal kovaný kříž, vysoký devět loktů, s plechovou malovanou siluetou Krista. Pod nohama Spasitele byla postava Panny Marie Bolestné. Z boku jej osvětlovaly dvě plechové olejové lampy, kolem stál nízký dřevěný plůtek, šest loktů dlouhý a pět široký. Kříž zdobily dva nápisy. Pod siluetou Bohorodičky bylo psáno: „*Vater, vergieb ihnen, denn sie wissen nicht was sie thun!*“ Na soklu v kartuši byl vysekán nápis: „*Dieses Denkmahl ließ Franz Michel Junggesell und Handelsmann in Dittersbach im Jahre 1812 errichten.*“

Roku 1839 nechala kříž na své náklady opravit vdova Franziska Michelová z čp. 70. Ke „svému“ zastavení se vrátila znovu roku 1863, kdy nechala kříž zkrášlit, nově oštafirovat a o svátku Povýšení svatého Kříže znovu vysvětit (jetřichovický farář Hoenstschel tehdy věnoval novou velkou siluetu Krista, o siluetě Panny Marie již od té doby není žádné zmínky). Během restaurování nechala patronka na soklu zatmelit starý nápis v kartuši a po oštafirování na ní napsat olejovou barvou jiný, ve kterém se označila za zřizovatele. „Falešné“ tvrzení prasklo až při restaurování kříže roku 1993, kdy děčinský kameník Jan Pokorný nalezl při čištění vrstev nátěrů v kartuši přetmelený nápis s jménem prvního skutečného zřizovatele.

b) Nepřesný záznam nápisu

Při pořizování soupisu zastavení mohl autor text (který byl na konkrétní památce zkomolen, zaznamenán ve zkratce či gramaticky chybně) částečně opravit podle již vycizelovanějších jazykových norem.

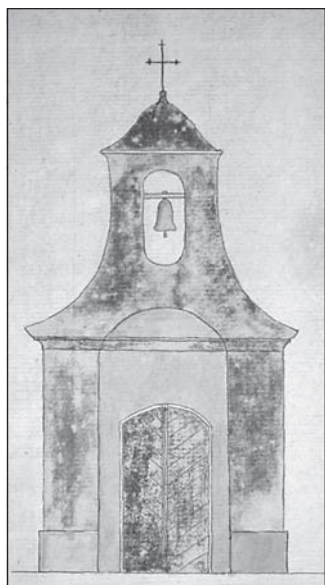
Opět uvedme konkrétní příklad. Roku 2002 byl obnovován *kříž Rosiny Pohlové* u Dolní Chřibské. Zatímco delší nápis na horním soklu korespondoval s textem soupisu a šlo jej tedy i při velkém poškození bez problémů zre-

konstruovat – dolní, máloslovná část nápisu se jménem fundátorky se nakonec ukázala být „oříškem“. Namísto zaznamenaného „*Zur öffentlicher Andacht aufgestellt und gewidmet von Rosalia Pohl Witwe 1821*“ bylo na soklu vysekáno „*Zu öffentlicher Andacht aufgestellt und ge(widme)t von Rosalie ...Pohlin 1821*“. Gramatické nuance *Zur* a *Zu* či varianty příjmení *Pohl* a *Pohlin* nepředstavovaly komplikace, při obnově bylo ctěno zachované znění. Problém byl naopak v drobné mezeře mezi jménem a příjmením zřizovatelky, kde byly patrné zbytky písmen, ovšem chybějící označení stavu fundátory „vdova“ (*Witwe*) se do ní v žádném případě nemohly vejít. Proto došlo ke kompromisnímu řešení a před příjmením byla nově vložena zkratka *verw.* (*verwitwet* = ovdovělá). Obsah sdělení tak zůstal zachován, ačkoliv pravděpodobně nedošlo k věrnému návratu ke staršímu řešení nápisu.

Náčrtky a plány

Ve farních archivech se (byť ne příliš často) podaří zachytit i plány, případně náčrtky budovaných sakrálních objektů. Ačkoliv jsou časově identické s dobou plánovaného vzniku objektu, je dobré přistupovat k nim s obezřetností.

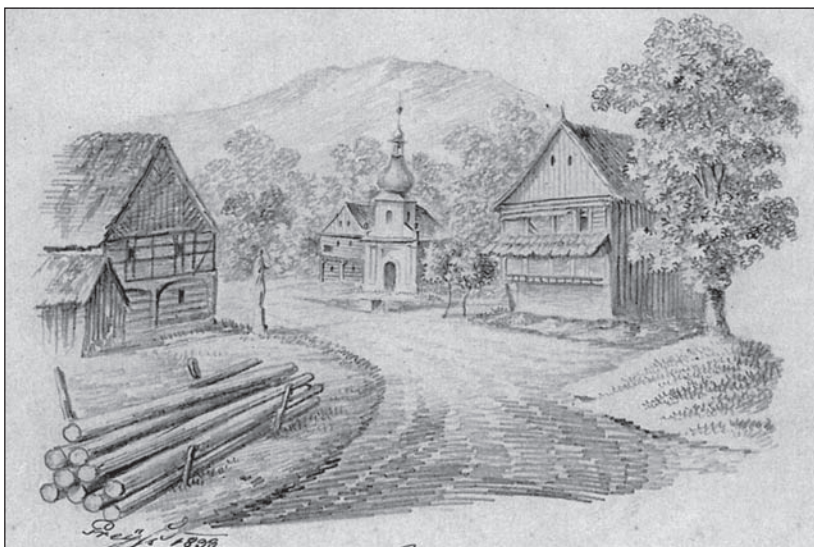
a) Plán může dokládat pouze jednu z možných variant řešení stavby, která nemusela být nakonec ani zrealizována

Náčrtek, přiložený k žádosti o povolení ke stavbě kaple v Březinách z roku 1829.

b) Zobrazení odpovídají schopnostem tvůrce a mola být pouhou zjednodušenou podobou

Pro dokreslení tvrzení ad b) uvedme případ náčrtku, připojeného k žádosti o svolení vybudování obecní kaple v Březinách (okr. Děčín). Obec se rozhodla postavit k uctění Krista- Spasitele na svém pozemku kapli koncem roku 1829 a spolu se žádostí zaslala na biskupskou konsistoř do Litoměřic i kolorovanou kresbu objektu – zděné, výtvarně téměř neinvenční stavby s otevřenou zvoníčkou. Kaple byla postavena tři roky poté (1832), žádné prováděcí změny odsouhlaseného záměru nebyly nikde zaznamenány. Přesto srovnání náčrtku z roku 1829 a kresbu patera Joachim Preyss z roku 1838 (korespondujícím se současným stavem) ukazují, jak ošidně by bylo řídit se „starším dokladem“ – objekt byl, oproti barevné skice, proveden mnohem velkorysejším způsobem a završen výraznou věžní nástavbou s kupolí.

Vyobrazení těžby kaple z roku 1833, P. J. Preyss.

3. Ochrana stanoviště

Ze své památkářské praxe vím, jak často bývá při obnově památky ignorován cenný aspekt a mnohdy největší hodnota objektu – jeho spojení s autentickým stanovištěm. Kupodivu právě ochrana místa působí v řadě případů větší potíže, nežli získání potřebných finančních prostředků na restaurování. Pro neznalost příběhů jednotlivých drobných památek přistupují „zachránci“ k objektu jakoby se jednalo o žardiniéru, jíž lze svévolně umístit kamkoliv, kde „by to bylo hezčí“. Každým přesunem však dochází k obsahové proměně památky. Velmi dobře lze toto tvrzení ilustrovat např. na historickém transferu dvou pietních pomníků u osady Studený na Děčínsku, které byly postaveny na místech masových hrobů vojáků z bitvy roku 1757. Před poslední válkou byly oba nesmyslně přemístěny na stejné stanoviště u silnice za obcí a staly se tak ve své podstatě „duplicitními“ pamětními pandány. Lokality masových hrobů již nejsou v krajině nijak označeny.

V souvislosti s výše uvedenými památkami, které značily vojenské pohřebiště, je nutné upozornit i na další možný důsledek při přesunu památky. Z archivních pramenů lze doložit, že (byť ojedinele) některé ze starších sakrálních památek posloužily druhotně i jako „místo posvátné či jinak zvláštní“ a byly tak využity při pohřbu nebožtíků, kteří nesměli spočinout na posvěcené půdě hřbitova – např. sebevrahů či nekřtěňátek. Pro dokreslení odcitujme např. záznam z černé knihy Velké Bíteše: ... *Že jsem mrtvé dělátko našel, na*

kterém žádné poskvrny nebylo. Kteréž potom vzali a náležitě u božích muk ouřad pochovati dali... (1640). Zikmund Winter zas popisoval v Kulturním obraze českých měst příběh z Náchoda, kdy zloděje ryb, který se podřezal u vězení, rychle „aby neumřel“ vyvezli za město a při božích mukách mučili, stáli a pravděpodobně i pohřbili. Ve stejné knize zůstal zaznamenán i případ ze Špitálska, který se odehrál roku 1512. Na posvěcené půdě u kostela sv. Pavla byli nedopatřením pochováni dva muži, popravení za zradu. Na rozkaz představitelů obce museli rasové nebožtíky opět vykopat a pohřbít u božích muk za Horskou branou na rozhraní. Podobné praktiky přetrvaly až do 18. století, o čemž svědčí třeba instrukce pro úřad velkobítešský z roku 1703 o nakládání s tělem sebevraha: v případě, že na sebe vztáhl ruku z pomatenosti a tudíž není de facto vrahem vlastního těla, měl jej popravčí pochovati v tichu, beze vší okázalosti u božích muk nebo na jinak zvláštním místě. V opačném případě muselo být tělo pochováno pod šibenicí. Tento přístup byl v povědomí s jistotou až do závěru 18. století, což dokresluje i událost, která se odehrála v Chřibské roku 1781. Jakási stará chudá žena se podřezala a tak měla být podle zvyku pohřbena za zdí hřbitova. Jelikož se však jednalo o „ubohou pomatenou osobu“, požádala městská rada vrchnost, zda-li by nemohla být nebožka zakopána u některého z křížů v okolí... Po přemístění sakrální památky (kromě ztráty symbolického ozvláštňení utajeného hrobu

Pomníky vojáků, padlých v bitvě 1757 u Studeného. Foto: N. Belisová

nebožtíka, které by dotyčný snad již mohl prominout) tak může hypoteticky dojít v budoucnu k pracnému dedukování při náhodném objevu nelogického pohřbu.

Ať je již přemístění památky zdůvodněno racionálními důvody (ochranou před ztrátou „aby byla na očích“ či v důsledku ohrožení změnami nejbližšího okolí, např. zvýšenou frekvencí aut na přilehlé komunikaci) nebo výše uvedenými „estetickými“ pocity - každým transferem dochází k zániku vlastního obsahu památky a vzniku sice líbivého krajinného atributu, nicméně pouhé bezobsažné dekorace.

Zcela periodicky se objevují snahy o obnovu drobných památek před volbami do místních zastupitelstev. Zatímco po celé volební období si zástupci obcí nezapsaných kulturních památek většinou nevšímají (toto nelze samozřejmě zcela bez ukřivdění generalizovat; jsou i takové obce, v nichž se naopak trvale usiluje o záchranu drobných památek - viz město Chřibská či obec Růžová) – krátce před vypršením volebního mandátu náhle zájem o osud drobných památek ožívá i u všech zbylých. Poté se začínají urychleně hledat prostředky na restaurování „drobnější památky“, obvykle však spojené se záměrem přemístit ji na „důstojnější místo“ – např. na náves (svého času podmínka obnovy Trojičního sloupu v Libouchci na Ústecku) či přímo před obecní úřad (zvažovaná spoluúcast obce při restaurování sloupu sv. Jana Nepomuckého v Janské na Děčínsku, která našťastí dopadla dobře a zastavení se přesunulo jen o pár metrů dál na stejném pozemku).

Snad nejsmutnější příběh z Děčínska představuje „záchrana“ sousoší Kalvárie v Benešově nad Ploučnicí. Tato památka měla velmi zajímavou historii; důvod, pro který byla vybudována, popsal farář J. Willomitzer následovně:

„Vedle vozovky k papírenskému mlýnu, vlevo od silnice na Českou Lípou u domu zv. *Kunerts Hause*, stojí kamenná socha Ukřižování s postavami Panny Marie a Jana. Sousoší nechal postavit Johann Franz Ossendorf (ten, který rovněž zřídil roku 1710 kapli u papírenského mlýna), a to z pietních důvodů. Roku 1690 se papírník oženil s Johannou Margaretou Schirrerovou ze saského Freibergu. Z lásky ke svému muži konvertovala žena ke katolické víře; její rodiče však zůstali věrni protestantství. Když přijížděli i se sourozenci mladé paní papírníkové navštívit svou dceru, odmítali vstoupit do domu katolíka Ossendorfa. Tak se rodinné setkání odehrávalo vždy v blízkosti – v domě zv. *Kunerts Hause*. Z toho důvodu nechal papírník, někdy krátce po roce 1690, vybudovat před tímto domem kamenné sousoší Kalvárie; je to nejstarší kamenné sakrální zastavení v městě...“

Pater Willomitzer dále v kronice připsal noticku, že to, co předci s velkou námahou vybudovali, nechávají jejich potomci spět volně k zániku. Kamenný kříž zánikl již v 19. století a byl nahrazen dřevěným křížem s plechovou malovanou siluetou Krista. Ve 20. století došlo k ulomení hlav Panny

Marie a učedníka Jana. Hlavy byly deponovány na zámku v Benešově nad Ploučnicí. V 90. letech 20. století se poprvé objevila myšlenka představitelů města, podporovaná kastelánem, přemístit toto sousoší k zámku. Transfer byl zdůvodňován havarijním stavem plata, na kterém sochy stály. O několik let později došlo k realizaci. Jednoho dne byly převezeny kamenné sochy Panny Marie, sv. Jana a Maří Magdalény před vstupní bránu k hornímu zámku a došlo k jejich restaurování (osazení hlav). Stanoviska pracovníků památko-

Sousoší Kalvárie v Benešově nad Ploučnicí, stav kol. r. 1997. Foto: R. Kurza.

vého ústavu, kteří se účastnili jednání o osudu památky, byla bohužel nejednotná, pouze jediný protestoval. Dřevěný kříž zůstal na „řítící se“ skalní terase bez jakéhokoliv ošetření. Kamenné sochy, nainstalované před vstupem k zámku, působily nesmyslně – ve svých zoufalstvím zhroutených postojích (jejichž dominantní objekt žalu zůstal na starém místě u řeky Ploučnice) evokovaly zdálky obraz nešťastných návštěvníků, kteří kolabují o pondělcích před pokladnou zklamáním, že se otevření zámku nedočkají...

Až po několika letech se město rozhoupalo k dokončení „záchrany“ a přesunulo k zámeckým vstupním adorantům i krucifix, aby bylo neznalým návštěvníkům srozumitelné, k čemuže se trojice soch tak upíná. Na konzervaci či zrestaurování krucifixu však již nezbylo sil... Tak se státní zámek Benešov nad Ploučnicí rozrostl o výtvarně působivou, nicméně nelogickou dekoraci – a místo, kde papírník Ossendorf zosnoval svou důmyslnou „pomstu“ a uskutečnil nákladnou, zbožnou „trucakci“ jinověrné tchýni a tchánovi, zůstalo opuštěné a zarostlé. Jen na okraj budiž podotknuto, že sice zarostlé a neupravené, nikoliv však staticky porušené...

Sousoší Kalvárie v Benešově n. Pl. po transferu soch k zámku. Foto: N. Belisová.

4. Stručné zásady

a) *Doplňování chybějících částí*

Pokud archivní rešerše i hledání starších vyobrazení památky nebudou úspěšné a obnova objektu bude vyžadovat doplnění chybějících či poškozením „nečitelných“ částí, je nutné předem prozkoumat obdobné typy památek z nejbližšího okolí. Jen sporadicky zadávali fundátoři zhotovení těchto památek vzdálenějším dílnám a řemeslníkům; největší šance nalézt předlohu totožného výtvarného řešení (dekorativního pojednání soklů, kovářských a zámečnických prvků, provedení vzpěr, zdobení nýtovaných spojů atd.) bývá v sousedních obcích.

b) *Zhotovení nových nápisů (v případě sakrálních zastavení)*

Pokud se nepodařilo dohledat text nápisu, není filosofii péče o drobné sakrální památky odporující možnost zhotovení nového textu (i v minulosti se nápisy nežírdka při obnovách měnily). Kromě udržení sakrálního charakteru textu je v takovém případě nutné nezasahovat do hmoty památky; tzn. volit variantu malby nikoliv vysekání. V případě, že bude k tomuto účelu zhotovena šablona – nepoužívat stejnou na vícero zastavení; každé by mělo působit jedinečně, nikoli jako „pásová obnova“.

S určitými problémy se lze občas setkat i v případě, že je nově na sokl rekonstruován dle archivních zpráv starý německý nápis. Je nutné zvážit postoj místních obyvatel a jejich možnou reakci na cizojazyčný text. V minulosti se stávalo, že obnovení starého znění bylo v českém jazykovém prostředí přijímáno nevděčně – a pokud došlo k použití překladu, objevovaly se popudlivé reakce bývalých obyvatel; v takovém případě je pravděpodobně pro životnost památky nejlepším kompromisem obnovit nápis v latinském jazyce, který je univerzální a v liturgii dosud přirozený v obou zemích.

c) *Úprava okolí*

Během dlouhodobější etapy neudržování památky dochází často k nepříznivým proměnám jejího okolí, a tak součástí obnovy bývá i řešení okolí objektu. Budiž zde vynechána potřeba ošetření, př. odstranění vegetace, která ohrožuje životnost památky (i zde je však nutné postupovat racionálně; někdy je menším zlem, ustoupí-li např. o pár metrů křížek, než aby byly zbytečně pokáceny silné, zdravé stromy, které kořenovým systémem narušují jeho základ).

Při konečných úpravách okolí památky je nutné ctít původní funkci a smysl objektu a nevnutit novou prezentaci objektu charakter, který mu nenáleží. Pro lepší pochopení uvádím příklad z Kravařska (okr. Česká Lípa). Při renovaci božích muk, vybudovaných roku 1843 majiteli mlýna v Janovicích, došlo kromě obnovy starých schůdků a patníků s plůtkem i k vydláždění „čestné dvorany“ a osazení kovové cedule, která dvojjazyčně (i s vyobrazením příslušných státních vlajek) opakuje text ze soklu. Zastavení, vzniklé svého času

ze soukromé iniciativy, které bylo v minulosti využíváno k příležitostné modlitbě či jako stanoviště při procesích, tak náhle nabylo podoby památníku nadregionálního významu, jakoby se jednalo o významné bojiště.

Zcela opačného efektu bylo dosaženo při obnově božích muk na Patevním vrchu (obec Růžová, okr. Děčín). Před 2. světovou válkou tvořila tato muka

Boží muka u Kravař. Foto: N. Belisová

Kříž na Pastevním vrchu u Růžové, dobové foto.

dominantu kopce a byla cílem mnoha procesí. Před několika lety došlo k renovaci objektu, při které, bohužel, byl vysoký sokl ochuzen o nástavec. Souběžně s tím byla vybudována naučná stezka, jejíž trasa vede i přes vrchol Pastevního vrchu. Na návrší vyrostla megalomanská tabule s minimem informací (ve třech jazycích) a k ní „rozhledna“ s tvary připomínajícími posed, nicméně velikostí převyšující muka. Z postavení *sakrální koruny kopce* tak byla muka degradována na podřadnou součást chaotické zástavby Pastevního vrchu, jinak místa jednoho z nejkrásnějších rozhledů v Českém Švýcarsku.

d) Množství obnovovaných památek

Je lepší zachránit a dobře pečovat o jednu jedinou památku, než zbrkle zkažit všechny, které potkáte.

Kříž na Pastevním vrchu, současný stav. Foto: N. Belisová

* Základní ikonografie * a lidové umění

Petra Červinková

Příspěvek je koncipován do tří hlavních částí vycházejících ze základních okruhů Křesťanské ikonografie:

1. část se zabývá nejběžnějšími zobrazeními ze života Krista v lidovém umění,
2. část se věnuje Mariánské ikonografii, která od starokřesťanské doby patří mezi hlavní okruhy křesťanské ikonografie,
3. část se věnuje nejčastěji zobrazovaným světcům v lidovém umění v severních Čechách.

Krátce k používané terminologii:

Ikonografie

Ikonografii lze charakterizovat jako nauku o náboženských námětech ve výtvarném umění, později se stává naukou o náboženských námětech vůbec. Náměty těží z biblických textů, apokryfů, legend, kázání, duchovní poezie atd. Ikonografie popisuje a rozebírá náměty zobrazení, zabývá se jejich typologií a poznávacími znaky, atributy a ikonografickými typy. Na rozdíl od ikonologie, která vykládá význam námětu v intencích dobových filozofických, historických a náboženských předpokladů a lze ji označit za metodologii dějin umění.

Lidové umění

Lidové umění v užším slova smyslu zahrnuje veškerou tvorbu vznikající v lidovém prostředí a jím používanou. Opírá se o tzv. slohové umění, avšak podněty jsou přetvářeny, zjednodušovány v odlišném chápání i symbolickém pojetí. Počátky lidového umění lze nejčastěji vysledovat od baroka až do současnosti. Proto také lidové umění čerpá z již vcelku vývojově ustálené barokní ikonografie. Typickým příkladem pro posun slohového umění do lidového je např. podmalba na skle (viz. obr 1-3). Region severní Čechy je sklářská oblast, která ve spojení s územím Dolního Slezska tvoří jednu z nejstarších kolébek výroby podmaleb na skle u nás. V západní části ležela nejvýznamnější výrobní střediska v okolí Nového Boru, České Kamenice, Skalice a Chřibské.

Sv. Antonín Paduánský (vlevo nahoře), dílna V. Jankeho, první třetina 19. století. Zobrazení světce pochází od nejvýznamnějšího zástupce novoborských malířů na přelomu 18. a 19. století, Vincenze Jankeho; kromě kultivované a jemné promalby je pro něj charakteristické pozadí v podobě oblohy s oblaky. Nejznámější podoby sv. Antonína: jako mladý mnich (augustinián) s Ježíškem v náručí, někdy drží v ruce lilii - symbol čistoty. Je znám i jako kazatel.

Sv. Gothart (vpravo nahoře), severní Čechy, druhá polovina 19. století. Zobrazení sv. Gotharta charakterizuje klasickou lidovou podmalbu, na které je patrné zjednodušení námětu, způsobu malby a velká míra dekorativnosti ve výtvarném zpracování.

Sv. Rozálie (vlevo dole), severní Čechy, přelom 18. a 19. století. Podmalba znázorňuje obrázek, který pochází ze sklářské produkce. Malíři se rekrutují z řad profesionálních zdobičů skla. Sklářsky zdobená podmalba se zlatým brusem se promítá i do námětu, který je zasazen do probrušované, dekorativní edikuly.

Kristova ikonografie

Ústřední postavou křesťanství je Ježíš Kristus. Od počátků je Kristova ikonografie spojena s ikonografií Panny Marie v hlavních ikonografických tématech, jako je např. Narození Krista, Obřezání, Svatá rodina, Odpočinek, na útěku do Egypta, Kalvárie, Pieta a Korunování Panny Marie.

Od starokřesťanské doby doznalo složitý vývoj zobrazení Krista - dítěte (nejvíce s P. Marií v typu madony s děckem, od 14. století také samostatně).

Přirozeným středem je Kristus ve scénách z jeho života, které navozují na všechna hlavní místa evangelií a apokryfů (od Kristova narození s Klaněním (adorací) pastýřů a sv. Třech Králů, od scén mládí (Infantia Domini Christi), Křest Krista, Vzkříšení Lazara, Vjezd do Jeruzaléma, Poslední večeře, pašije výjevy - Kristova utrpení (začátek od vjezdu Krista do Jeruzaléma) a smrti (soustředěné od 15. století do cyklu Křížové cesty).

Narození Krista, severní Čechy, první polovina 19. století. Vychází z klasického zobrazení Narození Páně, kdy novorozeně leží v jeslích, u kterých adoruje Panna Maria a sv. Josef. Za jeslemi stojí volek a osel, kteří Ježíška svým dechem zahřívají. Někdy je znázorněna zářící hvězda na nebesích, kterou ve chvíli Ježíšova narození viděli nejen pastýři ale i mudrcové z Východu.

Poslední Večeře, severní Čechy, první polovina 19. století. Hojný námět zobrazován od nejrannějších dob křesťanství. Kolem stolu sedí Kristus až s dvanácti apoštolů. U Krista obvykle sedí oblíbený sv. Jan. Jidáš jako atribut drží v ruce měsíc s třiceti stříbrnými, který má přislíbený od velekněží za zradu Krista.

Kristus na hoře Olivetské, severní Čechy, přelom 18. a 19. století. Podmalba je jednou z variant rozšířeného zobrazení Krista na hoře Olivetské. Před klečícím Kristem se objevuje anděl s kalichem, někdy také s nástroji umučení. Jeho učedníci usnuli dřívě, než se pomodlil, a proto je někdy zobrazován sám, ale i se spícími apoštoly.

Ukřižování s nástroji umučení, severní Čechy, počátek 19. století. Ukřižování patří k základním a nejrozvinutějším tématům v křesťanské ikonografii. Úcta k Ukřižování s nástroji umučení se rozšířila ve 13. století. Mezi nejzobrazovanější nástroje umučení patří např. důtky, sloup, kladivo, kopl, ruka vojáková, Veroničina rouška tvář mučitele plivající ho na Krista, 30 stříbrných, Jidášův polibek atd.

Pašijový cyklus, východní Čechy, přelom 18. a 19. století. Zobrazení Ježíše nesoucího kříž na holý vrch Golgoty mělo mnoho variant. Kristus nese kříž sám, někdy mu pomáhá Šimon z Kyrény, zachyceny jsou i zbožné ženy. Ve scéně Ukřižování jsou nejčastěji doprovodné figury Panny Marie, Jan a u paty kříže Máří Magdaléna. Kromě těchto ústředních scén jsou zde zobrazeny i další výjevy- Kristus na hoře Olivetské, Bičování Krista a Boží hrob.

Nejsvětější Trojice, severovýchodní Čechy, přelom 18. a 19. století. Výtvarná podoba symboliky Nejsvětější Trojice je velmi rozmanitá a proto bych upozornila jen na dva nejoblíbenější typy zobrazované již od středověku. První z nich je tzv. Žaltářová Trojice (čerpá s Žalmů (2,7), druhý typ viz. obrázek vpravo. Kompozice je pyramidální, kdy Syn s kruhovou svatozáří s křížem v ruce, trůní po pravici Otce s trojiční svatozáří a mezi a nad nimi se vznáší holubice. Velmi často tato Žaltářová Trojice korunuje Pannu Marii.

Nejsvětější Trojice, severní Čechy, první polovina 19. století. Podobné obliby sv. Trojice doznal námět sv. Trojice jako Trůnu milosti. Trůnící Bůh Otec (s papežskou tiárou od pozdního středověku) drží v náručí ukřižovaného Syna a pod nimi je motiv holubice Ducha svatého. Námět Trůnící milosti ukazuje, jak Bůh Otec přijímá do svých rukou ukřižovaného Syna a předává ho lidstvu. Jde o vyjádření milosti a lásky Boží k člověku.

Mariánská ikonografie

Jak již bylo zmiňováno, Mariína ikonografie je od počátku spojena s Kristovou ikonografií. Většina zobrazení P. Marie je spojena s dítětem - Ježíškem. Úcta k P. Marii se stupňuje ve středověku, v této době dochází také k zesvětštění námětu P. Marie a prohlubuje se i niterní vztah mezi ní a dítětem, který tvoří protipól k tragickému námětu Piety. V souvislosti s připojenými postavami se vyvíjely další typy např.: Příbuzenstvo Krista, Sv. Anna Samatřetí, sv. Anna vyučuje P. Marii, P. Marie s Ježíškem a světci atd. Zobrazení P. Marie solitérní či s dítětem obsahuje dlouhou řadu typů a variant a kombinací, v tomto příspěvku jsou zmiňovány jen ty nejzákladnější a ještě typické pro tento region.

Zvěstování Panně Marii (vlevo nahoře), severovýchodní Čechy, druhá třetina 19. století. Ikonografické téma objevující se od středověku obvykle stojí na začátku christologického či mariánského cyklu. Archanđel Gabriel zvěstuje Panně Marii Boží poselství o početí syna. Kromě P. Marie a archanděla je přítomna i holubice symbolizující Ducha svatého, který na ni sestupuje.

Svatá Rodina se sv. Annou a sv. Jáchymem (vlevo dole), severní Čechy, druhá třetina 19. století. Pojmenování Svatá rodina bývá nejčastěji používáno pro skupinu, kterou tvoří P. Marie, sv. Josef a dítě Ježíš. V tomto případě je ikonografický námět rozšířen ještě o postavy rodičů P. Marie - sv. Annu a sv. Jáchyma .

Nanebevzetí a Korunování P. Marie (vpravo nahoře), Srbská Kamenice, 1701. Ikonografické téma, které je oblíbené již ve středověku, bývá hojně zastoupeno na gotických portálech chrámů zasvěcených P. Marii. Anđěl P. Marii zvěstoval, že opustí tento svět a odebere se za svým synem. Třetí den jejího skonu jí Kristus zavolal jménem a ona vyšla z hrobu a anđělé ji vynesli do nebes, kde byla korunována Nejsvětější Trojicí tzv. Žaltářovou Trojicí.

Podmalba P. Marie Svatohorské, severní Čechy, první polovina 19. století. Svatá Hora - Příbram přední místo pražské arcidiecéze. Podle legendy sošku P. Marie Svatohorské, Královny Stříbrných Hor a Ochránkyně horního města Příbrami podle legendy vytvořil první pražský arcibiskup Arnošt z Pardubic na základě oslovení P. Marií. Na Svaté Hoře proslula madona mnohými zázraky. Díky této skutečnosti vznikla především v 19. a první půlce 20. století v Příbrami a okolí, rozsáhlá výroba poutního zboží zejména reprodukce sošek P. Marie, obrazů, tisků a devocionálií. Úcta k P. Marii Svatohorské byla rozšířena ve všech českých zemích, záštiťovala společenství, rodinu a byla také mnohdy osobní patronkou.

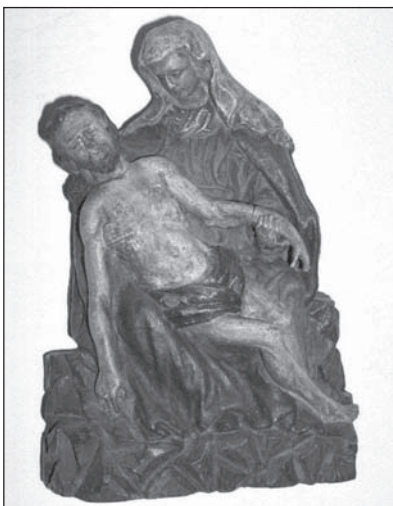
P. Maria Pasovská - Pomocná, severní Čechy, počátek 19. století. Pasov v Dolním Bavorsku je poutní místo proslulé v celém křesťanském světě. Uctívání milostný obraz v Pasově je verzí originálu obrazu Lucase Cranacha Staršího, uctívaneho od roku 1625 v kostele sv. Jakuba v Innsbrucku. V roce 1630 vznikl poutní kostel Maria Hilf nad Pasovem. Úcta k P. Marii Pomocnici se zvýšila při vítězství nad Turky u Vídně 1683. P. Marie Pasovská byla mimo jiné ochránkyně dunajských plavců, lodníků, a také proti moru. Titul P. Marie Pomocné je kodifikován v Loretánských litaních.

P. Maria z České Kamenice, skalní kaple mezi Lipnicí a Studeným, 1733. Poutní místo litoměřické diecéze. Poutní kaple Narození P. Marie, vysvěcená roku 1739. Zázračnou sochu podle tradice vytvořil žitavský řezbář Kristián Ulrich v roce 1680, jeho předlohou bylo vyobrazení P. Marie v Lucemburku. P. Marie Kamenická vznikla na základě poděkování za uzdravení dvojice dětí z morové nákazy.

P. Maria Mariazellská, severní Čechy, počátek 19. století. Mariazell, Štýrsko v Rakousku. Nejvýznamnější a nejslavnější poutní místo někdejších zemí Rakouska Uherska. Sochu P. Marie Mariazellské přinesl podle legendy benediktýnský mnich z mateřského kláštera ve Sv. Lambrechtu roku 1157. Česká legenda vypráví o zázračném uzdravení markraběte moravského Vladislava Jindřicha a jeho manželky, kteří na důkaz vděčnosti postavili kapli v Mariazellu. Také pomoc madony při vítězství Uher nad Turky roku 1363, zvýšila její úctu. P. Maria Mariazellská označována také jako Matka Božího Trůnu Moudrosti. Soška byla zhotovená roku 1150, a proto se řadí k nejstarším evropským mariánským sochám. Ikonograficky zajímavá je hra s jablkem a hruškou. P. Marie ukazuje na jablko spásy v rukou Krista, který vykoupí lidstvo z dědičného hříchu. P. Marie mu podává hrušku, kterou nabádá Krista k lásce k člověku.

Bohosudovská Pieta, severní Čechy, 18. století. Bohosudov je přední oficiální poutní místo litoměřické diecéze, význačné poutní místo Piety v Čechách, navštěvované také saskými a lužickými poutníky. Původně byla uctívána drobná hliněná plastika, která byla zcizena. Dnes je uctíváný plechový zlacený obklad z roku 1782. Plastika pocházela podle legend z Palestiny. Později byla schována před husity do dutiny stromu, na jehož místě stojí dnešní chrám. Podle legendy pod stromem žala děvče trávu a had se jí obtočil kolem ruky, avšak na přímlovu P. Marie byla zachráněna.

Svěťci a svěťice

Atribut je ve výtvarném umění chápán jako přívlastek, v ikonografii je to předmět symbolického významu, který je poznávacím znamením zobrazené osoby či bytosti.

U zobrazení světců a světic jsou atributy obecné - označující hodnosti, např. skupina zahrnující mučedníky je zachycuje s palmetou, na rozdíl od osobních atributů, které identifikují svěťce.

Někteří svatí mají řadu atributů, s nimiž bývají střídavě zobrazováni v různých dobách a oblastech.

Sv. Anna vyučuje P. Marii, severovýchodní Čechy, polovina 19. století. Tento námět byl oblíben v baroku a v 19. století zejména v lidovém umění. Sv. Anna vyučovala P. Marii sama do 3 let. Svěťice byla velmi oblíbena, neboť je patronkou vdáných žen a zejména babiček. Svatoanenské cykly se prolínají s mariánskými a cykly z Kristova mládí.

Sv. Barbora, severní Čechy, přelom 18. a 19. století. Věž se třemi okny a kalich s hostií jsou nejznámější atributy sv. Barbory. Svěťice bývala vzývána jako patronka před náhlou smrtí, a proto se stala patronkou horníků a střelců. Podle legendy jí sám otec setnul hlavu, jelikož se stala křesťankou.

Sv. Florián, severní Čechy, počátek 19. století. Světec je uctíván jako ochránce před požáry. Je zobrazován jako rytíř nebo římský voják hasící hořící dům.

Sv. Jan Nepomucký, Jiřetín pod Jedlovou, 1728. Světec je zobrazován jako kanovník s biretem, s křížem a palmovou ratolestí v ruce. Kolem hlavy mívá pět hvězd. Jeho dalšími atributy je jazyk a ryba, symbol mlčenlivosti. Hojně jsou i životopisné scény např. svržení sv. Jana Nepomuckého z mostu, zpovídání královny, mučení, či jeho tělo plující na hladině.

Sv. Josef, severní Čechy, první polovina 19. století. Světec je zobrazován jako pěstoun Krista, manžel P. Marie. Informace o sv. Josefu se dozvídáme zejména z apokryfních pramenů. Zobrazován je jako starší muž a vdovec ožřejmující zázračné početí P. Marie. Až v baroku je světec zobrazován jako starší muž s Kristem na ruce. Jeho nejčastější atributy jsou tesařské náčiní, lilie - symbol čistoty, rozkvetlá hůl, holubice. Sv. Rodina vystupuje jako protipól k Nejsvětější Trojici, Trojice pozemská - Trojice nebeská.

Sv. Kateřina, severní Čechy, první polovina 19. století. Svěťici poznáme podle jejích atributů meče a zlomeného kola. Pro její křesťanské přesvědčení ji mučili na kole opatřeném ostrými břity, které blesk rozlomil, přesto nakonec byla setmuta mečem a pohřbena anděly. Je patronkou vzdělání a učenosti, jako svoji ochránitelku si jí vybrali některé univerzity.

Sv. Veronika, severní Čechy, první polovina 19. století. Veroničina rouška je námět vycházející z legendy, do příběhu Ukřižování se dostal až ve 14. století. Podle legendy svěťice podala roušku Kristu, který klesl pod křížem, na otření jeho zakrvácené tváře. Na ní se zázračně objevila Kristova podoba s trnovou korunou. Potní rouška neboli sudarium je uchována jako posvátná relikvie ve svatopetrském chrámu v Římě. Vera icon znamená pravá podoba, a patrně na tomto základě vzniklo i jméno svěťice.

Kristus u sloupu, první třetina 19. století, Vincenz Janke; motiv velmi oblíbený již v baroku, často označovaný tvůrci jako *Ecce homo*. V současnosti je ovšem typ *Ecce homo* s totožňován s vyobrazením Krista po bičování.

Sv. Václav, Šluknov, druhá polovina 19. století. Křesťanský světec a mučedník, hlavní patron českého státu. Český kníže z rodu Přemyslovců, syn knížete Vratislava a kněžny Drahomíry. Vychovávala jej babička Ludmila. Od mládí projevoval svoji zbožnost. V roce 923 se stal knížetem, bratr Boleslav v 939 jej nechal zavraždit u kostela sv. Kosmy a Damiána ve St. Boleslavi. Úcta ke sv. Václavovi je projevována již od 11. století. Jeho život i smrt je zpracována do mnoha legend např. Gumpoldova legenda. Nejčastěji je zobrazován jako stojící postava či polopostava v rytířském brnění s mečem, štítem s orlicí jako zemským symbolem či s praporem s orlicí.

Sv. Linhart, Čechy, druhá polovina 19. století. Světec pocházel z urozeného rodu, přesto vstoupil do benediktinského kláštera a později se stal poustevníkem. Bývá vzýván jako ochránce nevinně vězněných, patronem rodiček a později je považován i za ochránce domácího zvířectva. Od 17. století bývá zobrazován i jako biskup obklopený hospodářskými zvířaty. V rukou mívá rozlomené okovy. V lidovém prostředí se stává jedním z nejvýznamnějších zemědělských patronů.

Závěr

Výše prezentovaná obrazová dokumentace vychází převážně z oblasti severních Čech, například podmalby a sošky madon pochází z muzea ve Varnsdorfu a Rumburku, terénního výzkumu v Severních Čechách a z fotodokumentace Natálie Belisové, které bych chtěla tímto poděkovat.

* Problematika restaurátorského zásahu na drobných kamenných památkách *

Miloš Kubišta

O co jde především?

- 1) Zachování autenticity díla
- 2) Pochopení výrazu díla
- 3) Vztah okolí k dílu
- 4) Rozhodnutí dílo restaurovat
- 5) Průzkum díla
- 6) Vedení restaurátorského zásahu
- 7) Požehnání

1. Zachování autenticity díla

Minimalizace nového vstupu do díla

Zachování autenticity (původnosti) díla je zásadní krok v obnově a ochraně výtvarného díla. Veškeré vstupy, které jsou s dílem spjaté, nesou svědectví o době a jsou nedílnou součástí díla. Jedná se o patinu stáří, původní barevné povrchové úpravy, proměnlivý výraz během letitého působení díla. Proto je důležité při procesu obnovy dbát na zachování všech těchto svědectví.

Respekt k výtvarné hodnotě a stavu díla

Mnohdy se rozhoduje o odstranění druhotných vstupů (přemaleb, sekundárních povrchových úprav, atd.). Tato rozhodnutí je nutno pečlivě prodiskutovat a zvážit. S každým takto razantním zásahem přicházíme o důležité informace a cenný doklad výrazové proměny díla. Jednotlivec by neměl rozhodnout o tak zásadní proměně díla. Vždyť nemůžeme docílit původního výrazu odstraněním sekundárních vstupů. Respekt k druhotným zásahům je při obnově velice důležitý.

2. Pochopení výrazu díla

2.1 Znalost historických souvislostí

Seznámení se s dobou vzniku díla a s dostupnými historickými prameny včetně

*Nápis v kartuši sloupu Nejsvětější
Rodiny v Jiříkově, provedený
pouze ve vrstvě polychromie*

ně diskuze s kvalifikovaným historikem přináší nový pohled na dílo. Získání informací z archívu nebo z dostupných zdrojů rozšíří spektrum znalostí a usnadní pochopení díla. Zároveň dochází k nastínění dobových souvislostí.

Znalost výrobních postupů a technologie

Z archivních materiálů je možno získat informace o jednotlivých objednávkách pro daný objekt, kde jsou rozepsány použité materiály, popřípadě způsob výroby a zpracování. Tyto informace nemusí být na objektu již patrné. Získání každé informace je přínosem pro počínající obnovu.

Signatura W. Hanela z České Kamenice na soklu božích muk v Janské.

Kameník je autorem řady drobných zastavení, náhrobků i válečných pomníků v širokém okolí.

Poznání autora díla

Pokud je dílo signováno, popřípadě je patrné autorství i na jiných objektech v blízkém okolí díla, je vhodné se seznámit s veškerou dostupnou prací autora a porovnat podobnosti. Jiná díla mohou být nositeli informací, které využijete při obnově.

3. Vztah okolí k dílu

Vazba okolí na dílo

Při obnově bychom měli brát velký zřetel na vztah okolí na dílo. Vazba díla na okolí může být silná do takové míry, že transfer a nové umístění díla na jiné místo způsobí ztrátu vypovídající hodnoty díla. Tím můžeme přijít o souvislosti z ikonografického hlediska.

Pochopení původní kompozice a umístění v terénu

Okolí objektu se v průběhu staletí mění v závislosti na vývoji regionu. Jedná se o změny v infrastruktuře apod. Důležité je vysledovat proběhlé změny návaznosti vztahu okolí na dílo.

4. Rozhodnutí dílo restaurovat

4.1 Respektovat památkový zákon

Při obnově je v první řadě důležité vědět, zda námi opravovaný objekt není v seznamu movitých kulturních památek. V tomto případě je nutné oslovit

nejbližší odbor památkové péče a vyžádat si závazné stanovisko. K závaznému stanovisku potřebujete ještě restaurátorský záměr od restaurátora s požadovaným druhem licence pro daný objekt. Následně se vyjádří Národní památkový ústav (dále jen NPU) a vystaví odborné stanovisko s doporučeným postupem včetně kontrol prováděných pracovníkem NPU. Restaurátorský zásah musí provádět osoba s odbornou kvalifikací podle třídníku specializací uvedených v památkovém zákonu §20/1987 ve znění pozdějších předpisů. Jestliže se nejedná o památkově chráněný objekt, nemusíte oslovit nikoho, ovšem jakákoliv konzultace s pracovníkem NPU, popřípadě restaurátorem je více než vhodná, poněvadž se může jednat o velice cenné dílo ovšem doposud nezapsané v seznamu movitých kulturních památek. Jakákoliv diskuze nemůže věci uškodit.

4.2 Konzultovat všechny kroky k obnově díla

V předešlé kapitole bylo navrženo prodiskutovat kroky vedoucí k obnově díla a předem promyslet a vyslechnout názor. Každý zásah mění výraz díla a je jen na nás, jakým způsobem se dílo bude prezentovat. Proto je vhodné každý krok podrobně rozdělit na jednotlivé etapy a průběžně diskutovat všechny vstupy.

4.3 Diskuse mezi restaurátorem, technologem a pracovníkem památkové péče

Vhodné je vyslechnout během zásahu více názorů a vytvořit konsensus mezi restaurátorem, technologem restaurování a pracovníkem památkové péče.

5. Průzkum díla

Fotodokumentace

Jestliže se rozhodnete pro obnovu díla, prvním krokem je podrobná fotodokumentace stavu díla. Nejprve se vyhotoví celkové pohledy na celé dílo ze všech stran. Poté se zdokumentují jednotlivé partie a na závěr místa s poškozením. Nejvhodnější je použití digitálního fotoaparátu a zhotovení co největšího počtu fotografií.

Vizuální průzkum

Po pořízení fotodokumentace je dobré si vytvořit skicu objektu a do ní zaznamenat všechny viditelné skutečnosti. Jedná se o různé druhy patrného poškození. Především jde o praskliny, trhliny, zvětralá a uvolněné části, chybějící části, biologické napadení, silně znečištěná místa, povrchové tmavé depozity, povrchové úpravy, atd.

Historický průzkum

Jak již bylo zmíněno, návštěva archívu je důležitá. Další informace můžete získat od pamětníků, v blízkém muzeu, městském úřadě, atd. Často se stává, že nenaleznete žádné informace ani dobovou fotografii.

Technologický průzkum

Pokud chcete provádět obnovu díla, je vhodné provést technologický průzkum. Jedná se o získání informací ze vzorků získaných přímo z díla. Analýzou vzorku se můžeme dozvědět zda není objekt zasolen, pokud ano, tak jakými solemi. Stratigrafickou analýzou zbytku barevných povrchových úprav odebraných v nepohledovém místě se dozvíme, jakou měl objekt původní barevnost. Měřením pomocí Karstenovy trubice se dozvíme nasákavost materiálu. Průzkum nesmí změnit vzhled ani charakter díla.

Zkoušky čištění

Proces čištění patří mezi nejdelsí a nenáročnější etapy v celé obnově. K čištění využijeme prostředky a postupy, které jsou reverzibilní (odstranitelné), nemění svou povahu ani charakter, nejsou reaktivní. Zásadně k čištění nepoužíváme kyselin ani louhu! Čištění se dělí na čištění mechanické a chemické. Mezi mechanické čištění patří abrazivní čištění „pískování“. U tohoto typu čištění je důležité navolit vhodný tlak a tvrdost abraziva. Nesmí dojít k úbytku hmoty u čištěného objektu. Vždy platí, že abrazivo má být měkčí než tvrdost čištěného materiálu. U abrazivního čištění dochází nevhodnou manipulací také k největším škodám během procesu čištění. Další způsob je užití tlakové vody. Opět je důležité odborné zacházení. Správná regulace tlaku a množství vody zamezí poškození během procesu čištění. U chemického čištění volíme prostředky podle typu znečištění. Můžeme užít různých tenzidů, slabé koncentrace amoniaku, peroxidu vodíku, organických kyselin (kys. citronová, mravenčí, atd.). U těchto prostředků nedochází k zasolení objektu a jsou chemicky odbouratelné. Čištění můžeme kombinovat s parním nebo mechanickým čištěním. Pro objektivní zjištění, který z prostředků a postupů je nejvhodnější, volíme zkoušku čištění na nepohledovém místě objektu.

6. Vedení restaurátorského zásahu

6.1 Prekonsolidace zvětralých míst

Na počátku obnovy bychom měli zamezit možnému poškození díla v průběhu restaurování. Některá místa mohou být silně zvětralá a hrozí uvolnění a ztráta detailů, které mohou být posledními nositeli tvaru. Tato místa musí být předzpevněna. Jestliže se jedná o praskliny nebo drobné lasy, injektujeme je prostředkem s přiměřenou pevností a nízkou teplotní roztažností. Vhodné jsou prostředky s názvem LEDAN. Pokud se jedná o drolicí se kámen, použijeme prostředky na bázi organokřemičitanů např. REMMERS steinfestiger 100, 300, 500. Po vyzrání, které trvá až tři týdny vyzkoušíme pevnost kamene a v případě dostatečné pevnosti můžeme začít s procesem čištění.

6.2 Proces čištění

V kapitole zkoušek čištění jsme na objektu provedli zkoušky čištění a zvolili nejvhodnější způsob. U tohoto procesu platí- objekt nemusí být dokonale

Reliéf Korunování Panny Marie v Srbské Kamenici, detail desintegrovaného pískovce

čistý- méně je více. Obecně lze říci, že vzhled a výraz díla se nesmí výrazně lišit před a po procesu čištění.

6.3 Konsolidace

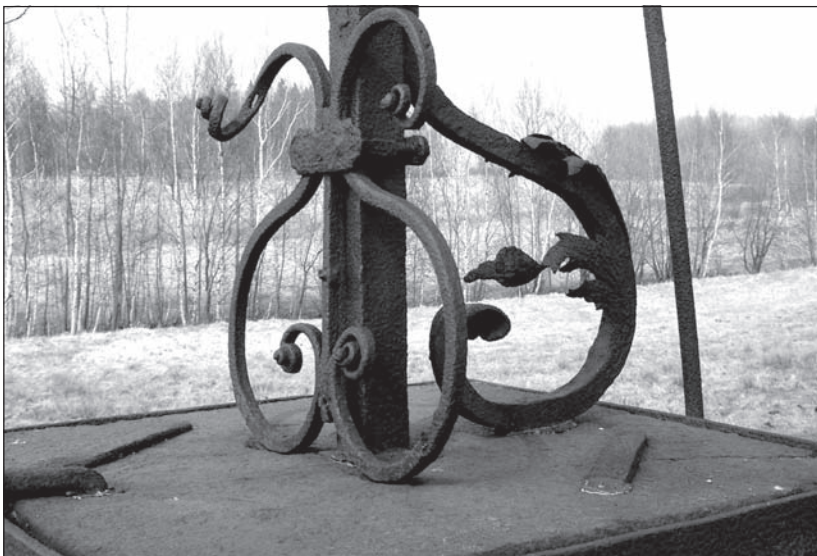
Po etapě čištění je vhodné provést opětovnou konsolidaci povrchu. Volíme prostředky na bázi organokřemičitanu v slabší koncentraci, než tomu bylo v procesu prekonsolidace.

6.4 Revize sekundárních doplňků

Většina restaurovaných objektů již byla dříve opravována. Doplňek z předešlé opravy se ponechá, pokud dostatečně lne k podkladu a svou barevností, volbou materiálu, hrubostí, tvrdostí, tvaroslovím koresponduje s okolím doplňků. Jestliže tyto požadavky nespĺňuje, zvolí se odstranění v případě, že nedojde k poškození objektu. U kovových doplňků se postupuje obdobně. Jestliže doplňek nepoškozuje objekt, má být zachován. Pokud koroze probíhá do takové míry, že objekt ohrožuje, je nutné kovový prvek vyjmout a nahradit ho prvkem z nerezové oceli. K odstranění trnů se užívá korunkových vrtáků. Vhodné je pozvat odborníky na odvrtávání s příslušnou technikou.

Odlomení římsy božích muk, způsobené korozí zapuštěné části vrcholového kříže

Staré řešení konsolidace narušené římsy – instalace kramlí a obvodové obruče; je účelné pouze v případě, že trhliny vznikly při instalaci kříže, nikoli tlakem korodující zapuštěné kovové části

6.5 Nová doplnění

U chybějících částí, kde jsme si jisti vzhledem, jedná se o ulámané rohy, části architektury apod., můžeme doplnit tato místa bez možnosti vstupu nějakého novotvaru (pokud se jedná o složitější prvek). Vždy je vhodné tento úkon přenechat restaurátorovi, který tento doplněk nejprve namodeluje. Poté dojde ke schválení ze strany pracovníka památkové péče. Následuje odformování a nalepení chybějícího tvaru. Materiál k doplnění musí svými fyzikálními a optickými vlastnostmi souhlasit s originálem. Opět platí, že nemusí být doplněné úplně vše. Památka má svou historii, své „vrásky“. Ponechme je na místě.

6.6 Plastická a barevná retuš

Po doplnění se provede plastická a barevná retuš u doplňků, aby na první pohled nebyly patrné a nerušily.

6.7 Hydrofobizace

Jestliže je objekt po opravě exponován povětrnostními vlivy, je vhodné provést na povrchu hydrofobní ochranu, která oddálí proces degradace. Vhodný je prostředek IW 290 od firmy Imesta.

6.8 Biocidní ošetření

Biocidní ošetření provádíme, pokud je objekt pod stromy ve stínu a hrozí

Mechanicky poškozené části římsy

na povrchu ulpívání řas. Po hydrofobizaci je vhodné povrch ošetřit biocidním prostředkem, který zamezí růstu řas.

7) Požehnání

Proti vandalismu žádný ochranný prostředek doposud neexistuje. Přejme opravené památce důstojný a dlouhý život.

Staré opravy říms narušených korozi zapuštěných částí kříže

* Obnova historických dřevěných konstrukcí *

Petr Růžička

Předmětem mého zájmu jsou sice velké solitérní krovy, ale myslím, že některé skutečnosti lze aplikovat i na menší stavby vesnického typu.

Jelikož se velmi často setkávám tím, že historické krovy jsou poněkud poškozené, ať již ve smyslu historické autenticity či jejich životnosti, současnými neodbornými opravami, rozhodl jsem se pojednat ve svém příspěvku o tom, jak by se této zhoubné činnosti - dobré práce neschopných a nezodpovědných lidí - dalo zamezit, nebo jak ji alespoň usměrňovat k lepšímu výsledku.

Je bohužel faktem - a platí to i o ostatních stavebních řemeslech - že neznalý investor, a často i člověk vykonávající stavební dozor, nemající osobní zkušenost s možnostmi daného řemesla, rozhoduje o způsobu a úrovni oprav pod diktátem ziskuchtivých a nekvalifikovaných řemeslníků. Zvláště pak je tomu u věcí skrytých, které nejsou běžně vidět, a jež proto necitliví nebo hloupí lidé považují za nedůležité. V príměru takového nazírání jsou tak bezostyšně devastovány nenahraditelné unikáty. Je běžnou praxí, že i opravy velmi cenných artefaktů jsou řešeny tzv. za pochodu a je ponecháno víceméně na libovůli - či možnostech provádějící firmy - jak danou opravu realizuje. Jako jeden z mnoha odstrašujících příkladů bych uvedl případ opravy pozdněgotického krovu a podsebití na kostele sv. Linharta v Liděřovicích. Na opravě se sice setkali „fundovaní oborníci“ tesař - památkář a „renomovaný architekt“ a shodli se (včetně pracovníka památkové péče), že práce byla provedena ve vysoké kvalitě, přesto však oprava vykazuje takové elementární nedostatky, že je její účel - záchrana historického objektu - úplně diskvalifikován. Konkrétně: na jedné straně byla zbytečně odstraněna čtvrtina bednění podsebití a na straně druhé základní konstrukční závady nebyly vůbec nebo špatně opraveny.

Klasické dřevěné konstrukce krovů mají některé vlastnosti, které je vý-

razně odlišují a omezují způsob, jakým s nimi lze zacházet. Jde především o to, že:

1. Na rozdíl od ostatních stavebních konstrukcí povětšinou kompozitních, se zde používá jen jedna látka (dřevo), která je navíc výrazně izomorfní. Její prvotní opracování má pouze dvě výrazově chudé formy (lícování trámu tesáním a řezáním).

2. Konstrukce je veskrze vnější, přiznaná a z uniformních prvků (trámy). Tyto danosti mají nevyhnutné důsledky. Krov nelze s úspěchem restaurovat takovým způsobem, aby oprava byla formálně zaměnitelná s originálem. Dřevo prochází dlouhodobým procesem zrání, takže je nelze patinovat, jako jiné - neživé - materiály např.: kámen, omítky. Proto musíme velmi opatrně rozhodovat mezi cíli, ke kterým bude oprava směřována, neboť ony (zachování funkčnosti, autenticity jednotlivých prvků, celkového vzhledu konstrukce) se navzájem téměř vylučují. Nám pak nezbyvá než preference jednoho cíle na úkor ostatních.

Podle mne máme **tři oprávněné cesty, jak opravy provádět:**

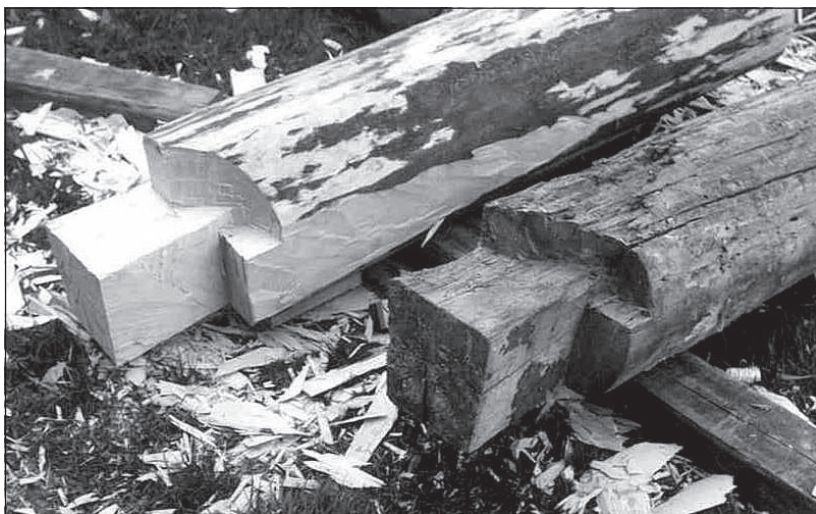
(Úmyslně pomíjím výrobu replik, neboť jsou z našeho hlediska nepřijatelné a navíc ze zkušenosti vím, že se dá i z velice poničeného krovu, alespoň jeho část vždy zachránit.)

1. Poškozený krov je zachován v původním stavu, přičemž jeho statickou nefunkčnost přeneseme na *pomocnou konstrukci* (vložené stolice, boční příložky trámů a pod).

2. Všechny poškozené prvky nahradí *replikami*, takže se krov (či jiná

Náhrada celých prvků, nároží roubené chalupy ze začátku 17. stol.

Replika historického nárožního rybinového roubení, provedená na základě trasologické analýzy obnovenou historickou technologií.

dřevěná konstrukce) uvede do původního technického stavu a celkového vzhledu.

3. Poškozené části jednotlivých prvků jsou *asanovány* a doplněny *novými náhradami* do svého původního tvaru v rámci možností statických požadavků na jejich technickou funkčnost.

Prvá metoda by měla ohleduplně konzervovat současný stav. Praxe je bohužel ale taková, že jde většinou o propojování pomocné konstrukce s původ-

Náhrada uhnílych čepů krokví „vloženými čepy“, kostelní krov, poč. 14. stol.

"Vložený čep s dřikem o profilu ve tvaru X a vnitřní čelní šikou", zvyšující pevnost spojení vloženého čepu v patě krokve.

ní, kdy k poškozování původní dochází. Většinou je zcela popřen cíl celkové tvarové rehabilitace (estetický a historicko-technický ohled). Tato cesta je podle mého soudu přijatelná pouze v případě že:

- a) nejsme schopni jinak zajistit zachování dané historické konstrukce
- b) bude do podrobností připraven statický projekt, tak aby v důsledku změny působení sil nedošlo k poškození původní konstrukce, a také bude do důsledku dodržen
- c) pomocná konstrukce je bez následků odstranitelná.

Druhá metoda - i když plně splňuje cíl statické funkčnosti a zachování celkové formy - skrývá v sobě nebezpečí, že budou navždy ztraceny nenápadné detaily (jako jsou tesařské značky, stopy po řemeslném zpracování ploch a spojů), nebo starší opravy, které mohou mít nenahraditelnou jak technickou tak i historickou vypovídací schopnost (neznámé tesařské spoje a ojedinělá

Celodřevěný "nastavovací plát šikmočelný hákový s utahovacím klínem"; tvarově čisté nastavení krokve, vč. sjednocení vzhledu starých a nových lící trámu směrově i rytmicky shodným otesáním šířčinou.

Celodřevěné nastavení staticky namáhaného trámu "podélným šikmočelným plátem s hmoždíky".

technická řešení). Z těchto důvodů se tato metoda spíše hodí pro opravu velkých uniformních krovů s mnoha opakujícími se prvky. Při jejím uplatnění, by se mělo stát dobrým zvykem, uchování původních vyřazených a ošetřených prvků (např. uložení v krovu samém.)

Uplatnění **třetí metody** sebou nese vysoké nároky na výběr a zpracování jednotlivých náhrad. V současné době se uplatňuje pouze nastavení jednoduchým šikmým plátováním sevřeným železnými svorníky a to i v případě, že mohlo být uplatněno nastavení klasickým plátováním nebo plombování (např. u vazních trámů) začepování náhradního čepu (např. u krokví). Metoda má dvě slabiny:

- a) Aplikování necitlivých náhrad s použitím železa může zcela popřít estetické působení celkové formy (ošklivý detail reprezentující celek).
- b) Použití náhrad na extrémně namáhaných prvcích může mít za následek snížení funkční užitnosti.

Pokud se shodneme v tom, že je potřeba v praxi prosazovat vposled obě zmíněné metody, případně jejich přiměřenou kombinaci, základním problémem bude - jak zajistit jejich vhodnou aplikaci v odpovídající kvalitě? K tomu nám může napomoci předem připravený **předpis postupu opravy**, který obsahuje nejen kusový výčet závad a obecná řešení, ale stanoví:

- 1) přesný rozsah škod - způsob a velikost poškození
- 2) způsob jejich opravy - přesnou velikost asanované části, formu náhrady, použití nástrojů a opracování povrchů

3) postup při manipulaci s krovem - uvolňování jednotlivých prvků ze spojů. Toto nelze stanovit jen na základě revize technického stavu a standardního statického posudku. Při přípravě opravy se je třeba opřít o následující podklady:

Ad 1) Pro přesně stanovený rozsah poškození je nutný předběžný *vizuální průzkum*. Pokud je podezření na napadení biologickým škůdcem, je nutný odběr mykologických vzorků a jejich vyhodnocení (podnětem k ní by měla být i pouhá informace, že krov byl v minulosti ve stavu umožňujícím toto napadení; dlouhodobě poškozená střecha). Na základě výše zmíněných zjištění si vytvoříme představu o vzniku poškození; tzn.: z jakých důvodů a jakým způsobem se středová hniloba, dřevomorka a pod. v krovu šířila (např.: poškozené okapy s následným zamáčením koruny zdiva a s nashromážděnými usazeninami na něm bývají nejčastějším podnětem pro napadení zhlaví vazních trámů, či krátcát s následným napadením pozednic, prahových vaznic a čepů krokví). Na základě vytvořené představy vytipujeme místa pro sondy prováděné pomocí odběrového vrtáku. Pro provedení odběru je nutné řádné vyčištění krovu tak, aby byly zpřístupněny všechny části (to se týká především pozednic a zhlaví vazních trámů). Následně cílenou sondáží stanovíme přesný rozsah poškození. (Odběr sondážními vrtákem má svá omezení, neboť s ním většinou nejde stanovit skryté povrchové závady.) V současnosti je zaváděna nedestruktivní metoda zjišťování vnitřních závad dřeva pomocí ultrazvuku. První zkoušky naznačují, že jde o měření velmi přesné, mobilní, časově nenáročné a tím pádem relativně levné.

Ad 2 - 3) abychom mohli stanovit postup opravy musíme se rozhodnout zda se *krov bude opravovat seshora - tzn. při sundané krytině, nebo zespodu - s krytinou*. Tento fakt zásadně ovlivňuje koncepci opravy. Obecně se dá totiž říci, že případné rozebírání krovu odshora odpovídá rámcově postupu jeho stavby, zatímco v opačném případě, jdeme proti logice vázání spojů. V druhém případě se totiž může stát, že některé spoje nejdou bez poškození rozebrat (např.: překryté zajišťovací hřeby; diagonální směr skladby některých spojů). Dále bychom měli:

a) provést nadstandardní *výkresovou dokumentaci* - obsahující detailní zakreslení všech spojů, včetně způsobu jejich zajištění, směrové orientace a umístění tesařského značení, která nám poskytne informace jak o skladebné návaznosti jednotlivých prvků, tak i o postupu při jejich výrobě

b) na jejím základě v myšlenkách *modelovat výstavbu krovu*. Myšlenkový model umožňuje pochopit technologické vztahy mezi jednotlivými prvky (směr vztyčování jednotlivých vazeb, navazování dělených pozednic a vaznic, směry skladebnosti prvků, rozměry a formu spojů atd.), jež limitují způsob zacházení s nimi

c) *pracovat se statickým modelem* (nemám zde na mysli standardní statický výpočet), který popisuje nejen statické, ale i dynamické namáhání jednotlivých

vých prvků a spojů. Ten je vodíkem pro správné technické řešení opravy jednotlivých prvků

d) vyhodnotit *způsob řemeslného zpracování* (tzn. způsob lícování trámů, zpracování spojů) a určení *použitého materiálu* (dřevo trámová i zajišťovacích hřebů). Ke všem čtyřem bodům samozřejmě patří i zdokumentování předchá-

zejících oprav, vyhodnocení jejich historické ceny a zvážení jejich případného zachování.

Předpis opravy by měl obsahovat již výše zmíněný:

- přesný výčet opravovaných míst s konkrétním určením velikosti asanace jednotlivých prvků (tzn. nejlépe výkresem s udáním velikosti v cm)

- metodický popis manipulačních prací při rozebírání krovu - uvolňování jednotlivých prvků; tzn.: způsob a směr manipulace s ohledem na ochranu ostatních částí krovu (roztržení trámu v místě zajišťovacího hřebu, podélné roztržení dlabu a pod.), či umístění zvedacích mechanismů a podpůrných pracovních konstrukcí

- způsob opravy jednotlivých prvků tzn.:

a) volbu napojení nového dřeva - nejlépe formou výkresu

b) formu opracování ať již klasickými tesařskými postupy (jako jsou např.: ruční otesání lící náhražky, či výroba ručně štípaných dřevěných hřebů), nebo pomocí moderního nářadí (zde doporučuji bezvýhradně trvat na zákazu používání motorové pily při výrobě spojů)

c) technologické požadavky na použitý náhradní materiál: druh dřeva, jeho vlhkost, min. hustota let, max. sukatost a stáčivost kmene, případný způsob chemické sanace, či preventivní ochrany.

Pokud by se zdálo, že je příprava opravy provedená tímto způsobem je nadbytečným přepychem, je potřeba si uvědomit její důsledky. Jedině na základě vyčerpávajícího předpisu lze od dodavatele požadovat hodnověrný rozpočet, na němž lze trvat. Přesně stanovené podmínky mohou odradit nepoctivé zájemce o provádění práce a stanou-li se součástí uzavírané smlouvy jsou nejen podkladem pro případné vypovězení smlouvy či reklamační řízení, ale i účinným nástrojem, jak nutit provádějící firmu ke kvalitní práci, jelikož zužují prostor pro pseudo-řemeslné výmluvy. Dalším nenezanedbatelným druhotným ziskem nekompromisního uplatňování kvalitně připravených podkladů oprav by bylo i nepřímé vzdělávání řemeslníků působících v oblasti památkové péče.

Mohlo by se namítnout, že úpadek řemesla je, vzhledem k jeho náročnosti a společenské situaci, nezvratitelný, proto je třeba ještě poopravit „mýtus“ o vyjímečné řemeslné zručnosti starých tesařů, které již dnes nelze dosáhnout, i když je „*doba dřevěná*“ hluboko za námi.

Úroveň opracování, jak povrchů, tak i spojů, bylo vždy kompromisem mezi snahou po přesnosti a potřebou produktivity závislé na významu stavby. Tesařské řemeslo není náročné na manuální šikovnost a preciznost, tak jak je tomu např. u blízkého oboru restaurátorského truhlářství. Nevyžaduje ani znalost velkého množství řemeslných dovedností ba ani velké technologické zázemí. Dobrý tesař především potřebuje prostorovou představivost, trpělivost a systematické myšlení. Jejich nedostatek se dá, sice nedokonale, nahradit dobře připravenými přesnými podklady.

Závěrem svého příspěvku bych na Vás apeloval, aby jste, pokud budete mít možnost ovlivnit průběh opravy nějaké cenné dřevěné, byli ve svých nárocích neoblomní a nepodlehli výmluvám hloupých a líných lidí, kteří si usnadňují život zjednodušováním věcí. Pro dokreslení bych uvedl jednu osobní zkušenost. Několikrát jsem se setkal s tím, když jsem se dotazoval tesařů opravují starý krov, proč dělají zajišťovací dřevěné hřeby zakulacené a ne hranaté. Prý se jim trhají spoje. Kdyby si prohlédli, jak jsou staré hřeby nasměrovány a jaká je jejich velikost vůči předvrtané díře, rázem by bylo po problému. Vůbec jim nepřišlo na mysl, že jednoduchý technologický postup, který se používá staletí, nemůže být problémový!

Nejčastěji užívané klasické tesařské sekery; od shora: širočina, hlavatka, křížovka; dole: replika středověké symetrické širočiny.

* Povrchové úpravy drobných památek a vlhkost *

Pavel Šťastný

Při obnově drobných památek, do kterých bych zahrnul nejen křížové cesty, boží muka a kapličky, ale i ohradní zdi hřbitovů, tarasové zdi kostelů, sloupů a plastik světců, se setkáme s problémem vlhkosti, zasolení a volby povrchových úprav.

V první řadě si musíme položit otázku, jak to řešili naši předkové, že se nám ony památky vůbec dochovaly. Kdyby byly postaveny chybnou technologií, už by se nedochovaly našim dědům. Kolik staveb asi díky tomu zaniklo? Pokud se dnes setkáváme například s barokní stavbou, jejíž omítky jsou v katastrofálním stavu v důsledku vlhkosti a zasolení, hledejme, co se změnilo v posledních desetiletích, proč omítky přežily dvě stovky let a rozpadají se až nyní.

Úroveň terénu a vlhkost stavby

Velmi častým problémem je změna *nivality terénu*. Zvláště stavby, stojící při komunikacích jsou tím postiženy. Původně vozová cesta, zaříznutá do svažitého terénu, se postupně rozšiřovala, navyšovala o další vrstvy a tím se drobná stavba, která stála původně ve svahu pod cestou, utápěla pod terémem.

Další příčinou zvyšování nivelety terénu je zřizování bezbariérových vstupů do budov, zvláště do společenských a církevních staveb. Původně se do kostela vcházelo po schodech směrem vzhůru. Gottfried Kiesow vždy zdůrazňuje kostel jako předobraz Nebeského Je-

Děčín - Nebočady, kaplička, navýšení terénu komunikací o cca 80 cm: do stavby se původně vstupovalo po schodech vzhůru, dnes po schodech dolů.

Teplá, klášterní kostel. Navýšení terénu o tři schody.

Děčín - zámek, čajový pavilon. Navýšení terénu kolem stavby. Nátěr imitující sokl je dílem Sovětské armády. Schody vedou do nového vstupu - oknem.

ruzaléma, je tedy nutno vystupovat vzhůru. Do řady chrámů však vcházíme v úrovni nového terénu, někdy dokonce (hřbitovní kostely) do lodě sestupujeme.

Proč je navýšení terénu natolik škodlivé? V době výstavby, stejně jako dnes, se rozlišovalo, jaký materiál použít do základů a soklu, tedy do pozic zatížených vlhkostí, a jaký materiál použít do vyšších partií, ve kterých působení vlhkosti prakticky není. Základy a sokly se stavěly z materiálu nenasákavého, případně málo nasákavého, jako je žula, čedič, znělec, buližník nebo arkóza či hrubozrnný křemitý pískovec, zatímco vyšší partie nad soklem se zdily z cihel, jemnozrnného železitého pískovce, opuky, nepálených cihel, případně se použila konstrukce roubená či hrázděná. V některých krajích (Železnobrodsko, Podkrkonoší) se mezi kamenný sokl a roubení jako vodorovná hydroizolace vkládaly břidlicové šablony.

Kolem základu (i pod ním) se zadusala vrstva jílu. Tuto praxi vidíme na učebnicovém obrázku z roku 1924, kdy již podzemní část zdiva je opatřována svislou izolací z horkého asfaltu; praxe zatěsnit zdivo pod terénem pomocí jílu však zůstala zachována.

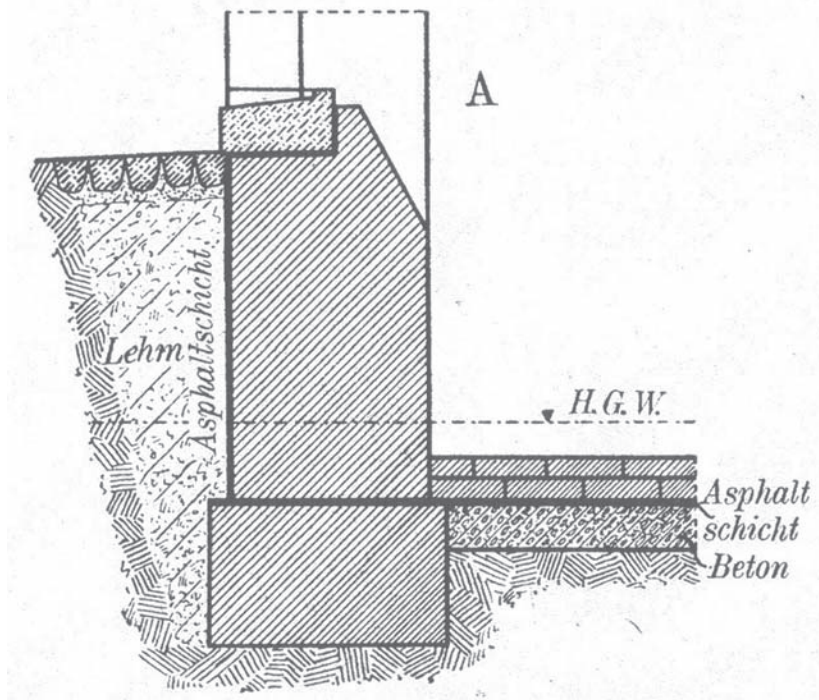

Schéma izolace zdiva pod úrovní terénu. Lipsko 1924

Vlhké zdivo a omítky stavby

V posledních dvou dekádách se vžila bezmyšlenkovitá rovnice vlhké zdivo = sanační omítka. *Sanační omítka* je nenasákavá, prodyšná povrchová úprava, která je schopna „vydýchat“ zbytkovou vlhkost stavební konstrukce. Není ale schopna pojmout a zejména ne odvést vlhkost, přicházející zezadu či odspodu. Vlhkost se již při nižší dotaci kumuluje, případně obchází sanační omítkou opatřené povrchy a často se projeví na sousedních plochách.

Jaké jiné možnosti povrchových úprav vlhkého zdiva máme? Když si vymežeme požadovaný vzhled plochy, vychází nám podmínky:

- Mrazuvzdorná, solím odolná omítka
- Nasákavá vrstva, vynášející vodu až k líci
- Prodyšná vrstva, propustná pro vodní páru
- Pružná vrstva, pevnost srovnatelná se zdicím materiálem
- Možnost povrchové úpravy fasádním nátěrem

Na základě těchto podmínek lze akceptovat dva *druhy omítkových hmot*:

a) *Suché maltové směsi* tzv. *okresních či obětovaných omítek* pro dlouhodobé použití. Tyto nasákavé omítky s nižším obsahem cementu, porézními plnivy a vysokou porozitou splňují většinu uvedených podmínek.

b) *Omítkové receptury na bázi vápna a hydraulické přísady*. Malta obsahuje hašené vápno nebo vápenný hydrát, jako dodatečný hydraulický činitel se přidává přírodní měkce pálený jíl - metakaolinit. Omítka lépe odolává mrazu i solím než vápenná, a je měkčí a pružnější, než omítka cementová.

c) *Omítky na bázi hydraulického vápna*. Přírodní hydraulické vápno jako pojivo je vzácnější, na trhu momentálně surovina z francouzské produkce. Němečtí, čeští, slovenští ani rakouští výrobci na trh hydraulické vápno nedávají.

d) *Omítky na bázi trasového vápna*. Trasové vápno je obdoba hydraulické směsi s metakaolinem. Nevýhodou je šedé zbarvení trasového vápna.

Nátěry vlhkého zdiva

Fasády drobných památek vyžadují provedení *barevné povrchové úpravy* nátěrem. Autentickým materiálem pro nátěr fasády je vápenný nátěr. Lze jej ale použít k nátěru vlhkého zdiva?

Vápenných nátěrových hmot na fasády jsou v zásadě tři druhy:

a) *Modifikované*, kde vedle vápna je druhým pojivem polymerní disperze. Obsah polymeru (akrylátu) ve hmotě bývá asi 5% a dodává nátěru odolnosti povětrnosti, i když poněkud omezuje prodyšnost. Modifikované vápenné nátěrové hmoty se dodávají vždy v kapalném stavu, připravené k použití.

b) *Mikronizované* – aktivované (dispergované). Jejich pojivem je čistý hydroxid vápenatý, tedy hašené vápno ve stavu suspenze velmi jemných částic ve vodě. Stabilizovaná suspenze je velmi reaktivní, výborně pojí a nátěr dobře kryje i v jediné vrstvě. Protože neobsahuje jiná pojiva než vápno, je výtečně

prodyšná a díky rychlému tuhnutí i dobře odolává povětrnosti. I tato nátěrová hmota se dodává kapalná, připravená k použití.

c) *Hydraulické*, jejichž pojivem je hydraulické vápno. Tuhnou hydraulickou reakcí, která nastává smícháním s vodou. Dodávají se tedy v suchém stavu. Tuhnou jinou reakcí, než karbonatací, výsledkem je vápenný silikát. Tato hmota se deštěm méně vyplavuje, než uhličitán (karbonát) vzniklý reakcí vápna se vzduchem, a nátěr tedy stárne odlišně, nepřírozeně.

Závěrem doporučení: při obnově drobných památek je třeba se zamyslet, jak vypadaly původní poměry kolem stavby, co se změnilo, co se dá vrátit, a pokud se vrátit nedá, jak změnit materiály pro obnovu tak, aby se nezměnil výsledek - vzhled obnovené stavby. **Není cílem provést obnovu na věky, ale navrátit stavbu do koloběhu oprav, chátřání a vylepšení.**

Ostrov nad Ohří, zastavení křížové cesty. Kamenný sokl zcela utopen pod terénem, cihelné zdivo je ve styku se zemním tělesem. Pro omítání nelze použít autentické vápenné omítky, ve vlhku neobstojí.

* K problematice restaurování * drobných památek (malby)

Roman Ševčík

V tomto článku bych se rád zmínil o několika zásadách, které by měly být brány na zřetel, při opravě uměleckých artefaktů sloužící k výzdobě drobných staveb v přírodě.

V restaurátorské praxi jsou daná pravidla, která restaurátor, který provádí zásah na obraze, plastice nebo na jiném umělecko řemeslném díle, vždy dodržuje. Většinou tyto drobné památky stojí při okraji pozornosti restaurátorů, jejichž hlavní náplní práce jsou obrazy ze zámků nebo sochařská díla z kostelů a právě toto je jedním z důvodů, proč se často ujímají renovace místní dobrovolníci v dobré víře těmto dílům pomoc. Nízké náklady na opravu jsou však většinou vysokou daní za poškození památky, kterou bývá často velice problematické navrátit do původní podoby. Já sám ve své praxi jsem se již několikrát s tímto případem setkal, kdy laciný amatérský samouk výrazným způsobem poničil poměrně cenný obraz a vynaložený čas a finanční prostředky při restaurování takto „opraveného“ díla byly mnohonásobně vyšší než prvotní investice před předáním malby do rukou laika. Bohužel ne vždy se však takto opravené dílo dá zachránit. Před rozhodnutím, zda věc opravit svépomocí nebo se obrátit na člověka, který je specialista, by mělo dojít k posouzení historické a umělecké hodnoty díla odborníkem a nikdy se nerozhodovat na základě současného stavu památky, která může pod vrstvou přemaleb skrývat cenný originál.

Každý vystudovaný restaurátor vždy při provádění restaurátorského zásahu dbá na **reverzibilitu použitých materiálů** a jejich **světlostalost**. Veškeré provedené zásahy jsou v každém případě odstranitelné z originální malby, aniž by se poškodil cenný originál. Nikdy nejsou používány materiály, které nemají certifikát jakosti a nebyly v restaurátorské praxi ověřeny a doporučeny. Tato zásada je velice důležitá, jelikož v minulosti používané olejové barvy je možné z originálu sejmut, avšak dnes jsou často nahrazovány materiály, které jsou na bázi akrylátů nebo syntetických pryskyřic jak v průmyslovém provedení či v uměleckých barvách a jejich rozšíření je přímo alarmující. Tyto produkty jsou nesmírně těžce odstranitelné a jejich použití výrazně zkomplikuje restaurátorský zásah v budoucnosti.

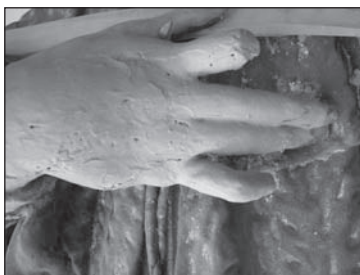
Pro restaurátora je **originál nedotknutelným**. Při restaurování - ať se jedná o malbu na podložce či sochu - se každý zodpovědný restaurátor snaží zachránit a následně prezentovat původní malbu nebo polychromii. Při samot-

ném restaurování nejdříve opatrně upevní uvolněné části barevné vrstvy či zlacení a následně je prezentuje. U neodborně provedené opravy jsou vždy tyto artefakty zbaveny toho, co nedrží, je uvolněné, odpadává a tak hyzdí, aniž by si dotyčný člověk uvědomil, že nevratným způsobem zbavuje dílo toho nejcennějšího. Restaurátor nikdy **při retuši nepřekrývá originál a nevytváří tak zcela nové dílo**. Při citlivém doplňování neustále klade důraz na estetickou stránku celého restaurátorského zásahu a **míru retuší** volí vždy s ohledem na celkový vizuální dojem. Nikdy nedojde v retuši k potlačení rukopisu autora. Důležitým prvkem je zachovat **autentičnost** restaurované památky, aniž by se ztratila patina a duch staré věci.

Samotné restaurování může využít celou řadu technických postupů, jako jsou rentgenové záření, ultrafialové světlo, infračervená reflektografie, nebo

Stará Voda, socha Jana Nepomuckého před restaurátorským zásahem

Novodobá polychromie, překrývající poškozenou starou vrstvu

Postup snímání novodobé polychromie

Vytmelení poškozených míst

Stav po zrestaurování

chemicko - technologické analýzy pigmentů, pojidel, podkladů atd. Všechny tyto procesy umožní provést co nejšetrnější zákrok vzhledem ke stavu a míře poškození restaurované věci. Při dokončení restaurátorského zásahu restaurátor odevzdává **zprávu**, která obsahuje textovou část, kde je popsán nejen celý postup prací, ale jsou i uvedeny *použité materiály* a *doporučení pro údržbu díla*. Druhá, *fotografická část*, zachycuje ve snímcích jednotlivé důležité etapy celého zásahu. Tato restaurátorská zpráva je souhrnem informací nejen pro investora, ale je i dokladem o postupech a použitých mate-

riálech pro budoucí restaurátory a také efektivně pomůže při budoucí opravě díla. V těchto několika řádcích jsem chtěl jen rámcově poukázat, jaké jsou základní rozdíly, když dojde k svěřeni uměleckého díla nadšenému kutilovi nebo odborníkovi. Při rozhodování, zda využít místního řemeslníka, který je schopen začít práci většinou okamžitě a do několika dnů obrázek „jako nový“ dát zpět do objektu a nebo zda čekat na zrestaurovanou věc i několik měsíců, než se odstraní všechny přemalby či staré opravy a dílo se vrátí v původní kráse. Tato výše uvedená fakta by měla osoba, zodpovědná za opravu památky, vždy zvážit.

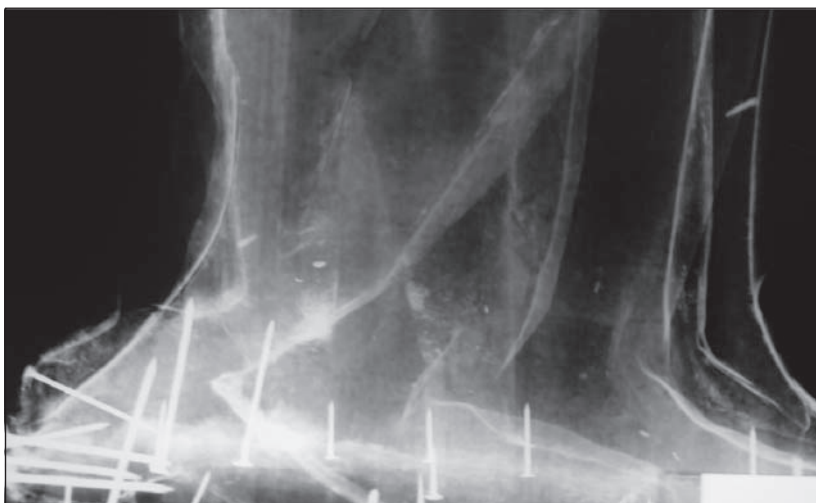

Chornice, detail madony před a po restaurátorském zásahu

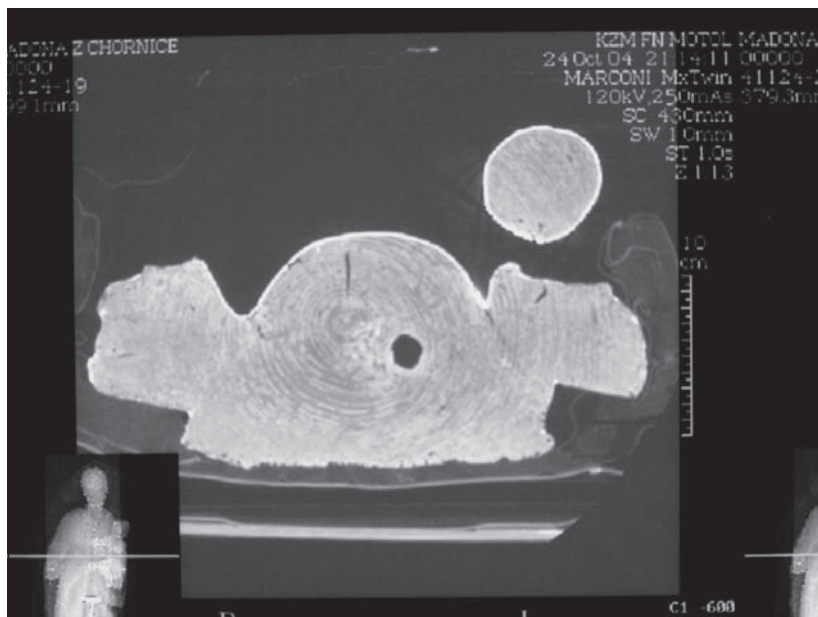

Chornice, detail madony, rentgenový snímek

Chornice, detail madony, rentgenový snímek

Chornice, detail madony, snímek z CT

* Imitace dobového skla *

Petr Švamberg

S moderním čirým sklem jsou historická okna slepá

Obnově památek je u nás věnována velká pozornost. Od statiky až po dokončovací detaily všech prací. Na jeden důležitý prvek, jakým jsou *dobová okenní skla*, se však zapomíná. S jejich absencí na zrekonstruovaných stavbách se setkáváme neustále.

Manipulací s okenními křídly se při každé renovaci část zachovaných původních skel rozbije. Praxe je taková, že se postupuje nejjednodušším a nejlevnějším způsobem - poškozené původní sklo se vymění za nové, avšak soudobé sklo, vyráběné jinou technologií. Historická výpověď objektu je tak zákonitě po vizuální stránce zkeslena, neboť rovný zrcadlový odraz moderního skla působí na památkovém objektu jako cizorodý prvek. Jak odlišný je pohled na památkový objekt, pokud se do oken použije správné sklo - tažené či ručně foukané - podle stáří objektu.

Věřím, že tyto omyly jsou způsobeny především nedostatečnou informova-

Drobné nerovnosti skla na okenních tabulích nastavují okolí autentické zrcadlo.

ností o technologii skla. I pro laika je nemyslitelné, aby se na fasádě historické stavby objevil umakart či břízolit. Srovnatelným prohřeškem proti správnému pojetí rekonstrukce je i použití moderního skla. Tento přístup je zcela v rozporu se současným trendem ochrany památek, který dbá na to, aby byly ctěny původní technologie výroby či zhotovení stavebních prvků.

Trochu historie

Okenní sklo, se kterým se u historických staveb setkáváme, může mít tři

různé podoby. *Nejstarší* (od středověku do přelomu 19. a 20. století) se vyrábělo *ručně, foukáním ve sklářských hutích*. Se zavedením plynových pecí ve druhé polovině 19. století bylo možné nejen zvýšit teplotu ohřevu, ale také ji lépe regulovat. Záhy tedy nastoupil průmyslový způsob výroby a světlo světa spatřila *technologie výroby plochého skla taženého způsobem Fourcault*. Z pecí, které mohly tavit sklo nepřetržitě, se získávaly skleněné tabule nebyvalé kvality. Sklo bylo taženo ocelovými válci, které mu dodávaly charakteristické vlny. Tento nový způsob se hrál na výsluní více než sto let a ruční výrobu postupně vytlačil.

Devadesátá léta 20. století znamenala pro naše sklárny, vyrábějící tabulové okenní sklo, zcela nečekaný zvrát. Výroba v nich byla zastavena a ploché moderní sklo se začalo dovážet ze zahraničí. Skla je tak sice dostatek, dokonce není drahé, zmizela ale rozmanitost. Trh nabízí pouze okenní sklo jednoho typu. Podle způsobu výroby se nazývá *Float*. V podstatě mu není co vytknout. Je levné, čiré, zrcadlově rovné. Má jen jednu chybu - pro památkové objekty je naprosto nevhodné. Okna historických objektů zasklená tímto sklem působí mrtvě, fasáda oslepe a vyhasne. Takových příkladů jsou desítky.

Jaké tedy máme možnosti, když chceme zachránit či nahradit tažené či ručně foukané tabulové sklo?

Jak již bylo uvedeno, tažené sklo Fourcault se již nevyrábí ani nedováží, přesto k němu můžeme přijít dvěma způsoby. První je víceméně zlatokopecský. Občas se totiž najde někde *stará zapomenutá zásoba skla*, třeba na skleník. K takovým objevům sice dochází, ale spoléhat se na ně nedá. Druhou variantou je *využití taženého tabulového skla z vyřazených okenních křidel*. Ještě složitější situace nastává, když hledáme náhradu skla ručně foukaného. Vzhledem k tomu, že se vyrábí v zahraničí, není sice problém ho koupit a dovézt, přesto se k tomuto kroku odhodlá málokdo. Paradoxně je totiž cena tohoto tenkého, křehkého skla, které je plné nerovností a někdy má dokonce nazelelanou barvu, nesmírně vysoká.

Autentická náhrada

Málo se ví, že existuje zároveň sklo tuzemské provenience, které velmi zdařile imituje všechny nerovnosti a vlastnosti ručně foukaného skla. Toto tabulové sklo nepředstírá, že je sklem originálním - historickým, pohledově je však jeho kvalitní náhradou. Zhotovuje se ve dvou variantách. První je sklo čiré o síle dvou, tří a čtyř milimetrů, které je možno vyrobit až do velikosti 120 x 180 cm. Druhá varianta tohoto skla má slabě nazelenalý nádech. Zhotovuje se pouze o síle dva milimetry. Obsahuje však velmi kvalitní UV filtr doložený certifikátem Akademie věd ČR. Veškeré sbírkové předměty, mobiliáře a obrazy jsou za tímto sklem dokonale chráněny před škodlivou částí světelného spektra. Pomocí tohoto tuzemského autentického skla lze vrátit

památkovým objektům původní tvář a ztracenou duši. Technologie jeho úpravy je ošetřena Ústavem pro ochranu průmyslového dědictví.

Poslední poznámka se týká *tmelu*. Dřevěné rámy se obvykle zasklívací do polodrážky (tzv. falce) sklenářským tmelem. V poslední době se objevují osvětlení investoři, kterým záleží i na detailu. Ti neváhají žádat zasklení tmelem, který bude barevně přizpůsoben povrchové úpravě okenních křidel. Dbát o nátěry či opravy zvětřalého nebo vypadlého tmelu se vyplácí. Přestože dřevo stále pracuje, mohou citlivě zrekonstruovaná okna přežít i staletí. Stačí, když se vlastník objektu o dřevěné prvky stavby pravidelně stará a ošetřuje je.

Při rekonstrukcích, výměně či záchraně starých, původních prvků stavby (tedy nejen oken) se časem vždy projeví, s jakou zodpovědností a citem byly všechny práce provedeny. Nejen vitráže, ale i zdánlivě jednoduché zasklení oken historických objektů by se mělo zadávat zodpovědným a osvědčeným firmám. Trend likvidace starých oken a rušení výroby tradičních skel totiž hrozí způsobit nenávratné škody. V zájmu zachování historických hodnot stojí za to neopominout jedinou okenní tabulku.

V zájmu zachování historických hodnot stojí za to neopominout jedinou okenní tabulku.

* Opravy a konzervace litinových křížů *

Martin Šerák

Mezi drobnými sakrálními památkami představují kovové kříže na kamenných podstavcích nejčastější kategorii. Kříže samotné jsou nejčastěji litinové a jejich opravám proto také bude věnována převážná část následující stati. S menšími kovanými křížky i dalšími kovářskými výrobky se můžeme dodnes setkat především jako s doplňky kamenných i zděných božích muk a kapliček. Větší kované kříže na kamenných soklech v krajině jsou dnes již velmi vzácné a lze se důvodně domnívat, že ani ve starší minulosti nikdy nebyly tolik rozšířeny jako dodnes dochované kříže ze šedé litiny.

Demontáž kříže z podstavce a související dokumentace

Celková oprava kříže téměř vždy předpokládá jeho demontáž z kamenného podstavce a převoz do dílny, protože řadu nezbytných zásahů není možné provádět venku v přírodě. V terénu je reálné provádět jen běžnou údržbu, např. obnovu vrchního nátěru či nápisů, a to jen po dobu trvání klimaticky příznivé části roku a za podmínky ochrany před působením srážkové vlhkosti.

Před demontáží je nutné památku dobře *zdokumentovat* alespoň sérií fotografických snímků ze všech stran a nafotografováním podstatných detailů. Tyto snímky pak velmi oceníme při závěrečné kompletaci a osazování křížku. Někdy je vhodné doplnit i základní měřickou dokumentaci, tedy pořídit alespoň *pracovní náčrt památky*, opatřený základními oměrnými mírami a těmi rozměry, které při demontáži kříže zaniknou. Velmi důležité je to především v těch případech, kdy kříž nestojí na kamenném soklu, ale je součástí stavební památky, při jejíž zednické opravě mohou některé stopy zmizet. Důležité jsou především vztahy kříže k podstavci. Je-li kříž opatřen zadní vzpěrou, pak je třeba zachytit i tvar a umístění vzpěry a způsob jejího zakotvení do podstavce jakož i místo jejího napojení na kříž. Standardně a správně se zadní vzpěra připevňuje na závitový čep upevňující korpus Krista a společně přitahuje jedinou maticí. Některé kříže jsou opatřeny ještě druhým otvorem pro montáž zadní vzpěry, umístěným obvykle těsně pod otvorem pro montáž korpusu. Šroub vzpěry je v tom případě samostatný a z předního pohledu skryt pod tělem Krista. Před demontáží vzpěry je tedy v takovém případě nutné nejprve sejmut korpus. U rozměrnějších a těžších křížů je před jejich vyjmutím z podstavce vhodné - pro zmenšení jejich hmotnosti a tudíž i snazší manipulaci - sejmut demontovatelné detaily (korpus Krista, nápisovou tabulku, případ-

ně demontovatelné prvky ze spodní části stojky kříže). V takovém případě je tento zásah potřebné zohlednit při pořizování úvodní obrazové dokumentace.

Litínové kříže jsou opatřeny *plochými osazovacími čepy*, jejichž obvyklá délka (tedy hloubka zasazení v kameni) činí kolem 10 - 12 cm, široké jsou obvykle kolem 6 - 8 cm a předozadní rozměr se pohybuje kolem 2-3 cm. Samozřejmě čepy velmi malých a extrémně velkých křížů mohou mít tyto rozměry poněkud odlišné. Čep má obvykle obdélný nebo směrem dolů se rozšiřující tvar, někdy je opatřen žebry nebo otvory pro zlepšení propojení s kamenem prostřednictvím tmelu. Rozměrům čepů přibližně odpovídají i rozměry dlabů v kamenných podstavcích. Do kamenů byly *čepy upevňovány* ve starší době rozehrátou, tedy tekutou sírou nebo olovem, později tmely na bázi vápna a cementu, někdy i čistým šedým cementem. Před zaléváním byl čep někdy zafixován v dlabu ponechanými dřevěnými klínky, kamínky nebo v nejhorsím případě kousky železa. Často se můžeme setkat se situací, kdy starší výplňová hmota v dlabu je na povrchu překryta z nějaké pozdější opravy cementovou omazávkou. To vše ovlivňuje stav kamene i čepu kříže a míru náročnosti jeho uvolňování před opravou kříže.

Síra byla z hlediska dlouhodobých důsledků materiálem nejhorsím. V důsledku působení srážkové vlhkosti došlo téměř vždy ke korozi čepu i kamene. V případě pískovcových soklů je síra v dlabu, okolní kámen i čep kříže obvykle proměněn v kompaktní křehkou hnědočernou hmotu. Kříž je mnohdy z čepu už ulomený nebo velmi snadno odlomitelný. Korozní produkty nabývají na objemu, v důsledku čehož v kameni postupně vzniknou trhliny až se hlavice podstavce zcela rozpadne.

Zalítí čepu *olovem* obvykle prozrazuje mělký licí žlábek, vysekaný ze zadní strany kříže do horní plochy hlavice kamene. Ani olovo nebylo materiálem ideálním. Většinou se v důsledku jeho rychlého ochlazování nepodařilo vyplnit tekutým materiálem celý dlab kolem čepu. Ve vzniklých dutinách se hromadila srážková voda se všemi z toho plynoucími negativními důsledky. Tedy opět korozi a expanzi čepu kříže a trháním kamene, umocněným ještě zimním zamrznutím vody v dutinách a počínajících trhlínách. Vzhledem k tomu, že čep kříže je obvykle z přední strany a z boků kryt rozšířeným soklíkem kříže nebo alespoň soklíkovou římsou (někdy tato římsa kryje čep, resp. dlab v kameni dokonce i ze zadní strany), nebylo možné nalít olovo ani dotemovat.

Dobře aplikované *vápenocementové* nebo *cementové tmely* se jeví jako nejlepší a nejsnáze odstranitelná hmota, pokud nemají příliš vysoký obsah šedého cementu. Ten s ohledem na odlišné chemické a mechanické vlastnosti může také působit narušování okolního kamene.

Jak jsem již naznačil, při vyjímání kříže je většinou přístupná pouze zadní strana čepu. Zde je tedy třeba opatrně a pozvolna odsekát štíhlým dlouhým plochým sekáčem (dlátkem) tmel v dlabu a ze vzniklé dutiny postupně odebí-

rat tento materiál i po stranách čepu. Práce je to zdlouhavá, vyžadující značnou trpělivost, přičemž čím je dlab a čep hlubší, tím jde hůře. Sekáč se nesmí do materiálu zakusovat ani páčit o kříž, aby nedocházelo ke klínování čepu v kameni. V takovém případě totiž hrozí prasknutí a vylomení kamene, případně ulomení kříže. Pokud je původní dlab v kameni na zadní straně příliš úzký, nezbyvá, než ho opatrně rozšířit. V případě zalití čepu olovem je to nezbytné téměř vždy, protože olovo se zpočátku dá sice dlátkem odsekávat, ale při postupu do hloubky dlabu dochází v důsledku nepříznivé změny úhlu nástroje oproti materiálu stále více spíše k jeho temování než odebrání. Případné pokusy o roztavení olova plamenem nejsou vhodné. Jednak se to vzhledem k tepelné kapacitě a vodivosti kříže stejně těžko podaří, ale především hrozí vážné poškození kamene v důsledku lokálního přehřátí.

Práci je mnohdy třeba provádět ze žebříku. Při jeho opírání o kamenný podstavec je třeba žebřík vždy podložit silnou vrstvou měkké textilie, aby nedocházelo k odírání kamene a žebřík umísťovat tak, aby po jeho zatížení nedošlo např. k odlomení hran podstavce. Pokud je kříž opatřen zadní vzpěrou, je třeba dle konkrétní situace a stavu památky vždy předem rozmyslet, co uvolnit a demontovat jako první.

Při veškeré další manipulaci s litinovým křížem je třeba respektovat vlastnosti materiálu. Tedy to, že litina má sice dobrou pevnost v tlaku, ale minimální pružnost. Při *transportu autem* je proto třeba kříž spolehlivě zajistit proti pohybu, převážet ho raději než nalezato v šikmé poloze na sedačce spolujezdce a vždy dobře podložený měkkým pružným materiálem, např. silnou dekou. Převáželi se více křížů najednou, je třeba je dekami dobře oddělit a dávat pozor na možnost odlomení drobných detailů. V tomto směru jsou vždy nejohroženější paprsky svatozáří za hlavou Krista. Podobné zásady platí i pro *uložení křížů v dílně*: pokud možno vždy nastojato opřené o stěnu a zajištěné proti pádu, nikdy ne nalezato ve více kusech na sobě.

Rozebrání kříže na jednotlivé díly, související dokumentace, historické opravy

Prvním krokem prací prováděných v dílně je **rozebrání kříže** na jednotlivé díly, tedy demontování všech doplňků vlastního kříže, pokud se tak již nestalo v terénu v rámci snímání z podstavce. Jen nejmenší či nejjednodušší vzory křížů byly totiž vyráběny jako jediný kus. V převážné většině případů tabulka s monogramem Krista „INRI“, tělo Krista, paprscitá svatozář za hlavou Krista mezi rameny kříže, nápisová tabulka a velmi často i nějaká figura či dekor ve spodní části stojky kříže nebo v jeho spodní dekorativně provedené soklíkové partii představuje samostatný odlitek. Jednotlivé díly mají v sobě již od výroby zalité závitové čepy, které se provlékají otvory odlitými v kříži a zezadu jsou zajištěny maticemi. Pouze v případě paprscitých svatozáří je systém opač-

ný, závitový čep je zakotven v odlitku kříže. Matice jsou téměř vždy pravoúhlé, čtvercové či mírně obdélné, často i poněkud asymetrické, nejrůznějších velikostí i tloušťek. Tedy v kvalitě, ve které je ta která slévárna odebírala od různých drobných výrobců nebo sama produkovala. Jen na nejmladších výrobcích z počátku 20. století se objevují první strojní matice šestihranné, většinou je však existence šestihranné matice spíše příznakem mladší opravy, spojené s výměnou závitového čepu. Závitů čepů a matic vzhledem k době vzniku nejsou metrické, ale odpovídají většinou staré normě Whitworth.

I značně zkorodované a znečištěné spoje lze většinou rozebrat pomalým vytočením matice běžným plochým klíčem. V případě velkého odporu je vhodné střídát krátké pohyby ve směru povolování a utahování. U silně zarezlých nepovolitelných matic je možné zkusit aplikovat některý z četných *přípravků na povolování zarezlých spojů*. Není to ovšem příliš vhodné vzhledem k tomu, že tyto přípravky obsahují mj. různé minerální oleje. Ty se zasáknou do korozi narušeného povrchu litiny a je třeba je následně organickými rozpouštědly pečlivě a pracně odstraňovat, aby nevadily při budoucí aplikaci nátěru. Pokud dojde při rozebírání kříže k přetržení závitového čepu, není to většinou velká škoda, protože se tak obvykle stane v místě jeho největšího ztenčení, způsobeného korozi. To se většinou odehrává v mezeře mezi odlitkem a vlastním křížem a takový čep je stejně nutné nahradit novým. Naopak silně zalakované závitové čepy je třeba před povolováním matic mechanicky očistit od vrstvy nátěrů právě jako prevenci proti přetržení. Problém bývá pouze s nápisovými tabulkami, které mají v některých případech místo závitového čepu pouze otvor, jímž je provlečen šroub s tenkou, ploše vypouklou hlavou. Takový zrezivělý šroub se při povolování matice většinou začne protáčet a nelze jej uchopit ani do kleští. Je-li dřík šroubu dostatečně silný a dlouhý a je naděje na jeho zachování a opětovné použití, pak stojí za to vyříznout ze zadní strany do konce dříku mělký zářez, který umožní zabránit protáčení šroubu šroubovákem. Na konce šroubů větších průměrů lze také vypilovat dvě rovnoběžné plošky, které dovolí přidržet šroub malým plochým klíčem. Pokud se nic takového nezdaří, je nutné šroub ručně přerýznout listem pilky na železo a to zepředu, v mezeře mezi nápisovou tabulkou a vlastním křížem. Také je možné zezadu opatrně odříznout elektrickou rozbruskou matici tak, aby nedošlo k poškození povrchu odlitku. Při rozebírání kříže je třeba vyvarovat se všech postupů, které mohou mít za následek poškození litiny (např. odsekávání zarezlých matic) a mít stále na paměti, že *daleko jednodušší je nahradit poškozený spojovací prvek než svařovat prasklý odlitek*.

Nikoliv zcela vzácně jsou kříže již opravované. Nejčastější poškození představuje ulomení kříže od osazovacího čepu nebo přeražení kříže. V případě existence **historické opravy** musíme vždy zvážit, zda je dochovaný způsob opravy funkční, nepoškozuje originál či zda naopak není natolik řemeslně

zajímavý, že stojí za to ho pokud možno dále zachovat v neporušeném stavu. Od tohoto zhodnocení se odvíjí i způsob demontáže. Uložené čepy byly většinou nahrazovány *překovanou silnou železnou pásovinou*, přišroubovanou ze zadní strany ke stojce kříže. Obdobně se postupovalo i v případě oprav lomů. Setkal jsem se ovšem i s případem, kdy kříž byl zavěšen na silnou zadní vzpěru a lom mezi stojkou kříže a čepem byl pod náterem pouze zaretušován asfaltovým tmelem. Starší opravy byly výhradně založeny na doplňování podpůrných propojovacích prvků, teprve ve druhé polovině 20. století se začalo uplatňovat i *svařování litiny*.

Staré náhrady čepů je někdy možné zachovat. Prakticky vždy je ale nutná jejich demontáž a výměna šroubů. Při těchto kovářských opravách totiž nebyly doplňované díly a spojovací materiál jakkoli antikorozně ošetřeny a jsou proto na styčných plochách značně narušeny korozí. Rezivějící šroub protažený přesným otvorem vyvrtaným do odlitku může i masivní litinu roztrhnout. Stane se tak v důsledku nárůstu objemu korozních produktů spojovacího prvku. Pokud byl přeražený kříž s prolamovaným rozvilinovým dekorem, jehož výtvarné působení je založeno na průniku světla jemným ornamentem, opraven přišroubováním ocelové pásoviny z rubové strany, pak je vhodné takové řešení odstranit a nahradit nějakou kultivovanější formou, nejlépe kvalitním svarem. V tom případě je už při demontáži možno nevhodný doplněk zlikvidovat např. postupným rozřezáním rozbruskou a rovnou vyloučit ty postupy, při nichž by mohlo dojít k případnému dalšímu poškození odlitku.

Po demontáži kříže je nutné doplnit dokumentaci a to tím spíše, bude-li najednou rozebíráno a konzervováno více křížů. I dva velmi odlišné vzory křížů mohou totiž mít vzhledově i velikostně prakticky totožné *korpusy*. Také nápisových tabulek se běžně vyskytuje jen několik typů, takže následná změna by byla velmi snadná. V takovém případě je kromě fotografií nutné jednotlivé díly též oměřit, popsat a vyfotografovat případné specifické znaky, jimiž se odlišují. Při popisu je třeba si předem ujasnit zdánlivou banalitu, totiž kde je pravá a levá strana. Vzhledem k tomu, že jde o pojmy relativní, obvykle vztažené k postavení pozorovatele, je pro popis křížů potřebné vztáhnout tyto pojmy k tělu Krista. Pak je pravou stranou kříže (nápisové tabulky, čepu atd.) ta strana, jíž se dotýká pravá ruka Krista. Ale především zůstává pravou stranou, ať předmět jakkoli natočíme.

Pro specifikaci korpusů je vhodné změřit vzdálenost rozepjatých paží a výšku figury od prstů nohou k temeni hlavy, zaznamenat obdobnou vzdálenost od upevňovacího šroubu, popsat polohu prstů rukou, která má několik variant apod. V případě vzhledově totožných *nápisových tabulek* se jednotlivé kusy přeci jen někdy mírně liší v některém z rozměrů, u kruhových lehce vypouklých typů se liší míra vyduť či tloušťka odlitku nebo tvar nálitku kolem upevňovacího šroubu. Specifické jsou i technologické výrobní stopy na rubu odlit-

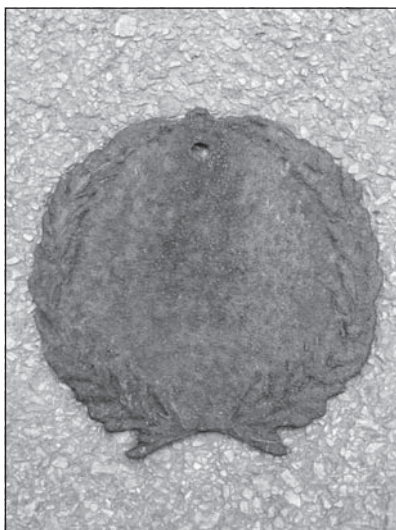
ků, především stopy po uražených nálitcích či odvzdušňovacích otvorech z formy. Mnohdy se na rubu vyskytují různá označení čísly, písmeny, drobnými grafickými značkami (např. trojúhelníčky), která umožňovala identifikaci odlitků ve slévárně v průběhu výroby a kompletace jednotlivých produktů. Zvláštní případ představují *paprskité svatozáře*, které velmi často pasují na kříž pouze v jediné poloze. Na základovém *kříži* či základovém kruhu svatozáře (z něhož vybíhají do čtyř stran svazky paprsků) lze téměř vždy nalézt nějakou technologickou stopu, značku či defekt a je třeba zaznamenat, ke kterému segmentu mezi rameny kříže patří.

Považují za nutné zdůraznit, že při opravě by nikdy nemělo dojít k záměně byť na první pohled shodně vyhlížejících dílů. Demontovatelné díly jsou integrální součástí výrobku z konkrétní slévárny a různé drobné odlišnosti, technologické stopy či další znaky mohou v porovnání s dalšími takovými indiciemi na ostatních částech kompletního výrobku napomoci k určení nebo alespoň odhadnutí původu a stáří výrobku. Obecně platí, že pokud pracujeme najednou s více kusy stejného vzhledu, musíme zaznamenat ty údaje, které umožní spolehlivou identifikaci kusu při finální kompletaci křížů. Samozřejmě to musí být takové parametry, které nezaniknou či se nezmění v průběhu konzervace. Poznámka o pocákání zadní strany nápisové tabulky zelenou barvou je z tohoto hlediska opravdu bezcenná. V případě dobrého stavu závitových čepů je velmi důležité nezaměnit až do finální kompletace matice, protože *čepy i matice* se liší mírou opotřebení závitu a proto na sebe dobře pasují jen původní kusy. Některé závity navíc mohou být zcela atypické, tedy jiného starého systému než je Whitworthův. Matice svou velikostí také odpovídají průměru otvorů odlitých ve stojce kříže, který může být někdy značně větší než je průměr závitového čepu. V praxi se osvědčuje uschovávat matice od fáze demontáže v celém průběhu čištění až do fáze natírání zásadně po jednotlivých kusech v popsáných papírových obálkách.

Stav povrchu odlitku a metody čištění

Kříže byly po celou dobu své existence vystaveny působení povětrnostních vlivů. Velmi často na nich za několik posledních desetiletí nebyla provedena žádná údržba, případně byly po dlouhé fázi neúdržby při následné laické opravě užity zcela nevhodné technologické postupy.

Povrch odlitku bývá znečištěn nánosy prachu a velmi často i nárosty zelených řas, případně lišejníků. Téměř vždy lpí na povrchu fragmentární vrstvy starých nátěrů v různém plošném rozsahu a s různou soudržností. V hloubce ornamentu mohou tyto vrstvy dosahovat až několikamilimetrové tloušťky a znesnadňují jeho čitelnost. V této souvislosti považují za potřebné zmínit se poněkud podrobněji o *starých nátěrových postupech*, neboť na základě těchto poznatků je nutné volit metody čištění.

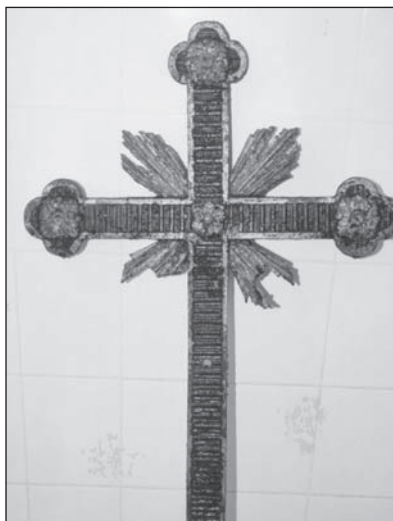
Nápisová tabulka s výrazným korozním úbytkem a nárůstem lišejníku - stav vhodný k tryskání.

Figurální detail z kříže po vyčištění tryskáním, povrch před čištěním celoplošně narušen korozi.

Soklík kříže těžce narušen miskovitou korozi pokrytý nesoudržnou krusťou korozních produktů. Stav řešitelný pouze tryskáním. (Českolipsko)

Zlatočerná barevná kombinace, snímek pořízený během odmyváání nátěrů rozvolněných v alkalicke lázni. (Tetčiněves, okr. Litoměřice)

První nátěr na odlitku byl obvykle proveden antikorozií *olejovou suříkovou barvou* s příznačným zářivě oranžovým odstínem, často je ale základový nátěr též *bílý*, velmi pravděpodobně *plněný zinkovými pigmenty*, které mají rovněž antikorozií účinek. Na základovém nátěru se v průběhu let postupně vrstvily *vrchní olejové nátěry*, obvykle černé barvy. Někdy ale bývají nejspodnější vrstvy těchto nátěrů barevně přizpůsobeny dekoru kříže. Pozoroval jsem v pozůstatcích těchto nejstarších vrstev například dokonalou imitaci březové kůry, zeleně pojednaný rostlinný ornament, modrou drapérii a pod. Korpusy, paprscité svatozáře, písmo a některé ozdobné detaily byly nejčastěji odlišeny *zlatením*. Analyticky mám ověřeno, že se ve starší době vždy jednalo o barvu s obsahem pravého zlata, která měla velkou trvanlivost, vzácněji i o zlatení plátkovým zlatem. Teprve v novější době se začalo užívat *bronzových náhražek* s podstatně menší trvanlivostí zlatého efektu. Někdy se k odlišení významných částí křížů používala jen bílá barva, dosti ojediněle *stříbření* pravým stříbrem. V novějších vrstvách nátěrů převládá téměř vždy kombinace černé olejové barvy se zvýrazněním detailů hliníkovými stříbrenkami. Nejmladší nátěry mohou být provedeny *syntetickou barvou*. Do 90. let 20. století je to zcela typicky nátěrová hmota prodávaná pod obchodním názvem Industrol. Následně se plejáda barvářských produktů značně rozšířila s tou výhradou, že jejich společnou vlastností zůstává obtížná odstranitelnost a tudíž nevhodnost pro užití ke konzervaci historických uměleckořemeslných výrobků.

Třetí a nejčastější příčinou znehodnocení povrchu litinového předmětu je **koroz**e. Rozsah poškození odlitku korozií je výslednicí doby jeho expozice povětrnostním vlivům, míry znečištění ovzduší v dané lokalitě a jeho chemického složení, které je co do obsahu různých příměsí kus od kusu odlišné. Staré slévárny totiž kromě nového vysokopecního železa zpracovávaly v kuplovnách i nejrůznější železný šrot a složení takových vsázek samozřejmě nebylo analyticky kontrolováno a následně korigováno jako dnes.

Ve srovnání s ocelí je litina poněkud odolnější vůči korozi, takže celý proces postupuje poněkud pomaleji než v případě kovářských výrobků. Nový odlitek je pokryt tenkou ochrannou vrstvou, která samovolně vzniká v pískové formě během odlévání a chladnutí výrobku. Je relativně inertní a koroduje podstatně pomaleji než čerstvý řez či lom v materiálu. Tam koroze naopak nastupuje v případě přítomnosti vzdušné vlhkosti prakticky okamžitě a projeví se příznačnou světle rezavou, liščí barvou. Podle barvy lze ostatně i určit stáří lomů litinových předmětů. Čerstvé lomy jsou rezavé jako liška a silně špiní, v řádu týdnů až měsíců postupně tmavnou, rzivá vrstva kompaktní a povrch nabývá typické tmavohnědé barvy, příznačné pro předměty vystavené dlouhodobému působení povětrnosti.

Je-li pasivní vrstva vzniklá při odlévání včas opatřena nátěrem, zůstává za-

Nápisová tabulka se silnou vrstvou krakelujících nátěrů - stav vhodný k sejmutí nátěrů v alkalické lázni.

Detail soklíku kříže, rubová strana, stav po sejmutí nátěrů v alkalické lázni. Intaktní povrch vysoce kvalitního odlitku, dokonale přepisujícího dřevěný model včetně konstrukčních detailů a stop po opracování dřeva hoblíkem. (Tetčiněves, okr. Litoměřice)

Soklík kříže, lící strana, stav po sejmutí nátěrů v alkalické lázni. Intaktní povrch vysoce kvalitního odlitku, dokonale přepisujícího dřevěný ručně vyřezávaný model. (Tetčiněves, okr. Litoměřice)

Tělo Krista po sejmutí zbytků nátěrů v alkalické lázni, stav před čištěním drátěnými kartáči. Dobře jsou patrné zbytky pasivní ochranné vrstvy odlitku prostrádané plochami narušenými povrchovou korozí. (Kalovice, okr. Litoměřice)

Detail povrchu kříže vyčištěného rotačnými drátěnými kartáči s ručním dočištěním, zbytky nátěrů předem odstraněny v alkalické lázni.

chována a představuje další ochrannou bariéru. Také *pomalu rezivějící povrch představuje částečnou ochranu hlubších vrstev materiálu a poněkud zpomaluje postup koroze do hloubky*. Tento fenomén v ojedinělých případech působí jako téměř dokonalá antikorozní ochrana. V horských oblastech s čistým vzduchem se lze dokonce setkat s odlitky, které byly díky dlouhodobému vystavení povětrnosti již zcela zbaveny jakýchkoli zbytků ochranných nátěrů a přesto je jejich povrch pokryt jen tenkou vrstvou dokonale lpějící rzi bez jakýchkoli náznaků hlubšího poškození. Obvykle však po takové mnohaleté expozici povětrnostním vlivům dochází k rozvoji *miskovité koroze*, spojené s hloubkovým poškozením povrchu a se vznikem odrolující se rzivé vrstvy. Pokud se ovšem kříž nachází v oblasti se znečištěným ži-

votním prostředím s vysokým kyselým spadem, pak korozní proces může postupovat naopak velmi rychle. Za dvě až tři desetiletí je nátěrem nechráněný povrch odlitku zcela zdevastován a korozní úbytek může dosáhnout i několika milimetrů, takže nejjemnější části dekoru zcela zmizí. Dobře je to patrné například na paprscích svatozáří, které se postupně změň v tenké tyčinky až nakonec zcela zaniknou.

Volba čistících postupů logicky musí vycházet ze stavu památky. Nejčastěji se na povrchu odlitku střídají ostrůvky degradujících starých nátěrů se zkorodovanými plochami. Tento stav je jakýmsi mezistupněm mezi extrémními polohami, s nimiž se ovšem v praxi lze rovněž dosti často setkat. Tedy situací, kdy je kříž pokryt silnou vrstvou mnoha starých nátěrů či naopak hloubkově celoplošně narušený miskovitou korozí. Pečlivé vyčištění celého povrchu odlitku je nejdůležitějším východiskem pro následnou kvalitní a trvanlivou konzervaci kříže a zároveň i předstupněm všech případných oprav odlitků či spojů jednotlivých dílů.

Likvidace prachových usazenin a biologických nárostů na povrchu předmětů není obtížná a je automaticky spojena s odstraňováním rzi a starých nátěrů.

V případě celoplošné hloubkové koroze je velmi efektivním způsobem čištění především *metoda tryskání*. To je založeno na říditelném proudu stlačeného vzduchu, který značnou rychlostí unáší drobnou litinovou drť. Korozní produkty jsou podstatně měkčí než neporušený materiál odlitku, takže jsou drobnými částicemi o značné kinetické energii dobře rozrušovány. Celý proces se odehrává ve specializovaném zařízení s odsáváním prachu a recyklací abraziva, kterým je dnes již vybavena řada lakoven. Důležitá je samozřejmě možnost dobré vizuální kontroly stavu čištěného předmětu a manuální ovládání tryskacího zařízení tak, aby postup čištění byl šetrný a nezpůsobil zbytečnou abrazi povrchu výrobku. Tryskáním je možné vyřešit i některé problematické a jinými postupy těžko řešitelné situace.

Především je to stav, kdy na zkorodovaný povrch byla bez náležitého očištění, pasivace povrchu a základového nátěru nanášena vrchní syntetická barva. V takovém případě je nutné *dokonalé odstranění zbytků syntetického nátěru, jinak nelze předmět spolehlivě konzervovat*. Pod takovýmto nátěrem totiž koroze dále pokračuje i v místech jeho zdánlivě pevného napojení na povrch litiny. Pokud jsou tedy zbytky nátěru na odlitku ponechány, dojde i v případě pečlivého provedení nového nátěrového systému po krátké době k vykvétání puchýřků staré koroze na čerstvě natřeném povrchu. Tryskáním lze odstranit i některé další typy nátěrů, které odolávají jiným mechanickým nebo chemickým postupům čištění. Jsou to především staré nátěry asfaltové, které se při mechanickém čištění ocelovými kartáči v důsledku tření zahřívají, natavují a donekonečna jen rozmazávají po povrchu předmětu. Obdobně lze tryskáním odstranit i následky sice snad dobře míněné, leč zcela nevhodné laické aplikace nejnovějších výdobytků chemického průmyslu, u nichž byla vždy v době jejich zavádění na trh zaručována téměř nekonečná trvanlivost. Mezi ně patří např. dvousložkové nátěrové hmoty na bázi epoxidů, polyesterů nebo polyuretanů.

Je-li třeba s povrchu litinového výrobku naopak sejmout silnou vrstvu starých nátěrů, je optimální *postup chemický*. Jak jsem již uvedl, staré nátěry byly založeny výhradně na bázi tzv. vysychavých olejů, tedy lněné fermeže nebo dalších přírodních olejů, které polymerují se vzdušným kyslíkem. Tato pojiva lze s úspěchem rozrušit v silně alkalickém prostředí, kde dojde k jejich zmýdelnění. Dobře poslouží přibližně 10 % roztok hydroxidu sodného. Menší předměty lze ponořit do plastové dětské vaničky, ale s úspěchem lze tuto metodu aplikovat i na celé kříže, podmínkou je dostupná vhodná nádrž. Tu docela snadno vytvoříme na rovné podlaze, kam z písku nasypeme val ve tvaru obrysu čištěného kříže. Takto vymezený prostor vyložíme plastovou fólií, která ovšem musí být odolná vůči mechanickému poškození čištěným předmětem a naplníme roztokem louhu. Běžně dostupné polyethylenové fólie, užívané např. ke krytí zahradních fóliovníků, jsou z tohoto důvodu

nevhodné, neboť jsou příliš tenké a lze je snadno protrhnout. Dobře se osvědčuje protiskluzová plastová fólie, kterou lze zakoupit např. v prodejnách Řem-po. Její hrubý povrch pokrytý drobnými ččkami navíc umožňuje pronikání roztoku i ke spodní straně ponořeného předmětu. Velikost pracovního prostoru nádrže můžeme podle tvaru a rozměrů konkrétního čištěného předmětu snadno přizpůsobit přesunem či navýšením pískového valu.

Roztok sodného louhu je samozřejmě velmi nebezpečná látka, takže při práci je třeba postupovat soustředěně a opatrně, používat vhodné ochranné rukavice pro práci s louhy (nikoli obyčejné gumové) a chemický štít na ochranu před poleptáním obličeje. Také je třeba oprášit některé vědomosti ze středoškolské chemie, především poznatek, že hydroxid sodný při rozpouštění ve vodě uvolňuje poměrně značné množství tepla. K rozvolnění tenké vrstvy nátěrů dochází již po několika hodinách. Potřebná délka expozice se pochopitelně odvíjí od tloušťky nátěru, obvykle postačí ponechat předmět v roztoku přibližně 24 hodin. Pro urychlení procesu je možné čištěnou věc po několika hodinách vyjmout a rozvolněné nátěry odstranit omýváním pod tekoucí vlažnou vodou za současného mechanického čištění silonovým kartáčem. Celý postup je pak třeba znovu opakovat tak, aby byly rozrušeny i silnější vrstvy nátěrů v prohlubních dekorech.

Tímto způsobem lze odstranit i mladší syntetické nátěrové vrstvy, pokud se pod nimi nachází nátěr olejový. V takovém případě je ovšem třeba podstatně prodloužit pobyt čištěného předmětu v zásadité lázni a to řádově na dobu několika dnů. Louh postupně pronikne trhlinami v syntetickém nátěru k vrstvám olejovým, ty rozvolní a syntetický nátěr se nakonec v cárech sloupe. Finální omytí čištěného předmětu v tekoucí vlažné vodě musí být vždy velmi pečlivé. Nutné je především dokonalé odstranění rozvolněných nátěrů ze všech záhybů čištěného předmětu např. za pomoci starých kartáčků na zuby nebo vyražených štětců s tvrdším krátkým vlasem. Protože litina může být místy poměrně značně porézní, mohou se taková místa nasytit louhem, který se z nich pak poměrně dlouho uvolňuje a doba oplachování a odmyávání nátěrů k tomu není dostačující. Pro dokonalé odstranění zbytků louhu z odlitku je proto nezbytné ponořit jej do většího objemu čisté vlažné vody minimálně přes noc, v problematičtějších případech raději na celý den. Odmývání nátěrů je možné úspěšně provádět v běžné koupelnové vaně, vyložené pro ochranu smaltu gumovými rohožkami, pokud ovšem takovému využití koupelny nebrání nepřekonatelný odpor partnerky.

Výhodou tohoto způsobu odstraňování nátěrů je především skutečnost, že chemickou cestou lze někdy získat zcela intaktní odlitek, který je ve stejném stavu jako byl po odlití a odformování ve slévárně před více než sto lety, tedy se všemi čitelnými detaily provedení. Neporušena je především ona již zmíněná pasivní vrstva, která by v případě snímání nátěrů tryskáním byla znič-

na. Z tohoto důvodu je čištění silně natíraných předmětů tryskáním naprosto nevhodné, neboť v takovém případě dojde i k likvidaci dosud dochovaných částí autentického povrchu odlitku. Zásadním nedostatkem chemického postupu je totální likvidace všech zbytků historických nátěrů, čímž jsou jednou pro vždy zničeny případné dosud dochované informace o nejstarším barevném pojednání litinového výrobku. V této souvislosti je třeba zdůraznit, že úplné sejmutí nátěrových vrstev není při opravě kříže vždy nutné. Má své místo za situace, kdy vrstva nátěrů znečitelnuje dekor odlitku nebo taková silnější vrstva vznikla až po delší fázi nedostatečné údržby a byla nanesena na povrch již narušený korozí. Pokud se při odmyvání rozvolněných nátěrů objeví nějaké stopy starších zajímavých barevných řešení, je vhodné postup přerušit a tyto situace alespoň fotograficky dokumentovat.

Ve většině případů je ovšem povrch louhem očištěného předmětu v různé míře přeci jen lokálně narušen korozí. Odstranění korozních produktů je nutné provést mechanickou cestou drátěnými kartáči. V této souvislosti je potřebné zdůraznit skutečnost, že je naopak zcela nevhodné odstraňovat chemickou cestou korozní produkty. *Oplachové odrezovače* jsou obvykle založeny na obsahu kyseliny fosforečné, která alespoň podstatně rychleji rozrušuje rez než nezkorodovaný materiál, ale k odstraňování rzi se někdy užívá i *kyselina chlorovodíková*. Všechny tyto postupy založené na aplikaci silných minerálních kyselin jsou k historickým předmětům velmi nešetrné a proto zcela nevhodné. Způsobily by rovněž odstranění pozůstatků již zmíněné pasivní vrstvy na povrchu odlitku a v případě delší expozice i úbytek zdravého materiálu.

Ruční mechanické čištění je vhodné také v těch případech, kdy povrch kříže není nadměrně narušen korozí, vrstva starých nátěrů není přespříliš silná a jejich zbytky alespoň lokálně drží na podkladu s dosud zachovaným antikorozním základovým nátěrem. Základní vyčištění lze dobře provést jemným rotačním kartáčem, poháněným elektrickou ruční vrtačkou. Ten ovšem vyčistí jen velké rovné plochy a vystouplý povrch ornamentu. Pak je nutné pokračovat malými rotačními kartáčky, kterými lze čistit prohlubně dekorů i jemné prolamované ornamenty. Na trhu je dnes dostupná celá škála takovýchto výrobků v nejrůznějších velikostech. Pro snazší přístup k čištěným místům a možnost citlivějšího ovládání nástrojů je vhodné k převodu energie vrtačky využít ohebný náhon s malým vlastním sklíčidlem. Těmito prostředky lze čištění výrazně zefektivnit, ruční práci však nelze zcela nahradit. Ta je nezastrupitelná především při dočišťování záhybů prolamovaných ornamentů křížů a dalších malých či obtížně přístupných míst. Zde je nutno využít malé ruční kartáčky a také nástroje v podobě malých ostrých dlát, vyrobených z ocelové kulatiny o průměru kolem 4 mm, zasazené do dřevěné rukojeti. Konce těchto nástrojů jsou asymetricky zbrošeny do břitu podobného ostří dláta

nebo je kulatina přebroušena na trojhranný průřez, na konci upravený nakoso do hrotu pod úhlem zhruba třiceti stupňů. Těmito nástroji je nutné systematicky proškrabat všechny kartáčkům nedostupné plošky a také je možné je využít ke snímání silnějších vrstev zateklých nátěrů. Patřičný tlak na ostří nástroje lze vyvinout buď dlaní ruky nebo jemným poklepem kouskem dřeva na rukojeť.

Tento pracovní postup je časově značně náročný, při dostatečné trpělivosti lze ale dosáhnout výborného výsledku. Při správném pracovním postupu navíc nemůže dojít k poškození čištěného předmětu.

Opravy spojovacích prvků, spojovací materiál

Nejčastěji poškozeným místem litinových křížů bývají *závitové čepy*, jimiž jsou upevněny na odlitek kříže další litinové prvky. Tyto čepy je třeba po rozebrání kříže na jednotlivé komponenty vždy pečlivě zkontrolovat. Častým důvodem k jejich výměně je poškození závitů. To znemožňuje spolehlivé zatžení matice, která se při dotahování protáčí. Obvykle je poškozen závit na čepu i matici. Je-li na vině pouze matice, lze ji nahradit za jinou starou funkční nebo vyrobit novou. Někteří kováři a zámečníci mají Whitworthovy závitníky k dispozici. V místě dotažení matice sice mnohdy zůstane zachován úsek nezničeného závitu, ale další část čepu směrem k odlitku je výrazně ztenčena korozí. Takový čep je sice možná ještě funkční, ale je poctivé a potřebné vyměnit ho. Je totiž třeba počítat s tím, že další generální oprava křížku se může odehrát opět až za několik desetiletí a při běžné obnově nátěrů na nerozebraném kříži nelze tyto skryté spoje natřít. Právě koroze spojovacích prvků je nejčastější příčinou ztráty samostatně odlitých komponentů kříže - čep zreziví a díl jednoduše odpadne. Zanedbání revize stavu závitových čepů se nám také může vymstít při závěrečné kompletaci natřeného křížku, kdy teprve zjistíme, že matice nejde dotáhnout. Výměna čepu v této fázi je nereálná bez mechanického poškození nových nátěrů. Proto je potřebné *vyčištěný křížek zkusmo zkompletovat před zahájením procesu konzervace* a ověřit, že ponechané spojovací prvky jsou plně funkční např. i po vyčištění kříže tryskáním.

Zjevně zničené závitové čepy je vhodné odříznout elektrickou rozbruskou již při rozebírání kříže. Zjednoduší nám to ruční čištění rubové strany odlitku, kde právě čep dosti překáží. Čep je třeba odříznout až u nálitku a jeho zbytky i případné nerovnosti nálitku zabrousit do roviny. K náhradě čepu můžeme použít metrický ocelový šroub do kovu s libovolnou hlavou, opatřený závitkem v celé délce dílku, dostatečně dlouhý a pozinkovaný. Pro běžné komponenty křížů je optimální průměr 8 mm, rozměrnější a těžší díly (např. korpusy) opatřujeme čepy o průměru 10 mm a u největších křížů vysokých kolem 2 a více metrů jsou potřebné čepy i 12 mm v průměru. Jen výjimečně u drobných dílů, když není možné 8 mm silný čep napojit, užíváme čepy o průměru

6 mm, případně i 5 mm. Ty však mají malou rezervu na již zmiňovaný potenciální korozní úbytek.

Na zabroušeném nálitku opatrně označíme důlčíkem střed odříznutého čepu a jeho zbytek odvrtáme. U dílů, jejichž poloha je přesně daná dosedáním na nějaký výstupek v kříži, musíme přesně obnovit původní umístění čepu. To se týká např. figur nad soklíkovou římsou stojky kříže nebo paprscitých svatozáří. U ostatních dílů je někdy možná větší tolerance v umístění čepu s ohledem na značnou velikost montážních otvorů v kříži. Proto je možné nový čep přesunout o několik milimetrů bokem na tvarově příznivější místo v nálitku a zajistit tak větší množství materiálu v okolí čepu. Otvor pro budoucí vyřezání závitu postupně převrtáme na potřebný průměr (rámcově platí pravidlo 80% tloušťky šroubu). Předem musíme dobře vyměřit tloušťku odlitku ve vrtaném místě tak, aby otvor byl pouze zahlužený a na lící straně odlitku zůstal krytý dostatečnou vrstvou materiálu. Problém je to především u subtilních plochých odlitků s nízkým či téměř neexistujícím nálitkem kolem čepu. Při vrtání je potřebné mít vrtaný díl vypodložený tak, aby budoucí čep byl pokud možno kolmý k rovině, kterou obráběný díl dosedá na kříž. To je značně náročné především v případě tvarově bohatých dílů, jako jsou např. korpusy. Ideální je samozřejmě možnost využití stojanové vrtačky s upínacím stolem pro rozměrnější obrobky.

Běžná šedá litina se dá vrtat snadno a díky vysokému obsahu uhlíku vyloučeného ve formě grafitu je samomazná, není ji proto při vrtání třeba mazat olejem. Tyto učebnicové informace jsou ovšem často na hony vzdáleny realitě. Mnohé staré výrobky jsou odlity ze znečištěného materiálu, přičemž tyto nečistoty stihly před ztuhnutím odlitku vyplavat k horní, tedy rubové straně odlitku. V praxi tedy při vrtání narazíme často na pecky tvrdého těžko obrobitelného materiálu a také některé odlitky mají do teoretických vlastností šedé litiny velmi daleko. Ve skutečnosti jsou velmi tvrdé, nutné je vrtání při pomalých otáčkách, mazání olejem a časté broušení rychle se tupících vrtáků.

Do vyvrtaného otvoru vyřezeme postupně závit. Vzhledem k tomu, že hloubka otvoru daná silou stěny odlitku umožňuje obvykle proříznutí jen několika málo plnohodnotných otáček závitu, je třeba používat závitníky pro slepé otvory (tedy bez dlouhého kuželovitého začátku, který mají závitníky pro průchozí otvory) a dbát opatrnosti při dotahování závitníku nadoraz, aby nedošlo k vylomení dna otvoru - stále je třeba mít na paměti křehkost litiny. Otvor s vyříznutým závitem vyčistíme a pečlivě odmastíme vatovými štětičkami namočenými v acetonu. Do vyčištěného závitu nanese malé množství epoxidového lepidla a zatočíme a šetrně dotáhneme předem připravený a odmaštěný šroub. Pro urychlení práce je vhodné používat lepidlo s krátkou vytvrzovací dobou. Po zatuhnutí lepidla upneme odlietek za hlavu šroubu do svěráku a odřízneme ji tak, aby vnikl závitový čep potřebné délky. Ve zkompletova-

ném stavu musí závitový čep přesahovat o několik milimetrů maticí. Řez samozřejmě začistíme pilováním.

Pokud je odlitek příliš tenký nebo místo pro čep nelze navrtat, je možné náhradu čepu vyřešit navařením kousku závitové tyče potřebného průměru a délky. Postup je to rychlejší, ale méně poctivý a pokud je litina obtížně svařovatelná, pak i méně spolehlivý. Je-li v přijatelném stavu alespoň část čepu vyběhající z nálitku, pak je možné poškozený čep odříznout a navařit až na tomto místě. V tom případě se sváří ocel s ocelí a nikoli ocel k litině, což je technologicky výhodnější. Čepy s dobře zachovaným závitem v místě dosedání matice, ale oslabené korozí v úseku mezi nálitkem a maticí, je možné zachovat, narušené místo vybrousit a posílit navařením housenky, která se po vychladnutí zabrousí do patřičného tvaru.

Zatímco k náhradě závitových čepů můžeme využít běžně prodávané šrouby, *čtyřhranné matice* je obvykle nutné vyrobit. V některých specializovaných prodejnách lze sice tento materiál zakoupit, současné normované výrobky však většinou nevyhoví potřebám spojeným s obnovou historických kovových výrobků. Jsou dosti nízké (mají tedy malou „korozní rezervu“ v případě budoucího opětovného zanedbávání údržby kříže), kombinace malé výšky s okosením hran v případě poškození korozí znemožní účinné uchopení do montážního klíče a tedy rozebrání spoje. Především však díky malé šířce často nezakryjí celou plochu montážního otvoru v kříži. Šestihřanné matice mají podobné nečnosti, navíc na historický výrobek z principu nepatří. Čtyřhranné matice pro šrouby M 8 a M 10 lze s úspěchem vyrobit z ocelové pásoviny o šířce přibližně 16-20 mm a tloušťce alespoň 6 mm. Výhodou výroby z pásoviny je možnost snadného rozměření materiálu, sériového navrtání a vyřezání závitů a finálního rozřezání na jednotlivé matice. Při rozměrování je samozřejmě nutné počítat s prořezem materiálu při dělení a nezbytné je také zabroušení boků matic po nařezání. Je-li k dispozici pásová pila na kov, je možné vyrobit polotovary pro výrobu matic nařezáním plátků z ocelového hranolu potřebných rozměrů. Výhodou tohoto postupu je zcela standardizovaný rozměr matice, nevýhodou nutnost upínání každého jednotlivého kusu při vrtání otvorů a řezání závitu. Hotové matice je před zahájením povrchových úprav nutné dobře odmastit acetonem.

K *upevnění nápisových tabulek* s montážními otvory, tedy bez zalitých závitových čepů, je možné využít pozinkované vratové šrouby, nejčastěji opět o průměru 8 nebo 10 mm. Jejich hlavy tvarově velmi dobře odpovídají ploše vypouklým hlavám historických šroubů. Oproti původnímu řešení upevnění nápisové tabulky je vhodné provést některé drobné úpravy. V případě montáže nápisové tabulky s ploše vypouklým povrchem je vhodné dřív šroubu kousek za hlavou mírně ohnout (v jediném místě, nikoli v delším úseku) tak, aby dosedací plocha hlavy lícovala s vyduťtým povrchem nápisové tabulky. Ne-

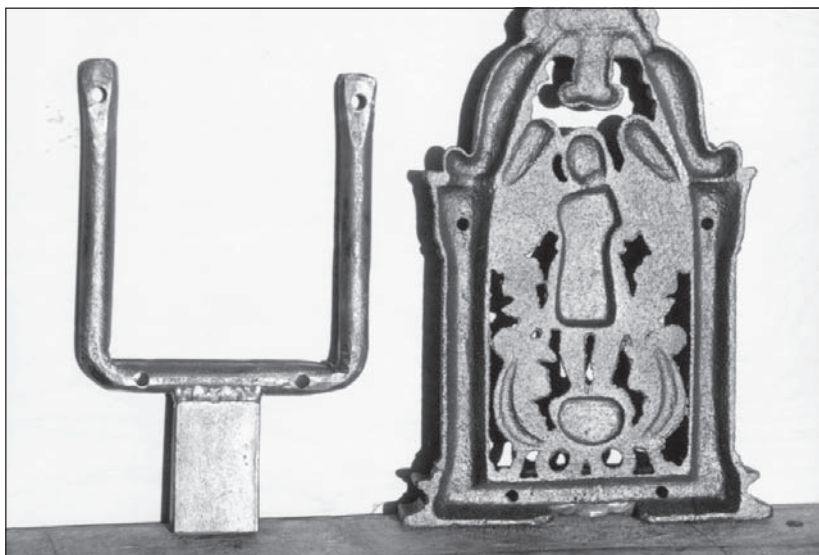
jen, že to lépe vypadá, ale ještě navíc se tím omezí zatékání do spoje. S výhodou se dá též zachovat a využít čtyřboký úsek za hlavou vratového šroubu. Umožňuje-li to povaha kruhového otvoru v nápisové tabulce, lze jej pilováním částečně či zcela upravit na tvar čtvercový, do něhož zapadne čtyřboký úsek dřívku vratového šroubu. Zabrání se tak jeho protáčení při montáži. Druhou možností řešení tohoto problému je doplnění zářezu pro přidržení šroubu šroubovákem na koncové straně dřívku, což už jsem zmínil v pasáži o rozebírání křížů. V případě velkých hmotných nápisových tabulek, které je obvykle nutné montovat až venku v terénu ze žebříku na již osazené kříže, lze šroub k tabulce z rubové strany přivařit a vytvořit tak vlastně ze šroubu závitový čep. Je ovšem nutné dávat pozor na to, aby svar nebránil plnému dosednutí nápisové tabulky na stojku kříže.

V některých případech se k upevnění nápisových tabulek a především štítků s Kristovým monogramem používaly šrouby s tvarově atypickou hlavou. Častý byl především tvar nízkého či komolého jehlanu, tedy jakési hřebové hlavice. Takovými šrouby s hlavou ve tvaru hřebu se také někdy upevňovaly na velké kříže velké korpusy. V takovém případě jsou hřeby v dlaních a nárttech Krista opravdu funkčním upevňovacím prvkem. Je-li třeba tyto šrouby nahradit, musí se upravit běžné hlavy strojně vyráběných šroubů vybrušením žádoucího tvaru na elektrické brusce po případném doplnění potřebného množství materiálu navařením. Někdy je nezbytné tyto hlavice vyrobit jako samostatné díly a navařit na závitovou tyč potřebného průměru.

Kovářské opravy odlitků

Nejčastější mechanické poškození křížů představují *lomý a destrukce osazovacích čepů*. Téměř každý vzor kříže má své predisponované místo, kde se v případě nešetrného zacházení či vysloveného vandalizmu láme. U vzorů s rozšířeným dekorativně řešeným soklíkem to bývá často v místě výběhu stojky kříže ze soklíku. Také jakékoli oslabení profilu usnadňuje vznik lomů. Proto bývají kříže často zlomeny přes montážní otvor pro upevnění nápisové tabulky či těla Krista nebo v místě, kde se nachází nějaký skrytý defekt v materiálu (vzduchová bublina, pecka strusky apod.). V důsledku vysoké křehkosti litiny bývají také často ulomeny nejslabší části dekoru, především paprsky svatozáří. Ulomení křížů od osazovacích čepů je nejčastěji zapříčiněno nehomogenitou materiálu v této oblasti. Mnohdy je v místě lomu možno pozorovat, že litina má velmi nekvalitní houbovitou strukturu způsobenou obsahem drobných vzduchových bublinek či struskovitých příměsí, které se zde nakumulovaly v důsledku ne zcela optimálního postupu při odlévání kříže.

Opravy zlomených litinových křížů byly v minulosti prováděny výhradně pouze *doplněním podpůrné konstrukce*, která byla buď z kovářsky zpracova-

Kovaná vložka do rubové strany soklíku kříže s náhradou čepu. (Cvikov - Trávník, okr. Česká Lípa)

ného a natvarovaného železa nebo z válcované ocelové pásoviny. Na tento doplněk přiložený na zadní stranu kříže pak byly jednotlivé části přišroubovány. Vzhledem k tomu, že svařování litiny je poměrně obtížná záležitost, nelze ani dnes takovýto postup zcela zavrhnout. Dá se využít především u masivních plných křížů, v jejichž dekoru se neuplatňuje subtilní prolamovaný ornament nebo v těch úsecích křížů, kde lze prolamovaný dekor obejít a podpůrný prvek schovat z rubové strany za okolní plné části odlitku. K propojení rozlámaných dílů kříže s podpůrnou konstrukcí je většinou nutné použít šrouby s matkami na zadní straně, na lícní straně je tedy nutné přiznat jejich hlavy. Důležité je, aby hlavy šroubů měly kultivovaný, ploše vypouklý kruhový tvar, nebyly příliš velké a pokud možno co nejméně narušovaly dekor kříže. Je-li to možné, alespoň část spojů se dá ukrýt pod demontovatelné doplňky kříže.

Pokud je poškozený kříž dostatečně masivní, lze k napojení výztuhy využít nově vytvořené závitové čepy. Spojovací prvek opatřený odpovídajícím počtem otvorů v místech čepů se na přelomený kříž nasadí a zezadu přitáhne maticemi. Třetí možnost propojení představuje způsob, kdy se na vhodných místech podpůrný prvek i opravovaný kříž provrtají a do otvorů v kříži se vyřeže závit. Po náležitě konzervaci styčných ploch se otvory v podpůrném prvku provlečou šrouby a zatočí se do závitů opatřených otvorů v kříži. Na zadní straně podpůrného prvku zůstanou přiznané hlavy šroubů, na přední

straně kříže se přesahující konce dřívků šroubů pečlivě zabrousí do roviny líce odlitku. Právě možnost dobrého přístupu pro zabroušení šroubu spolu s podmínkou dostatečné masy materiálu kolem závitem opatřovaného otvoru určuje polohu spojů.

Tento způsob napojení je nutné často využít v případech náhrad osazovacích čepů u křížů s dekorativními soklíky. Soklík je obvykle lemován dvojicí sloupků vybíhajících ze spodní soklíkové římsy. Prostor mezi sloupky bývá většinou vyplněn figurou lemovanou prolamovaným ornamentem. Soklíková římsa a krajní sloupky představují v takových případech nejpevnější části. Ze zadní strany lze ke sloupkům a spodní soklíkové římsě právě popsaným způsobem připojit přesně natvarovaný výkovek ve tvaru písmene U, který co nejpresněji kopíruje rubovou stranu odlitku. Na něj se zespoda navaří nový masivní ocelový čep. Opravy osazovacích čepů je téměř vždy nutné provádět formou připojení kovářského doplňku. Svařování téměř nikdy nepřichází v úvahu, protože - jak už jsem zmínil - buď je čep ulomený z důvodu defektů v litině nebo došlo k jeho zničení v důsledku intenzivní koroze zapříčiněné nevhodným způsobem kotvení čepu v kameni.

Při všech opravách křížů s využitím nějakého doplňku je velmi důležitá pečlivá konzervace všech styčných ploch, o níž po stránce užitých materiálů podrobněji pojednám dále. Je tedy nezbytné dvojnásobným základovým antikoročním nátěrem nejdříve ošetřit všechna styčná místa i spojovací materiál, pak kříž smontovat a opravený celek teprve potom začít ošetřovat celým nátěrovým systémem. Při montáži všech doplňků je třeba velmi opatrně dotahovat šrouby a matice. Spoj samozřejmě musí být natolik pevný, aby eliminoval možnost pohybu jednotlivých spojovaných dílů a nešlo jej jednoduše manuálně rozebrat bez použití nástrojů. Na druhou stranu se nesmí do materiálu vnést zbytečné napětí, které by mohlo způsobit jeho prasknutí.

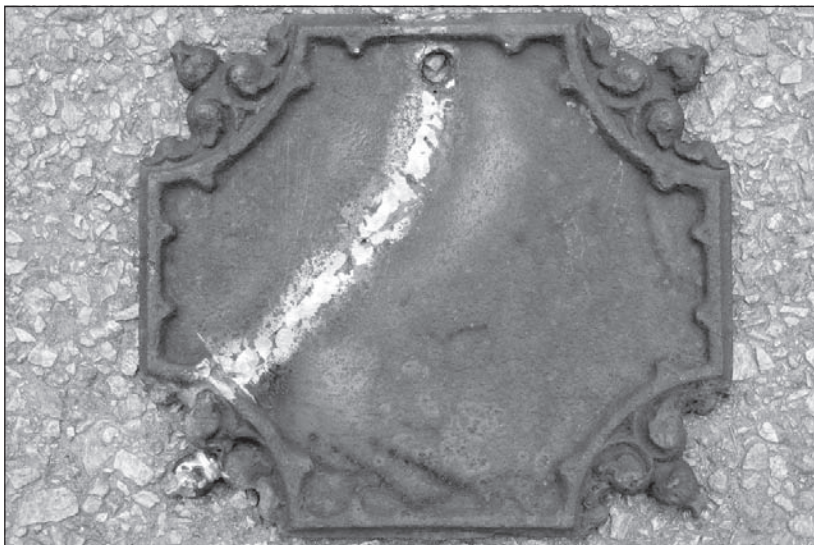
Svařování litiny

Při mladších opravách křížů v druhé polovině 20. století bylo již často užíváno *svařování*. Tyto svary jsou ovšem někdy provedeny velmi diletantsky, tedy např. s masivní nezabroušenou housenkou na lící straně odlitku, po nepřesném složení svařovaných dílů nebo se jedná o pouhé povrchové převarění trhlin bez náležitého provarění do hloubky materiálu. Staré svary je po vyčištění kříže vždy nutno pečlivě překontrolovat z hlediska funkčnosti i estetického provedení. Někdy je možné takový svar ponechat, jindy posílit na rubu odlitku a zabrousit na pohledové straně nebo je nutné jej zcela nahradit svarem novým.

Svařování obyčejnou elektrickou svářečkou s využitím elektrod pro svařování litiny za studena nepřináší vždy zcela uspokojivé výsledky. Vzhledem k velmi rozdílnému složení staré litiny s příměsí mnoha nečistot se může stát,

že některý materiál se prostě ukáže jako tímto způsobem nesvařitelný. Důležitou podmínkou úspěchu je provaření materiálu pokud možno v celé hloubce lomu. Delší svary např. nápisových tabulek je nutné provádět po krátkých úsecích o délce kolem 2 cm a ve svařování pokračovat až po vychladnutí spoje. V opačném případě se v důsledku výrazného ohřátí a zdeformování materiálu vnese do výrobku tak velké pnutí, že svar po vychladnutí praskne. Litina na rozdíl od oceli je jen minimálně pružná a proto se obtížně vyrovnává s vnitřním pnutím, které v podstatě každý svar do materiálu zanáší. Důležitá je také pevnost materiálu v okolí svaru. Může se stát, že úspěšně svařený předmět z dobře svařovatelného materiálu se po minimálním zatížení znovu zlomí v těsné blízkosti svaru v důsledku malé vnitřní pevnosti litiny, která je způsobená její houbovitou strukturou. Tento způsob svařování je tedy vhodný jen na méně namáhané spoje např. při opravách paprscitých svatozáří a dalších uražených drobných součástí dekoru nebo pro napojení ulomených ramen křížů. Dá se také využít k vyplnění větších starých výrobních defektů, které mají charakter otevřených dutin.

Zlomy v silně namáhaných místech, tedy především v oblasti stojky kříže, je třeba řešit modernějšími způsoby. V principu je to **svařování elektrickým obloukem v ochranné atmosféře inertního plynu** (nejčastěji argonu), při-

Prasklá nápisová tabulka svařená elektrickým obloukem za přístupu vzduchu a při užití elektrod ke svařování litiny. Stav po zabroušení svaru na lícní straně. Původně ulomená makovička v pravém dolním poli je vybroušena z navařeného materiálu.

Svaření nového doplňku ulomeného kříže s původním fragmentem. Mosažný svar provedený elektrickým obloukem v ochranné argonové atmosféře. Stav po začištění sváru před tmelením. Detail z následujícího obrázku. (Trávník, okr. Česká Lípa)

těchto případech se někdy může stát, že svaření kříže zajišťující plnou obnovu jeho původních funkčních a statických vlastností není reálné.

Náhrada chybějících částí křížů

Speciální problém při opravách křížů představují chybějící samostatně odlévané díly a ztracené uražené části křížů. Důvodem ztráty samostatně odlévaných dílů může být již zmíněná koróze spojovacích závitových čepů, častěji však vandalismus a krádeže. Část samostatně odlévaných dílů totiž může existovat nezávisle na svém původním umístění jako zajímavý výtvarný artefakt. Těla Kristů, postavy P. Marie, andělů či celé skupiny postav od paty kříže nebo některé atypické nápisové tabulky s figurálními výjevy tak končí třeba jako součást různé výzdoby interiérů chalup. Někdy je to snad poněkud nešťastný výsledek snahy zachránit alespoň něco z chátrající památky. V současnosti se ale umělecká litina stává postupně módní záležitostí a tak se nejen díly litinových křížů ale i kříže celé stávají předmětem zájmu a finančního

čemž k propojení litinových dílů se užívá některý měkký a dobře tavitelný materiál (např. bronz, nerez, případně měď). Vznikají tak většinou poměrně pevné a spolehlivé spoje. Tyto technologie ovšem nejsou běžně dostupné a zároveň je potřebné vzniklý svar na pohledové straně dále opracovat, aby byl výsledek optimální i z estetického hlediska. Ideální je proto takou opravu zadat ve slévárně, která se zabývá uměleckou produkcí a je tedy zároveň vybavena nejen prostředky k následnému opracování sváru, ale především pracovníky se zkušeností s cizelováním odlitků.

Nejsložitější problém představují *lomy stojek křížů těsně nad výběhem ze soklíku*. V případě křížů s prolamovaným dekorem je celková plocha profilu odlitku jen několik málo čtverečných centimetrů, přičemž horní část kříže běžně představuje páku o délce více než 1 m, navíc asymetricky zatíženou vysoko umístěným a několik kilogramů těžkým korpusem Krista. V

zisku různých překupníků v tzv. antik-prodejnách. Pokud by to byly jen vyhozené a opuštěné kříže ze hřbitovů, bylo by to dobře, ale obávám se, že původ řady těchto předmětů je právě z drobných památek v krajině.

Před zahájením obnovy zanedbaného a poškozeného polního kříže je vhodné provést v jeho okolí průzkum detektorem kovů. Tyto přístroje se dnes dají celkem snadno zapůjčit nebo zakoupit a práce s nimi, zvláště v případech hledání relativně velkých kusů železa, není složitá a nevyžaduje žádnou velkou zkušenost. Nelze si ovšem od tohoto postupu slibovat zázraky. Především je třeba smířit se s tím, že okolí prakticky každé drobné památky je zaneřáděno kovovým odpadem. Je až s podivem, že i v téměř panenské krajině na kraji lesa sloužilo nejbližší okolí křížku v posledních desetiletích jako smetiště.

V okolí kamenného podstavce je třeba nejdříve posekat trávu a vyklučit křoviny, aby bylo možné se sondou detektoru pohybovat těsně nad terénem. Spolehlivě nejčastěji detekovanými a vykopanými předměty budou hřebíky, plechovky od konzerv, kusy polních strojů, plotové sloupky, kanalizační liti-

Náhrada ураžené horní části kříže novým odlitkem (lom v místě otvoru pro montáž těla Krista). Stav po vyčištění originálu a navaření nového odlitku. (Trávník, okr. Česká Lípa)

nové roury a přehršel nejružnějšího dalšího harampádí. A také různá hliníková víčka a kompozitní obaly s hliníkovými fóliemi, které přístroj detekuje velmi spolehlivě. Někdy je zamoření hliníkovým odpadem tak rozsáhlé, že smysluplný průzkum zcela nemožný. Při dostatečné trpělivosti se nám však mezi tím vším může podařit najít třeba ztracenou tabulku s Kristovým monogramem. V případech zcela zničených polních křížů, po nichž zbyl v terénu jen podstavec, se dosti často podaří objevit alespoň nějaké úlomky, podle nichž se dá *identifikovat* vzor zničeného výrobku a hledat tedy odpovídající náhradu mezi opuštěnými hřbitovními kříži. Naděje na nalezení kříže kompletního, rozlomeného třeba jen na dva kusy, je ovšem mizivá. Moje dosavadní zkušenost naopak potvrzuje, že pokud byly litinové kříže vandalsky zničeny, pak se tak vět-

šinou stalo s vynaložením značného úsilí a kříž byl s velkou „pečlivostí“ rozmlácen na drobné úlomky rozházené po širokém okolí.

Pokud nemáme to vzácné štěstí, že se nám chybějící díl podaří nalézt v zemi, pak musíme volit jiné postupy. Některé chybějící samostatně odlévané díly je možné nahradit *starými duplikáty*, získanými ze zbytků zničených a vyrazených křížů na hřbitovech. V případě tabulek s Kristovým monogramem a nápisových tabulek je situace poměrně jednoduchá, protože běžně se užívalo jen několik jejich vzorů, byť plejáda všech vyráběných typů představuje řádově několik desítek variant. Také v případě těl Krista je limitující především jejich velikost, ačkoli některé vzory křížů bývaly osazovány zcela specifickým výrobkem. Složitější už je situace v případě různých demontovatelných součástí dekoru a figur ze soklíkové partie křížů. Ty jsou podstatně specifičtější a tudíž i vzácnější. Zdánlivě poněkud paradoxně se tento problém týká i paprscitých svatozářů. Přestože vypadají na první pohled téměř shodně a nejmarkantnější rozdíl představuje počet 4 nebo 5 paprsků v jednom poli, svatozáře se liší i tvarem a délkou paprsků a především rozměrem doseďací plochy na rubovou stranu překřížení stojky a vodorovného břevna kříže. V praxi to vypadá téměř tak, že co jeden vzor kříže a jeden jeho konkrétní výrobce, to jeden nezaměnitelný typ paprscité svatozáře.

Náhrada zurážených paprsků svatozáře. Tři pole paprsků jsou nové odlitky přivařené mosazí, pouze pravý dolní segment je původní. Kříž čištěn v alkalické lázni, následně drátěnými kartáči. (Zubrnice, okr. Ústí nad Labem)

Pro tento způsob náhrady samostatně odlévaných dílů duplikáty je potřebná alespoň základní znalost jednotlivých vzorů křížů ať už z terénní praxe nebo - a lépe - z *historických vzorníků jednotlivých firem*. Nepoučený přístup, se kterým se tyto zásahy často provádí, vede někdy ke vzniku až tragikomických kombinací, kdy jsou rozměrově i výtvarně naprosto odlišné doplňky montovány na kříž v jiném slohovém řešení. Extrémem, nikoli bohužel úplně vzácným, je umístování nápisových tabulek na místo korpusů, různých figur a dekorativních prvků na místo nápisových tabulek a do kategorie souvisejících bizarností patří různé snahy o opravu ulomených křížů přivařením kusu jiného vzoru, zřejmě pod heslem „kříž jako kříž“.

Drobné uražené části odlitků lze nahradit totožnými prvky z jiných nevratně poškozených kusů, pokud je máme k dispozici. Tímto způsobem je možné řešit především opravy ulomených paprsků svatozáří či některých drobných částí dekoru, které se ze zničeného kusu odříznou a navaří na díl opravovaný. Pokud takový zdroj materiálu nemáme k dispozici, lze tyto drobné kusy vyrobit z oceli kovářským postupem či postupy obrábění kovů. Nejpoctivější způsob je samozřejmě přivaření nových odlitků chybějících prvků, ale v případě zmíněných drobných součástí lze snad popsán přístup tolerovat, protože je podstatně snazší a levnější při prakticky shodném estetickém výsledku.

Pokud ovšem chybí celý atypický díl nebo je z kříže odlomeno jedno z jeho ramen, případně je uražená i větší část kříže, pak se *slévárenské opravě* nevyhne. Pro takové řešení je třeba mít k dispozici vhodný vzor. V případě chybějícího ramene to někdy může být poškozený kříž samotný. Ramena kříže totiž především u geometrických dekorů mohou být zcela totožná. Ale i v případě některých dekorů se zdánlivě zcela asymetrickými složitými prolamovanými rozvilinami je ve skutečnosti pravé rameno kříže jen po kružnici o 180° pootočené rameno levé. Pokud tento postup selhává nebo chybí větší část kříže, je třeba pokusit se někde zapůjčit identický výrobek jako předlohu pro pořízení kopie. Samozřejmě je potřeba, aby tato předloha byla v technickém stavu dobrém nebo alespoň ne horším, než je stav doplňovaného kříže. Jako při každém kopírovacím procesu i v tomto případě totiž platí pravidlo, že okopírováním se poněkud setrou rysy originálu. Ideální je, když se jako předloha použije trvale udržovaný a opakovaně natíraný kříž, z něhož sejmutím nátěrů v alkalické lázni získáme neporušený odlitek. Ryze teoreticky by jako krajní řešení pro získání potřebné předlohy byla výroba modelu a to cestou rekonstrukce podle dochovaného zbytku originálu, fotografií a nákrešů ve vzornících. Tento postup by byl ovšem tak nákladný, že pro obnovu litinového křížku o něm nelze vůbec uvažovat.

Velmi důležitá je volba dobré slévárny, kde je dosud živá tradice ručního formování a odlévání litiny do pískových forem a zároveň i zkušenost s výrobou modelů. Slévárna by měla být zaměřena alespoň částí své produkce na

individuální zakázkovou výrobu. Ideální jsou podniky, kde se zároveň provádí odlévání výtvarných děl z ušlechtilých materiálů. Tato kritéria ovšem na územní republiky bohužel splňuje jen několik málo malých podniků. Do slévárny je třeba předat vyčištěný fragment doplňovaného originálu a vyčištěnou předlohu pro pořízení kopie. Proces ve slévárně zmíním jen velmi stručně. Z dodané předlohy je pořízen otisk do silikonového kaučuku a podle něj následně zhotoven sádrový pozitiv, který je třeba vyretušovat alespoň natolik, aby se dal spolehlivě otisknout do pískové formovací směsi. Takovýto sádrový model (jako ostatně každý model pro odlévání do písku) musí být především na všech místech lehce kónický, aby byl z pískové formy snadno vyjmutelný bez jejího narušení. Písková forma je samozřejmě dvoudílná s dělicí rovinou v úrovni zadní stěny kříže. Pokud se celý proces formování a odlévání dobře povede, není hotový odlitek třeba cizelovat. Litinový doplněk se nakonec naváří na původní fragment a na lící straně se svar cizelérskými technikami upraví tak, aby po natření výrobku nebyl patrný.

Zadní vzpěry křížů

Upevnění litinových křížů na kamenných podstavcích bylo někdy zlepšováno *zadními železnými vzpěrami*. V případě malých výrobků je to zcela zbytečné a ani u běžných středně velkých křížů s výškou kolem 150 - 170 cm tento doplněk není nezbytný. Profil odlitku je vždy zvolen tak, aby i v případě prolamovaných dekorů kříž odolal běžnému namáhání např. za silné vichřice. Na druhou stranu pádu větve ze stromu nebo vandalskému útoku kříž neodolá ani se vzpěrou. *Zadní vzpěra má proto význam především v případě opravdu velkých výrobků vysokých kolem 200 cm a větších*, kde sníží namáhání čepu i kamenné hlavice podstavce. V ostatních případech představuje jakousi pojistku pro případ destrukce čepu kříže korozí, prasknutí hlavice kamenného podstavce či přeražení kříže. Za takových situací zůstane ulomený kříž nebo jeho část alespoň zavěšena na zadní vzpěře. Oddělený fragment je tak ochráněn před ztrátou nebo totální destrukcí, kterou by způsobil jeho pád na zem.

Aby byla vzpěra funkční, musí mít především dostatečnou tuhost. Toho se dosahuje vhodnou volbou materiálu, vytvarováním a správným umístěním. *Profil materiálu* musí být kruhový nebo pravoúhlý, pokud možno blízký se čtverci o dostatečném průřezu ve vazbě na délku vzpěry, tedy od 15 mm výše. Tenká pásovina je naprosto nevhodná, v případě obdélného průřezu suroviny by menší rozměr neměl klesnout pod 10 mm. Vzpěra musí být upevněna v horní části kříže v oblasti čepu těla Krista, jak jsem již dříve uvedl. Také zakotvení do zadní stěny kamenného podstavce musí být dostatečně hluboké. Adhese čepu vzpěry a tmelu v kameni se zvyšuje nasekáním za horka nebo dodatečně mělkými zářezy. Pro mechanické vlastnosti vzpěry je dále důležité především dobré kovářské zpracování, které zároveň dodává výrobku i při-

jenný vzhled. Vzpěra musí být esovitě prohnutá, což stejně většinou vyvolává potřeba obejít v dostatečné vzdálenosti římsu hlavice podstavce. Ohyb v podobě dvou protisměrných oblouků umožňuje potřebnou míru deformace vzpěry v případě zatížení tlakem větru či v důsledku tepelné roztažnosti materiálu při zachování potřebné míry tuhosti. Ta se zvyšuje i kovářským zpracováním, delší úseky se např. zpevňují tordováním, dosedací plochy ke kříži a kameni se znásobí volutou.

Starou vzpěru je samozřejmě nutné zachovat a opravit jakožto historickou součást památky. Zdaleka ne všechny historické vzpěry ovšem splňují právě uvedené požadavky. V takových případech je třeba posoudit, jaké nároky na vzpěru klademe. Pokud má opravdu posloužit ke zlepšení upevnění kříže, jsou mnohdy nutné její úpravy - např. prodloužení, změna tvaru, zpevnění v oblasti čepu či v místě napojení na kříž. Pro takové úpravy nelze přesně stanovit postup, každopádně by však neměly být spojeny s likvidací technologických stop původního zpracování a případných dekorativních prvků. Staré vzpěry jsou totiž někdy zdobeny vysekávaným dekorem či zdobnými kovářskými doplňky v podobě volutových mašliček a jiných podobných prvků. V ojedinělých případech ovšem může špatně provedená stará vzpěra naopak ohrožovat další zachování kříže např. tím, že vyvolává v případě zatížení nepatřičný tah či tlak. V tom případě pak nezbyvá, než takový nevhodný doplněk raději odstranit.

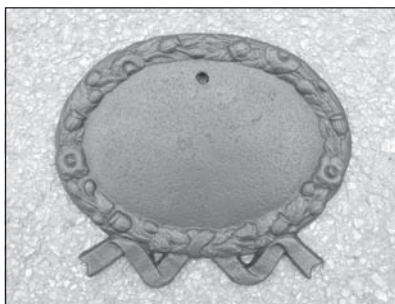
Někdy je vhodné naopak *vzpěru nově doplnit*. Je tomu tak především v těch případech, když je kříž svařovaný na namáhaném místě nebo v důsledku dlouhodobé koroze došlo k oslabení průřezu odlitku a je tedy vhodné posílit jeho odolnost pro namáhání extrémními povětrnostními jevy. Čep nové vzpěry nesmí narušovat profilace či dekory kamenného soklu. Tvar vzpěry je nejvhodnější přesně vymodelovat přímo na místě ze silnějšího dobře ohebného drátu a u kováře zadat její výrobu podle tohoto modelu.

Odlišnosti oprav kovářských výrobků

V souvislosti s úpravami zadních vzpěr se dostáváme k problematice oprav kovářských výrobků. V této fázi celého procesu obnovy památky vzniká asi jediný zásadnější rozdíl mezi postupy uplatnitelnými v případě odlitků z šedé litiny a v případě kovářského železa, tedy nízkouhlíkaté oceli. Velmi stručně je lze shrnout následujícím způsobem. *Ocel* je na rozdíl od litiny pružná a tvárná. V případě mechanického poškození tedy místo lomů vznikají především *deformace výrobků*. Ty lze napravit rovnáním, které se může v případě menších deformací provádět za studena. Větší deformace je nutné napravovat za tepla, aby se vyloučil vznik trhlin. Praskliny materiálu lze snadno opravit svařováním ať už klasickým postupem v ohni nebo dnes zdaleka nejsnadněji elektrickým obloukem. Pro svaření tenkých součástí lze dnes využít běžně

dostupné svářečí přístroje vybavené automatickým podáváním svařovacího drátu, kde sváření zároveň probíhá v ochranné atmosféře kysličníku uhličitého. Kovářské výrobky jsou oproti odlitkům celkově subtilnější a jemněji zpracované a např. některé zdobné detaily kovaných křížů jsou v podstatě vyrobeny z plechu. V případě dlouhodobého zanedbávání údržby dochází k značnému narušení těchto prvků korozí. Na kovářských výrobcích se také jen zcela ojediněle vyskytují rozebíratelné šroubové spoje, jednotlivé prvky složitějších předmětů jsou obvykle spojeny *nýty* nebo *objímkami*, což může komplikovat potřebné opravy a konzervaci. Na druhou stranu snadná možnost svařování umožňuje vcelku jednoduchou náhradu zkorodovaných osazovacích čepů kovaných křížků či napojení nově vyrobených kopií destruovaných doplňků. Správná oprava kovaného kříže, vzpěry kříže či jiného drobnějšího kovářského výrobku, který je součástí drobné památky, každopádně musí v maximální možné míře využívat tradiční řemeslné postupy zpracování kovářského železa.

Kované kříže odlišovalo od litinových ještě poněkud *odlišné provedení povrchové úpravy*. Daleko častěji se zde uplatňovala polychromie, která nahrazovala ty detaily, které nebylo možné vypracovat plasticky. Zatímco umělecká litina převážně využívá plochý reliéf, řada důležitých prvků kovaných křížů je v podstatě jen dvojrozměrná. To se týká především těl Krista a dalších případných figurálních výjevů na kříži. Ty byly většinou vytvarovány jen v siluetě, obvykle vystřížené ze silnějšího plechu a na tuto plochu namalované. Stejný postup se ostatně uplatňoval i v případě velkých dřevěných polních křížů nebo křížů misijních, jejichž umístování u kostelů se na přelomu 19. a 20. století těšilo velké oblibě. Korpus Krista, P. Marie či dalších postav pod křížem i nápisové tabulky byly vystříženy z plechu a náležitě pomalovány a popsány.

Nápisová tabulka po dokončení pasivace povrchu Odrezovačem T. Předchozí čištění provedeno tryskáním.

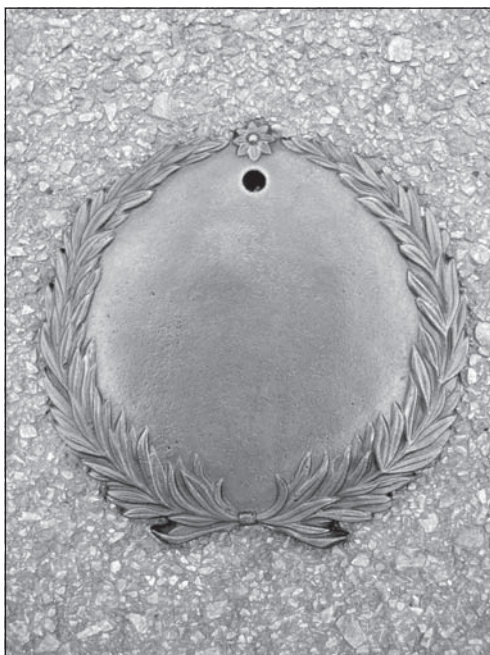
Příprava před konzervací, pasivace vyčištěného povrchu a tmelení

Před zahájením vlastního procesu konzervace je třeba ocelovými kartáčky *dočistit opálená místa kolem svarů* a *odstranit jiné případné nečistoty* s povrchu odlitků, které na nich ulpěly v průběhu oprav. Rovněž je velmi užitečné *zkusmo zkompletovat celý kříž* včetně našroubování matic na závítové trny. Ověříme tak, že jsme se při opravách nedopustili žádného omylu,

rozměry spojovacího materiálu odpovídají rozměrům kříže, náhrady čepů či svary nebrání správnému dosednutí samostatných odlitků, nezapomněli jsme doplnit žadných chybějící díl atp. Zároveň při tom prověříme správnost dokumentace pořízené při rozebírání křížů. Dokumentaci doplníme o fotografické snímky nálezu učiněných při čištění, především různých technologických stop a případných značek sléváren. Právě v této fázi po dokonalém vyčištění povrchu odlitků jsou při vhodném kontrastním nasvícení nejlépe dokumentovatelné i málo znatelné nápisy.

Před zahájením konzervace si musíme připravit vhodné plochy pro sušení natřených prvků. Ideálně jsou to velké stoly, pevné dřevěné

desky na kozách, pro drobné součásti policové regály. Pokud pracujeme v chladném ročním období a v dílně budeme muset topit, je vhodné ukládat předměty co nejvýše od podlahy, tedy tam, kde je nejtepleji. Samotná podlaha je pro sušení nátěrů naprosto nevhodná, teplota je tam oproti teplotě vzduchu v místnosti vždy o několik stupňů nižší. Navíc je tam nejvyšší koncentrace prachových částic, které se na vlhký nátěr nalepí. Na stoly rozložíme silné staré deky nebo jiné textilie v několikanásobné vrstvě a tu překryjeme čistou silnější polyethylenovou fólií. Odpružení tvrdého povrchu textilií je velmi důležité, dosáhneme tak rozložení hmotnosti předmětu do větší plochy a zabráníme bodovému poškození nátěrů v místech dosedání odlitku na tvrdou plochu. Pokud konzervujeme více křížů najednou, všechny demontované díly ukládáme pohromadě do skupin a dané místo vždy popíšeme názvem lokality, kam kříž patří (papír s popisem zasunutý pod polyethylenovou fólii je ideálním řešením). Mezi jednotlivými díly je třeba zachovat dostatek místa pro manipulaci a obracení - poněkud jiné místo totiž zabere korpus Krista

Nápisová tabulka po dokončení pasivace povrchu Odrezovačem T. Předchozí čištění provedeno v alkalické lázni, následně drátěnými kartáči.

položený na rubovou a na lícni stranu. Před pasivací povrchu na takto připravené plochy pod odlitky ještě podložíme vrstvu starých novin, kterou po dokončení pasivace odstraníme. Šrouby a matice poskládáme na tácy pokryté polyethylenovou fólií. Každý kus spojovacího materiálu podložíme papírkem s označením konkrétního kříže podle lokality a zároveň označením konkrétního prvku, z něhož pochází (např. v případě matice: Polepy - anděl - horní čep).

Pasivace povrchu každého železného výrobku před vlastním natíráním je velmi důležitá a zásadním způsobem ovlivňuje trvanlivost následné povrchové úpravy. Lze ji provádět různými chemickými postupy a přípravky. V reálné praxi konzervace litinových křížů a jejich ocelových doplňků se velmi osvědčil bezoplachový odrezovací prostředek prodáváný pod obchodním názvem „Odrezovač T“. Výrobci neradi prozrazují přesné složení takových produktů, ale v podstatě je to směs malého množství kyseliny fosforečné, taninu a jednoduchých alkoholů, pravděpodobně s malým obsahem vody. Nejpodstatnější složkou přípravku je tanin, tříslovina, která v kyselém prostředí dobře reaguje se železem i zbytky jeho korozních produktů a vytváří inertní organokovovou vrstvu, která má dobrý antikorozi účinek. V posledních letech se na trhu objevily přípravky různých výrobců, označené jako Odrezovač T, které jsou bezbarvé a ve skutečnosti tanin vůbec neobsahují. Přítomnost taninu poznáme podle hnědavé barvy roztoku. V tomto směru je stále spolehlivý produkt chemičky v Rájci - Jestřebí, která v posledních letech vystřídala několik jmen (Chema, Zachemo, nyní VIA-REK).

Postup pasivace povrchu se výrazně liší v návaznosti na předchozí způsob čištění odlitku. Vždy je však důležité předchozí pečlivé oprášení, neboť je třeba před nanášením přípravku dobře odstranit uvolněnou prachovou rez, úlomky nátěrů a v případě tryskání i nejjemnější frakci abraziva. Odrezovač T je řídká, velmi stékavá kapalina, která se snadno nanáší štětcem. Kříže je vhodné ošetřovat položené přes pracovní kozy, demontované součásti přímo na odkládacích plochách na vrstvě starých novin. Nanášené množství odrezovače musí odpovídat savosti povrchu, aby nedocházelo k zaplavování prohlubní ornamentu nadbytkem tekutiny. S ohledem na nízkou viskozitu přípravku je výhodnější používat spíše štětec osazený hustými a jemnými vlákny. Bezprostředně po nanesení dochází k reakci složek odrezovače s ošetřovaným povrchem, která se projevuje jeho postupným tmavnutím až do téměř černého odstínu. Žádoucí reakce pochopitelně probíhá pouze v roztoku, proto je nevhodné jakkoli urychlovat jeho zasychání. V letních měsících proto není dobré takto ošetřovat sluncem rozpálené předměty. Optimální prostředí je ve stínu za pokojové teploty, kdy ošetřovaný povrch po několika hodinách dokonale zreaguje a zaschne i v prohlubních reliéfu.

Pokud byl povrch odlitku vyčištěn drátěnými kartáči, zůstává na jeho povr-

chu tenká vrstva pevně lpějících korozních produktů s nimiž přípravek dobře reaguje a vytvoří inertní vrstvu obvykle již po jediném nátěru. Takový povrch je tmavě hnědočerný až černý, případně černý s modravým nádechem, je matný až hedvábně lesklý a na dotek nešpiní. V místech špatně přístupných pro čištění se silnější vrstvou pevně lpějících korozních produktů může vzniknout nesoudržná špinící světlejší vrstvička modročerné až modrošedé barvy. Tu je třeba setřít suchým hadrem nebo sprášit tvrdším štětcem a na těchto místech ošetření Odrezovačem T nejméně ještě jednou opakovat až do vzniku kompaktního černavého povrchu, který na dotek nešpiní. Pokud se na povrchu odlitku střídají vyčištěné, původně zkorodované plochy se zbytky pasivní vrstvy vzniklé při odlévání a odhalené sejmutím nátěru v alkalické lázni, mohou obě plochy reagovat různě. Originální nezkorodovaný povrch odlitku je rovněž reaktivní, jeho chování je ovšem různé podle vlastností konkrétního kusu litiny. Někdy stačí k jeho ošetření jediný nátěr, někdy se chová spíše jako silněji zrezivělé oblasti a ošetření je nutné zopakovat. Bez obav lze Odrezovačem T ošetřit i výrobky částečně zkorodované s ponechanými zbytky starých nátěrů. Přípravek s nátěrem samozřejmě nereaguje a na těchto místech pouze zaschne za vzniku slabě se lesknoucí vrstvičky. Tu lze dokonce narušit vodou, v případě zvlhnutí se stává lepivou. Přestože se takový povrch nejeví jako příliš vhodný pro následný nátěr olejovou barvou, nijak nevadí pokud je vyschlý a rozhodně nezhoršuje trvanlivost nátěrového systému.

Výrobky očištěné tryskáním mají povrch celoplošně „otevřený“, částice železa nejsou chráněny žádnou bariérou, kterou v předchozím případě představuje originální inertní vrstva z odlévání i pevně lpějící rez. Takový povrch je proto vysoce reaktivní. Stačí malá změna vlhkostních a teplotních poměrů, na povrchu otryskaného předmětu zkondenzuje nepatrné množství vodní páry a okamžitě začne vznikat vrstvička rzi. Otryskaný povrch litiny i oceli po aplikaci Odrezovače T velmi rychle reaguje, ale po vyschnutí je potažen naprosto nesoudržným modročerným povlakem, který na dotek silně špiní a nežádoucím způsobem dobře barví mnoho materiálů. Produkty této reakce jsou blízce příbuzné několik staletí užívanému duběnkovému inkoustu a je proto vhodné práci provádět v gumových rukavicích. Zaschlé reakční produkty je třeba sprášit tvrdým štětcem s krátkým vlasem. Pokud pracujeme v interiéru, je vhodné vzniklý prach likvidovat odsáváním průmyslovým vysavačem (dobře poslouží i domácí, který se po tomto využití v „průmyslový“ nevratně změní). Na sprášený povrch nanese další nátěr Odrezovače T a vznikne opět velké množství nesoudržných produktů. Ty už neodstraňujeme a na zaschlý povrch znovu opakovaně nanášíme Odrezovač T. Obvykle mezi šestým a osmým cyklem se kvalita vyschlého povrchu prudce - jakoby mávnutím kouzelného proutku - změní. Povrch je náhle kompaktní, nestíratelný, nešpiní, má tmavě modročernou až černou barvu a je matný nebo nejvýše

slabě matně lesklý. Po dosažení této fáze už ošetřujeme pouze místa dosud ne plně soudržná. Důležité je především při posledních cyklech nanášet jen přiměřeně malé množství přípravku tak, aby byl zvlhčen celý povrch, ale nedocházelo k jeho stékání. Po dosažení popsané kvality povrchu je odlitek připraven k natírání. Nanášení dalších vrstev odrezovače je zbytečné. Přípravek přestává s materiálem reagovat a na povrchu pouze zasychá za vzniku stále lesklejšího povrchu, méně příhodného pro natírání.

Po dokončení pasivace zbývá poslední pracovní operace před natíráním a tou je *tmelení defektů*. Tmelem napravíme případné vzhledové nedostatky svarů, zaretušujeme odříznutá čela díků šroubů upevňujících náhrady osazovacích čepů a můžeme vyrovnat některé rušivé vady ve významných partiích reliéfu kříže (např. modelace tváří, písmen INRI apod.). Tyto kazy - pokud vznikly při odlévání - se ostatně opravovaly už ve slévárnách. V pohledově exponovaných partiích byl chybějící materiál doplňován ze snadno zpracovatelných kovů (zinek, případně olovo nebo cín), které se nalily a zatemovaly do defektu. Tmelení je ovšem důležité především z hlediska životnosti výrobku. Na rubové straně odlitku mohou být těsně pod povrchem skryty bubliny, které se v důsledku korozního úbytku materiálu otevrou a do těchto dutin proniká vlhkost se všemi z toho plynoucími negativními důsledky. Jejich opětovné uzavření a pokud možno i vyplnění tmelem představuje nejlepší řešení.

K tmelení je třeba použít kvalitní *dvousložkový polyesterový karosářský tmel*, který má dobrou adhesi k povrchu, rychle tuhne a je po vytvrzení dostatečně měkký a tedy snadno opracovatelný. V tomto směru se velmi dobře osvědčuje např. přípravek s obchodním názvem Body Soft řecké firmy HB Body. Tmel je třeba do defektů nanášet v mírném nadbytku, protože se v průběhu polymerace poněkud propadá. Po plném vytvrzení, ke kterému dojde po přibližně 20 minutách, je možné přebytky tmelu odříznout a dále opracovat ostrým nožkem, případně přebrousit. Drobné dutiny se snáze než tmelem dají vyplnit dvousložkovým epoxidovým lepidlem s krátkou pracovní a vytvrzovací dobou. Optimální je typ s pracovní dobou 5 minut, kterým defekty jednoduše zakápneme. Odlitek předem mírně prohřejeme horkovzdušnou pistolí. Lepidlo se od prohřátého povrchu rychle prohřeje, což sníží jeho viskozitu a zlepší zatékání do defektu, navíc zvýšená teplota zkrátí dobu potřebnou k vytvrzování lepidla. Způsob opracování je stejný jako v případě polyesterového tmelu. Pokud při něm mírně narušíme organokovovou vrstvu, je třeba tmelené místo znovu ošetřit přípravkem Odrezovač T.

Základový nátěr

Výchozí podmínkou pro kvalitní provádění nátěrů litiny je dobrá přístupnost natíraného předmětu a dokonalé osvětlení. Kříže natíráme na pracovních kozách, které jsou stabilní a pokud možno s nastavitelnou pracovní výškou.

Tím vyloučíme potřebu dlouhé práce v nadměrném a tedy velmi namáhavém předklonu. Nosné příčníky koz opatříme návlekmem z pružné silnostěnné plastové hadice nebo obalíme tlustou vrstvou textilie a potáhneme silnější polyethylenovou fólií. Účel této úpravy je stejný jako v případech odkládacích ploch - zabránit poškozování již provedených nátěrových vrstev a také umožnit snadné čištění barvou znečištěné pracovní plochy. Pro natírání drobných předmětů přes kozy položíme dřevěnou desku, rovněž potaženou měkkou textilní vrstvou a plastovou fólií. Úplně ideální je nízka točna pro malování keramiky a porcelánu. Ta nám beze změny stanoviště nebo pohybu s natíraným předmětem po podložce umožňuje pohodlně natírat konzervovaný kus ze všech stran. Tvrdou ocelovou pracovní plochu točny je nutno rovněž potáhnout textilií a plastovou fólií.

Z hlediska osvětlení je nejideálnější natírat v létě venku za intenzivního slunečního svitu. V dílně je potřeba se takovým světelným podmínkám pokusit alespoň přiblížit. I v dobře prosvětlené místnosti je někdy nutné doplnit denní světlo a umožnit intenzivní osvětlení ošetřovaného předmětu ze všech čtyř stran. Výkonné stropní svítidlo je třeba doplnit čtyřmi stojanovými halogenovými reflektory, které je možné rozsvěcet v různých kombinacích. To je důležité především při natírání křížů s bohatými prolamovanými dekory, kdy je žádoucí konzervovaný předmět postupně nasvětlovat z různých stran.

Nátěrový systém zahrnuje dva základové nátěry, dva vrchní nátěry a finální zvýraznění dekory. Celkem to pro každý předmět představuje nejméně 9 pracovních operací, protože střídavě natíráme a sušíme obě strany. Začínáme vždy zadní (rubovou) stranou

Korpus Krista opatřený jedním nátěrem čistého suřtku s fermeží. (Želnavá, okr. Prachatice)

odlitku, abychom poslední nátěr prováděli na exponovanější přední (lícni) straně. Drobné předměty po natření ihned odkládáme zpět na původní označené místo. Stejně tak méně hmotné kříže sušíme položené napříč přes dostatečně široké pracovní desky. Optimální je, pokud oba konce kříže desku mírně přesahují. Uspodňuje to manipulaci s křížem a eliminuje související možnost poškození nátěru. Rozměrné a těžké kříže po natření necháváme schnout na kozách a v průběhu celého procesu natírání pouze převracíme.

Základním pravidlem každého správného konzervátorského a restaurátorského zásahu je jeho *reverzibilita* a také *respektování původních technologií*, pokud to povaha zásahu umožňuje. Obě tyto podmínky splňují nátěry *na bázi vysychavých olejů*, které lze snímat alkalickými odstraňovacími nátěry bez poškození kovového předmětu a ke konzervaci litiny se tradičně používaly. Původní technologie je důležitá i z hlediska vzhledu památky, protože tradiční materiály přirozeně stárnou, patinují, degradují a nakonec zanikají bez esteticky a technologicky nepřijatelných následků.

Základový nátěr litiny s výbornými antikorozními vlastnostmi představuje práškový suřík smíchaný s lněnou fermeží. Suřík neboli minium, chemicky kysličník olovnato-olovičitý je jedovatá sloučenina, jejíž používání je z tohoto důvodu v posledních letech omezováno a z výroby barev již zcela vyloučeno. Dříve jej obsahovala i výborná „Barva olejová základní na konstrukce“, která se dodnes prodává s označením O 2004 (výrobce Balak Kralupy). Suřík v ní však byl nahrazen jinými antikorozními pigmenty, pravděpodobně především sloučeninami zinku. Tato barva je pro natírání železných kovů stále velmi dobrá a na trhu k ní neexistuje žádná jiná alternativa založená na olejové bázi. Pokud máme k dispozici suřík (dá se stále zakoupit u specializovaných firem distribuujících potřeby pro restaurátory), můžeme jej do barvy přidat a jako pojivo doplnit lněnou fermež.

Olejové a fermežové barvy mají velkou tendenci k tvorbě škraloupu, zvláště když plechovka není úplně plná. Pigmenty v nich obsažené také dosti rychle sedimentují. Barvu musíme vždy dobře rozmíchat a pokud máme podezření, že jsou v barvě kusy potrahaného škraloupu nebo jiné nečistoty, musíme ji přecedit přes hustou silonovou punčochu do čisté sklenice. Výhodné jsou zavařovací skleničky od potravin s ocelovými šroubovacími víčky, které se dají dobře uzavřít a připravenou barvu v nich přechovávat. Konzistenci barvy je vhodnější upravovat spíše než pouhým přidáním ředidla alespoň z části přidáním pojiva, nejdostupněji fermeže.

Pokud chceme zvýšit obsah těkavých složek v barvě, je vhodnější místo syntetického ředidla užít terpentýn, který na rozdíl od ředidla nepáchne, nýbrž příjemně voní. Hustota barvy, respektive množství pojiva v barvě musí odpovídat savosti podkladu, která je v případě tryskaných a opakovaně pasivovaných povrchů poněkud větší než v případě povrchů čištěných ostatními

metodami. Na tryskané předměty proto užijeme barvu řidší, obohacenou ale výhradně o fermez, nikoli o ředidlo.

Obecně platí, že se vždy snažíme pracovat spíše s hustší dobře kryjící barvou, nanášenou v tenké vrstvě. Nátěrovou hmotu aplikujeme menšími tužšími kulatými štětci s kratším vlasem. Používáme souběžně minimálně dvě různé velikosti, abychom dokázali barvu nanést i do drobných záhybů dekoru. Pracovní délku nových štětců s dlouhým vlasem zkrátíme převázáním provázkem. Tuto úpravu musíme po každém dokončení práce odstranit, aby se štětec dal dobře vyprat. Povrch litiny je jemně drsný, takže štětec se při prvním základovém nátěru poměrně rychle opotřebovává a zkracuje. Na štětcích nemá smysl šetřit, snažíme se vždy kupovat dobré výrobky k profesionálnímu použití. I sebelepší štětec ale při natírání občas pustí chlup nebo se část vlákna odlomí. Větší úlomky se v průběhu natírání snažíme odstraňovat, protože narušují kompaktnost nátěrového filmu. Dobře to jde špičatou pinzetou.

Barvu nanášíme po malých množstvích a pečlivě zapracováváme do povrchu odlitku v tenké rovnoměrné vrstvě. Postupujeme systematicky od jednoho konce výrobku k druhému. Na větších plochách můžeme využívat křížové tahy, štětec ale nesmí v barvě „psát“ a zanechávat na povrchu výrobku stopy po jednotlivých tazích. Velká část povrchu kříže je značně členitá a proto spíše než tahy štětcem musíme použít techniku tupování. Pečlivě musíme hlídat i to, abychom nenanášeli příliš mnoho barvy do prohlubní dekoru nebo nám tam barva dokonce nestékala. Při natírání lící strany prolamovaného ornamentu se barva může hromadit na hranách dekoru ze spodní strany kříže. Vzniklé kapičky musíme důsledně stírat a zároveň musíme průběžně pečlivě kontrolovat, zda byly natřeny všechny otvory v ornamentu ze všech stran a v celé hloubce. Právě z tohoto důvodu potřebujeme mít pracoviště velmi dobře osvětlené. Pokud natírání probíhá po delší dobu, je i barvu v pracovní nádobce potřebné občas zamíchat.

Po skončení práce hadříkem s ředidlem dobře očistíme všechny barvou znečištěné pracovní plochy. Zaschlé zbytky barvy se totiž z polyethylenových fólií snadno odtrhávají a při další práci se nalepují na ošetřovaný předmět. Na to je třeba dávat pozor především při přechodu ze základové barvy na vrchní nátěr a fólie na odkládacích deskách, kde natřené kusy sušíme, otočit nebo vyměnit. Každý den také musíme dobře vyprat štětce v syntetickém ředidle. Použité ředidlo se dá dobře recyklovat, není třeba jej likvidovat a produkovat tak při práci množství problematického odpadu. V uzavřené sklenici se pigmenty většinou již přes noc usadí, po delší době v řádu týdnů z roztoku začnou dokonce vypadávat i složky pojiva, které se absorbují na částicích pigmentu a na stěnách nádoby. Slité použité ředidlo používáme k prvnímu a v případě potřeby i druhému praní štětce, nakonec vždy štětec vypereme v troše ředidla nového. Po každém vyprání štětec dosucha vytržeme do kousku hadří-

ku, který vyhodíme. Tato „ztráta“ spolu s odpařováním těkavých složek představuje jedinou spotřebu ředidla při praní štětců.

Základová olejová barva za pokojové teploty prosychá nejméně dva dny, lépe je dopřát jí tři dny před další manipulací s předmětem a natíráním druhé strany nebo nanášením další nátěrové vrstvy. K úplně dokonalé polymeraci a vytvrzení vysychavého oleje dochází ale až za několik týdnů. Základová barva schne ještě poměrně dobře, protože antikoroziní pigmenty (z nich nejlépe suřík) se chovají jako sikativ neboli sušidlo, tedy látka urychlující polymeraci oleje se vzdušným kyslíkem. Obecně platí, že čím déle necháme každou nátěrovou vrstvu proschnout, tím lépe. Sušení nátěrů je možné urychlit zvýšením teploty prostředí. I několik málo stupňů má pronikavý efekt a přitopením v dílně můžeme výrazně zkrátit dobu prosychání, kterou je nutné dodržet před aplikací dalšího nátěru. Dlouhá doba schnutí fermežových a olejových barev je jejich jedinou podstatnou nevýhodou. Kvůli ní ovšem už téměř zmizely z trhu.

Po oboustranném ošetření výrobku prvním nátěrem základovou barvou můžeme přistoupit k nanášení druhé vrstvy. *Je výhodné změnit poněkud odstín základové barvy z výrobní červenohnědé na světle hnědou. Toho dosáhneme přidávkem malého množství matné černé syntetické základové barvy na kov (přibližně do 10 % objemových). Toto množství neovlivní příznivé vlastnosti olejového nátěru, ale změna odstínu nám usnadní kontrolovat, že celý povrch předmětu je opravdu dobře natřený a nikde jsme nátěr nevynechali. Pečlivé provedení dvojnásobného základového nátěru je pro životnost povrchové úpravy naprosto zásadní. Je třeba si uvědomit, že jedině tento nátěr chrání výrobek proti korozi. Vrchním nátěrem řešíme především záležitosti estetické, jeho ochranný efekt je podstatně menší.*

Vrchní nátěry

Vrchní nátěr si připravíme sami z práškového grafitu a lněné fermeže. Práškový grafit se stále dá koupit ve větších technických drogeriích. Je třeba s ním pracovat velmi obezřetně, protože je lehký a i velmi malé nechtěné rozprášené množství dokáže dokonale zašpinit velký prostor. Jako při přípravě všech barev z práškové substance je výhodnější do grafitu postupně za stálého míchání přidávat fermež. Tato barva velmi pomalu zasychá, protože grafit nemá sikativní účinek. Do nátěru je proto potřebné přidat sušidlo, které se při výrobě běžně přidává do všech fermežových a olejových nátěrů a prodávalo se pod obchodním názvem Terebina. Dnes jej lze získat pouze ve výrobním závodě v Kralupech nad Vltavou. Postačí zhruba 1 čajová lžička do 200 ml barvy (stará sklenička od dětské přesnídávky). Ve výtvarných potřebách je ale možné zakoupit tzv. sikativ kobaltový, který se používá do olejových malířských barev a přidává se do nich v poměru 5 ml sušidla na 1 l lněného

Nápisová tabulka po dokončení grafitového nátěru.

být v případě velmi hladkých povrchů téměř lazurní. Základová hnědá barva skrz první grafitový nátěr často prosvítá, což není vada postupu. Právě proto je nutné i grafitový nátěr provádět dvakrát. Druhou grafitovou vrstvou nanášíme až po spolehlivém uschnutí vrstvy první, což i v případě přidání sušidla do barvy trvá za běžné pokojové teploty zhruba tři dny. Druhý grafitový nátěr se do prvního pěkně kotví a i při nanášení tenké vrstvy vzniká povlak, který již plně kryje základové nátěry. Pro tuto práci jinak platí všechny ostatní zásady, které jsem již uvedl v souvislosti s nanášením barvy základové. Proschlý nátěr je matný, sytě černý, velmi dobře vypadá, ale má malou mechanickou odolnost. Na dotek mírně tzv. křídúje, což přeloženo znamená, že slabě špiní, protože částice grafitu se z nátěru uvolňují. Opakovaným dotykem se nátěr leští a nabývá lehce stříbřitého odstínu, proto je třeba vyvarovat se zbytečné manipulace s již natřenými kříži.

Odlišným způsobem ošetříme pouze osazovací čep kříže a spodní plochu soklíkové římsy, která bude dosedat na kamenný podstavec. V tomto případě je vhodnější použít k vrchnímu nátěru syntetickou matnou černou barvu, která je odolnější proti mechanickému poškození při osazování kříže než fermežový grafitový nátěr. I v tomto případě provádíme nátěr dvakrát.

Poslední fázi povrchové úpravy představuje *zvýraznění významných prvků a dekorů kříže*. Týká se to především Kristova monogramu, paprsků svatozáře, těla Krista, okrajů nápisové tabulky a andělů či jiných postav při patě kříže. Zvýrazňovány vždy byly i podstatné součásti dekoru vlastního kříže, tedy např. konce ramen, dekorativní rozviliny, architektonické prvky soklíků a především různé symbolické prvky zakomponované do dekoru kříže jako jsou Boží oka, knihy, kalichy, roušky, trubky, pochodně klasy, révové listy, olivové ratolesti, hadi a mnohé další. Příjemně působí odlišení těchto prvků stříbři-

oleje. Do barvy můžeme přidat malé množství terpentýnu. Ten se jako každé ředidlo po nanesení odpaří, barva se mírně zahustí a v daném případě se tak vyvarujeme vzniku lesklejších ploch, vznikajících v důsledku nadbytečného množství fermeže v grafitové barvě.

Konzistenci vhodnou k nanášení lze přirovnat k medu. Grafitový nátěr musíme v průběhu práce velmi často míchat, protože částičky grafitu rychle sedimentují. První nátěr provádíme opravdu velmi tenký, jeho výsledný charakter může

tým odstínem grafitové barvy, které je tlumené, nenásilné a neruší žádoucí výraz opraveného, ale starého předmětu. *Stříbřitý grafitový nátěr* snadno připravíme z vrchní barvy přidavkem práškového hliníku (osvědčený je tento materiál např. od pražské firmy Busse). Práškový hliník musíme vždy nejdříve rozmíchat s fermeží zředěnou terpentýnem a vzniklou dobře rozmíchanou hmotu teprve mísit s grafitovou barvou. Přisypáním práškového hliníku do grafitové barvy vzniknou hrudky, které se velmi obtížně rozmíchávají. Výhodou tohoto postupu je skutečnost, že nevelkou změnou množství hliníku můžeme snadno upravovat výsledný odstín stříbřitého grafitového nátěru. Každou „šarží“ takto připraveného nátěru je nejlepší vyzkoušet, odstín tenké vrstvy nanesené barvy je poněkud zářivější než odstín směsi ve skleničce. Pro užití v exteriéru je vhodné volit poněkud kontrastnější řešení. Působením povětrnostních vlivů *stříbřitý nátěr po nedlouhé době mírně ztmavne*, zatímco *sytě černý grafitový nátěr získává postupně poněkud světlejší stříbřitý nádech* a výsledný kontrast se tedy snižuje.

Stříbřitý grafitový nátěr obvykle stačí nanést v jediné vrstvě. Používáme malé kvalitní štětce kulaté i ploché, které ale nesmí mít roztržené konce. Pracujeme soustředěně a pečlivě. Nejdříve vždy obtáhneme okraje zvýrazňovaného dekoru bez přesahování do základní plochy, pak teprve barvou vyplňuje středy stříbřených ploch. Modelace odlitků není vždy přesná a dokonalá, tyto defekty musíme při zvýrazňování dekору zkorigovat tak, aby byly co nejméně nápadné. Dekory zasahující až k okraji výrobku - typicky např. lemy destiček - musíme ukončit přesně na hraně, aby zadní plocha zůstala černá a kříž vypadal pěkně i ze zadní, rubové strany.

Druhou tradiční variantu odlišení detailů představuje *zlacení*. Restaurátorské barvy s obsahem pravého zlata jsou nesmírně drahé a pro tento účel tedy nepoužitelné. Zlacení plátkovým zlatem je také nákladné a uplatní se především u noblesnějších a finančně lépe zajištěných záležitostí, jako jsou např. korpusy Kristů na centrálních hřbitovních křížích. Takovou práci je třeba zadat specialistovi s potřebnou erudicí a to ve fázi, kdy je odlitek opatřen dvojnásobným základovým nátěrem. Pozlacovač si již dále sám upraví podklad pro zlacení potřebným způsobem. V případě drobných venkovských památek lze zlacení nahradit nátěrem zlatou bronzí nebo jinými podobnými náhražkami zlata. Běžné zlatěnky z barvářských obchodů jsou ovšem naprosto nevhodné, všechny rychle oxidují a tmavnou do různých odpudivých hnědozelených odstínů. Aplikovat je možné pouze kvalitní zlaté náhražky určené pro užití v exteriéru (např. přípravky značky Colibri nebo Iriodin, distribuované brněnskou firmou Deffner & Johann). Pojit je lze také fermeží s přidavkem sušidla, nanesení dostatečně kryvé vrstvy ale obvykle vyžaduje alespoň dva nátěry. Pokud zvýrazňujeme jen drobné detaily ornamentu, nanášíme zlatou náhražku až po provedení grafitového nátěru. Pokud ale mají být nazlacené

celé samostatně namontované díly, pak zlatou náhražku nanášíme rovnou po zaschnutí základové barvy. Červenohnědý odstín podkladu je totiž z optického hlediska příznivější než černá barva.

Výše popsaným způsobem musíme ošetřit i všechny spojovací prvky, ovšem s několika odchylkami. Staré závity čepů v úseku, přes který bude při montáži

Anděl, vrchní nátěr náhražkou zlata ve fermeži. (Polepy, okr. Litoměřice)

přetočena matice, natřeme pouze základovou barvou, zbytek čepu ošetříme kompletním nátěrovým systémem. Matice natřeme základovou barvou a prvním grafitovým nátěrem, vnitřní závit matice nenatíráme vůbec, ponecháme ho pouze ošetřený Odrezovačem T. Nové závitové čepy vyrobené z pozinkovaného materiálu ošetříme nátěrem Formex Extra S 2810, barva jednovrstvá antikorozi rychleschnoucí na pozink matná (výrobce Barvy a laky Hostivař) v černém odstínu nebo jiným obdobným přípravkem. Konec čepu přetáčený maticí nenatíráme vůbec. Stejně postupujeme i v případě nových vratových šroubů k nápisovým tabulkám. Z lící strany hlavy je ale vhodné obroušením odstranit zinkovou vrstvičku a tuto plochu opatřit tradičním nátěrovým systémem totožným s úpravou celého kříže. Vyloučí se tak riziko oloupání nátěru a tedy hrozba, že z postupně patinujícího povrchu opraveného křížku začne zářit pozinkovaná hlava šroubu nápisové tabulky. Adhese speciálních základových barev na pozinkované povrchy totiž někdy není příliš dokonalá.

V prizmatu výše podrobně zdůvodněné potřeby odstraňování nátěrů v alkalické lázni je při natírání křížů vždy nutné striktně dodržet požadavek na provedení základového nátěru olejovou barvou. *Ve výjimečných případech* (např. při práci v exteriéru na památce obtížně přístupné a těžko ochránitelné před působením srážkové vlhkosti) se *lze při provádění vrchních nátěrů uchýlit k použití syntetické barvy*. Přijatelnou možnost v tomto směru představuje již zmíněná „Barva jednovrstvá antikorozi rychleschnoucí na pozink matná Formex Extra S 2810“ (výrobce Barvy a laky Hostivař). Vzhledem k tomu, že jediný nátěr má nahradit celý nátěrový systém, je konstruována jako tixotropní, vytvářející velmi silné povlaky. Barvu je pro použití na uměleckou litinu nutné naředit ředidlem S 6005 a obohatit přísadkou práškového grafitu. Po zaschnutí takový nátěr vytváří matně černý povrch s jemně stříbřitým grafitovým nádechem. Optimální objemový poměr barvy S 2081 a práškového grafitu je 5:1. Zvýšení podílu grafitu vede ke vzniku šedavé barvy, která na dotek špiní a v místech dotyku se výrazně leští. Do jedné plechovky s obsahem barvy 0,80 kg (tj. necelých 700 ml) se tedy přidá 115 ml práškového grafitu. Grafit je před vmícháním nejprve nutné smočit ředidlem S 6005, teprve vzniklou kašovitou hmotu je možné vmíchat do naředěné barvy. Přisypáním práškového grafitu přímo do barvy vznikají jen velmi těžko rozmíchatelné hrudky. S ohledem na nezbytné naředění barvy je nutné provést dva nátěry. Přísadkou práškového hliníku do naředěné barvy (bez předchozího obohacení grafitem) lze vytvořit stříbřitý odstín pro zvýraznění detailů. Optimální objemový poměr barvy a práškového hliníku je přibližně 4:1. Postup úpravy nátěrové hmoty je stejný jako v případě přidávání práškového grafitu. Barva S 2081 je rozpouštědlová, takže druhý jakož i finální stříbřicí nátěr je potřeba provádět rychlými systematickými tahy štětcem s optimálním množstvím barvy. Nelze se vracet na již natřená místa, protože při opakovaném přetírání

dochází k rozpouštění předchozí nátěrové vrstvy a odmývání nátěru na základovou barvu. *Toto technologické řešení by ale mělo být opravdu jen zdůvodněnou výjimkou, nikoli běžně užívaným postupem.* Na rozdíl od užití klasických materiálů s tímto postupem *neexistuje dlouhodobá zkušenost, což vhodnost jeho použití dále relativizuje.*

Závěrečná kompletace, transport a osazování křížů

Po dokonalém proschnutí nátěrů můžeme přistoupit k *montáži samostatných dílů na kříž.* Menší kříže, které fyzicky zvládneme při osazování, můžeme

Osazený kříž po dokončení celkové opravy. Detaily zvýrazněny zlatou náhražkou. (Polepy, okr. Litoměřice)

zkompletovat celé. Využíváme při tom dokumentaci pořízenou při rozebírání. Na velké těžké kříže montujeme v dílně jen drobné detaily, připevnění těžkých kusů jakými jsou korpusy či nápisové tabulky ponecháváme do exteriéru na dobu po osazení kříže do podstavce. Také těla Krista, na jejichž závitové čepy jsou připojeny zadní vzpěry, můžeme montovat až venku.

Kompletovaný kříž položíme na kozy a jednotlivé díly se snažíme přikládat pokud možno přesně na určená místa, bez posunu a tudíž bez rizika poškození nátěru. Zvláště v případě paprscitých svatozáří před jejich přiložením pečlivě kontrolujeme správnou polohu. Je třeba mít stále na paměti, že každý špatný krok při kompletaci kříže vždy vede ke vzniku drobných defektů v novém nátěru. Matice opatrně dotahujeme montážním klíčem tak, aby spoj byl pevný, namontovaný díl se nemohl pohybovat, ale do výrobku se nevnašelo zbytečné napětí, které může i po delší době způsobit vznik prasklin a lomů. Při dotahování matic se ovšem nikdy nevyhneme alespoň drobnému

poškození nátěrů, způsobenému otáčením matice po zadní stěně kříže a doteky montážního klíče. Jedním silnějším nátěrem základovou barvou opravíme plošky sedřené až na základový nátěr, přičemž se snažíme základovou barvou nepřetahovat do nenarušeného okolí defektů. Přecházející konce nových pozinkovaných závitových čepů ošetříme černou syntetickou základovou barvou na pozink. Po zaschnutí celé matice i s nejbližším okolím přetřeme vrchní grafitovou barvou, čímž na maticích vytvoříme potřebnou druhou vrstvu vrchního nátěru.

Dokonale proschlý kříž *připravíme k transportu*. Shora na něj natáhneme velký plastový pytel. Pokud je kříž dlouhý, upravíme další pytel do podoby rukávu a ten navlečeme na spodní část kříže. Na osazovací čep navlečeme malý sáček. V oblasti konců ramen, nápisové tabulky, soklíku a styků jednotlivých kusů obalů natočíme na kříž úzké pásy smršťovací fólie. Do dalších sáčků samostatně zabalíme i nenamontované velké díly a vše popíšeme nesmytelným lihovým fixem. Do malých sáčků po jednotlivých kusech zabalíme příslušný spojovací materiál, k označení můžeme využít popisky z doby natírání. Zabalené kříže můžeme naložit do auta. I menším osobním vozem se dá bez problémů převézt najednou několik křížů položených šikmo na sedadle spolujezdce. Způsobu nakládání ale musíme věnovat velkou pozornost. Zcela nezbytné je kříže opatrně ukládat do stabilní polohy, každý kus obalit silnou měkkou dekou složenou do několika vrstev a riziková místa případného dotyku proložit dalšími textiliemi. Dospoda ukládáme kříže plošší a hmotnější, nahoru kříže zkompleťované a subtilnější. Nakonec kolem celé skupiny křížů natáhneme další deku a takto vzniklý balík zajistíme bezpečnostním pásem. Menší nenamontované díly zabalíme rovněž do dek a uložíme

Osazený kříž po dokončení celkové opravy. Detaily zvýrazněny stříbrným odstínem grafitu. (Těchobuzice, okr. Litoměřice)

do auta např. v banánových krabicích, větší díly v dece volně uložíme na zadní sedačku.

Trasu pro osazování křížů přizpůsobíme pořadí jejich uložení v autě, abychom se vyhnuli zbytečné manipulaci s křehkým nákladem. K osazování křížů jsou vždy třeba alespoň dva, v případě velkých kusů i tři pracovníci. Hlavici podstavce zpřístupníme ze dvou stran. Potřebné prostředky volíme podle charakteru terénu a velikosti podstavce od přenosných schůdků přes žebřík či stavební kozy až po obestavení soklu kostkou z lešení. Pokud musíme o podstavec opírat žebřík nebo jinou pomůcku, vždy ji dobře podložíme měkkým materiálem, abychom nepoškodili kámen. *Před zahájením práce vždy zrevi-
dujeme, zda dlab v kameni je čistý*, nestojí v něm voda a hlavně zda opravdu odpovídá rozměrům čepu kříže. V opačném případě jej musíme vyčistit, vysušit a kamenickými postupy opatrně zvětšit na potřebný rozměr. Poslední jmenovaný zásah by pokud možno měl provádět kameník, který podstavec opravoval. Pro předcházení podobným nepříjemným překvapením při osazování je vhodné kameníka v předstihu informovat o potřebných rozměrech dlabu ve vazbě na tvar čepu kříže.

Kříž vyndáme z auta a vybalíme pouze osazovací čep. Zbytečně jej nikde nepokládáme a když už je to nutné, tak vždy jen podložený dekou, abychom nepoškodili nátěr. Zabalený kříž vyzvedneme na podstavec, spustíme do dlabu a provizorně zajistíme klínem. Ideální je, když kříž můžeme vybalit opravdu až v této fázi. Vzhledem k tomu, že pytle drží jen pásky smršťovací fólie, lze to snadno provést i ve výšce. Někdy se však potřebě sejmout obal už na zemi před vyzvedáváním kříže na podstavec nevyhne. Kříž musíme vyrovnat do svislice v pravolevém i předozadním směru. Můžeme si pomoci vodováhou i olovnicí, ale tyto „exaktní“ údaje vždy musíme porovnávat s dojmem, který v nás vyvolává celá památka. Kamenné podstavce jsou někdy mírně asymetrické či lehce vykloněné a ostatně ani samotné litinové kříže nejsou vždy dokonale rovné. V tom případě je třeba kříž osadit tak, aby byl s podstavcem v optickém souladu, byť poněkud odchýlený od ideální svislice. Na druhou stranu je třeba dávat pozor na matoucí dojmy z pozadí křížku. Např. křivé a vychýlené stromy v pozadí subjektivní dojem velmi matou a dokonale svislý kříž na dokonale svislém podstavci může v některém pohledu působit jako vychýlený.

Při *osazování* jeden pracovník kříž ve výšce přidržuje a pomáhá s měřením a klínováním, druhý kontroluje pohledové působení celku, měří a upevňuje klíny. Ideální je, když má dlab v kameni takový rozměr, aby se přední strana čepu opřela o přední stranu dlabu a zezadu bylo možné kříž zajistit jedním nebo dvěma klíny. Při klínování se snažíme, aby místo styku klínu s křížem bylo pokud možno v oblasti čepu nebo jen těsně nad ním. V tom případě se takové místo snažíme ochránit před poškozením nátěrů silnější plastovou fó-

líí. V předozadním směru vyrovnáváme kříž podkládáním soklíkové římsy, dalšími klíny umístěnými z boku soklíkové římsy vyrovnáváme pravolevý směr. Někdy je vyrovnání kříže do správné polohy věcí okamžiku, jindy vyžaduje úsilí téměř úmorné. Klíny musíme ve správné poloze utáhnout jemnými údery kladiva tak, aby byl kříž opravdu zajištěn proti pohybu a nemusel být dále přidržován. Po závěrečném dotažení klínů znovu naposledy zkontrolujeme správnost polohy kříže. Pak můžeme zatmelit dlab.

Jako *výplň dlabu* lze použít některé firemně vyráběné tmely k restaurování kamene, připravované na bázi bílého cementu, ty jsou však zbytečně drahé. Stejně dobře poslouží směs velmi jemného písku s bílým cementem v poměru přibližně 3 : 1. Obsah cementu určující pevnost směsi volíme podle charakteru kamene, tmel by měl být vždy měkký než okolní materiál. Při vyšším obsahu cementu samozřejmě také rychleji dosáhneme takové pevnosti tmelu, která umožní odstranění klínů. Rychlost nabíhání pevnosti samozřejmě souvisí s teplotou. Směs připravíme v gumové misce a podle přístupnosti dlabu nalijeme mezi klíny nebo naopak postupně doplňujeme starou jídelní lžící. Tmel musí být dostatečně jemný a řídký, aby dobře zatekl do všech spár mezi čepem a kamenem. Snažíme se ho do dlabu zapravit vibračními pohyby štíhlokovou tyčkou nebo úzkou spárovačkou. Dlab v této fázi tmelem nikdy nevyplňujeme až k okraji, ponecháváme si místo pro doplnění horní vrstvy tmelu z ušlechtilějšího materiálu a také pro snadnější odstranění klínů.

Klíny můžeme z dlabu obvykle odstranit druhý den a vzniklé dutiny ihned dobře vyplníme další dávkou tmelu. Je-li klínů v dlabu větší počet, musíme někdy tento proces raději rozdělit na dvě etapy, abychom kompletním odklínováním kříž z dlabu neuvolnili. Teprve po zatuhnutí tmelu v dutinách kolem čepu odstraníme zbylé klíny, které vyrovnávaly polohu soklíku kříže vůči horní ploše hlavice podstavce. Rezervu ponechanou v dlabu zaplníme ušlechtilým tmelem až do úrovně horní plochy hlavice tak, aby se kolem čepu kříže nemohla držet voda. Tento tmel připravíme opět na bázi bílého cementu, snažíme se však jeho strukturu a barvu upravit tak, aby byla blízká vzhledu kamene. V tomto případě si s výhodou můžeme pomoci firemně připravovanými hmotami pro restaurátorské účely. Míra pozornosti, kterou budeme této úpravě věnovat, samozřejmě závisí na rozměru dlabu a především na skutečnosti, zda se dlab pohledově uplatňuje či nikoliv. V prvním případě je opět možné a vhodné obrátit se na kameníka, který prováděl opravu podstavce.

Teprve po zatuhnutí tmelu v dlabu můžeme přistoupit k *přípevnění velkých samostatných dílů na kříž* a k případné *montáži zadní vzpěry*. Tu bez pevného dotažení matice připojíme na závitový čep těla Krista, případně vzácněji na šroub v samostatném otvoru pod ním. Čep vzpěry zapustíme do dlabu v zadní stěně podstavce, který jsme předem zbavili prachu a nečistot a případně zajistíme klínem. Vzpěra musí být umístěna zcela volně, nesmí na kříž vyvíjet

žádný tah ani tlak. V této poloze čep vzpěry zatmelíme. K upevnění čepu vzpěry je vhodné použít moderní materiál označovaný jako chemická kotva. Jedná se o dvousložkový tmel na bázi polyesteru (prodává se pod obchodním označením Pattex CF 850) nebo vinylesteru (Pattex CF 900), který se vytlačuje z kartuše a mísí se při aplikaci ve speciálním nástavci. Vinylesterový tmel lze aplikovat i na mokré povrchy a do trvale vlhkého prostředí. Doba tuhnutí je výrazně závislá na teplotě, při 20°C nabíhá plná pevnost po 45 minutách. Vytvrzený tmel je velmi pevný, poměrně křehký, lze jej opracovat sekáčem a překrýt na povrchu dlabu vhodným kamenickým tmelem korespondujícím se vzhledem kamene. Kromě spolehlivosti spoje je velkou výhodou možnost kompletní instalace vzpěry při jediné návštěvě v terénu. Po vytvrzení chemické kotvy je možné vzpěru odklínovat, dotáhnout matici na závítovém čepu těla Krista a provést opravu nátěrů na kříži. Ta se týká nejen spojovacího materiálu, ale i oblasti soklíku kříže, kde mohlo dojít k poškození nátěrů při klínování.

Jak z uvedeného popisu vyplývá, celý proces instalace kříže na kamenný podstavec stejně vyžaduje minimálně tři až čtyři výlety do terénu. Po dokončení všech prací pořídíme závěrečnou fotodokumentaci obnovené památky.

Závěrem:

Vzhledem k tomu, že v textu nemohly být ani zdaleka popsány všechny problémy, které praktická obnova litinových křížů může přinést, mohou být P.T. čtenářům nápomocni radou na e-mailové adrese *serak.m@seznam.cz*. Uvítám také informace o ohrožených litinových křížích na hřbitovech především v těch případech, kdy hrozí jejich likvidace z důvodu modernizačních úprav hrobů či celého pohřebiště.

* Hledání přístupu k obnově *

Lumír Tejmar

Konzervace, restaurace, rekonstrukce, ...? Vědecké pojmy, které prolínají celou historii snahy o zachování hmotného kulturního dědictví. Je to hrůza je jen vyslovit. Ještě hroznější je snažit se pochopit jejich obsah z děl teoretiků památkové péče. A nejhroznější je pokoušet se tyto pojmy uplatňovat v praxi. Zjistit, co je to jediné správné. Zvláště dnes, kdy i ve vedení oboru státní památkové péče v ČR vedle sebe existují zcela protichůdná stanoviska. Co jedna veličina dnes považuje za správné, druhá odsuzuje. Ale jde také o to, že dva sice mohou argumentovat stejným pojmem, přesto však zcela odlišně vnímají jeho význam. Oba přitom mohou být stejně vysoce vzdělaní, oba s několika desítkami let praxe a podobně funkčně v oboru postavení. A ještě k tomu i jedna a táž osoba sama ve své konkrétní činnosti nezřídka může popírat, co dosud hlásala nebo co dokonce stále hlásá. Jak se z toho nezbláznit? Není to zas tak složité. Pro začátek si stačí uvědomit, o co se nám tu vlastně jedná. Nechráníme přeci čistotu teoretických pojmů ani ochranné známky autorů různých metodických přístupů, ale jedná se nám o ryze praktický přístup k dalšímu uchování nikoli naší zásluhou vytvořených, fyzicky dochovaných a nějakou shodou okolností právě nám svěřených hodnot po předcích (hmotné dědictví – památky), které máme povinnost (nezkomolené) předat příští generaci.¹⁾

Konzervace je tedy metodickým východiskem péče o památky. Jde-li však o kulturní dědictví, pojem konzervace - oproti některým případům přístupu k ochraně dědictví přírodního (ryze přírodních památek) - nelze vnímat absolutně, tedy v jeho nejužším významu jako ponechání památky bez zásahu. Nejde totiž o živý organismus, vybavený jistou mírou samoregenerační schopnosti. Jako každé dílo člověka také kulturní památka vyžaduje další lidskou činnost, má-li být zachována dál.²⁾ Hledáme-li přístup k obnově, hledáme-li, jaká by tato další činnost člověka v péči o památku měla být, je třeba si uvědomit právě tento základní účel takové činnosti. *Zachovat, nikoli vytvářet zcela nové.* Stavění nového je někdy a někde jistě možné, ale nejde již o činnost k dalšímu zachování, která je péčí o památky vlastní. Vlastní moderní památkové péči, jíž základy na našem území v reakci na tehdy převažující násilné rekonstrukce do ideálních - nezřídka hypotetických - původních slohových stavů položil Alois Riegel.³⁾ Má-li nám však při hledání přístupu k obnově pomoci nějaká teorie, je mnohem vhodnější zabývat se pracemi jeho následovníků.⁴⁾ Max Dvořák, Václav Wagner či Břetislav Štorm se zde totiž právě na praktické plnění úkolů péče o památky zaměřovali. Mnohé jejich názory

nám dnes, tedy zhruba 50 až 100 let od jejich formulování, případnou neuvěřitelně svěží a blízké našemu mnohem pozdějšímu poznání.

Marné však bylo jejich snažení! Napadne nás vzápětí při hodnocení mnohých výsledků práce státní památkové péče za posledních 50 let.⁵⁾ To i v zářivém světle či stínu (co je komu milejší) v Praze teprve nedávno dokončeného Palladia na místě kasáren na náměstí Republiky nebo právě teď stavěných (renesančních, manýristických nebo barokních?) věží na budově někdejší radnice na Malé Straně. A znovu jsme u stejné otázky, jak se z toho nezbláznit.⁶⁾ Takže rychle zpět blíže ke jmenovaným klasikům, kteří oproti nám byli zásadovější. A máme-li dnes pocit, že se v něčem mylili, dokládá to jen, že přístup k obnově hledali. Hledali poctivě a pokud bychom na tento jejich přístup navázali, překonali bychom časem i tyto jejich nedostatky, natož abychom se vraceli někam daleko před moderní památkovou péči. A na takovýto ryze praktický základ namísto vytváření nových teorií, popírajících dávno formulované principy péče o památky, bychom měli navázat, jak snad zamýšlel vyjádřit Václav Richter: „Péče o památky je historická, konkrétní, praktická činnost. Je-li péče o památky historickou činností, nemůže být podložena žádnou obecnou teorií. Teorie památkové péče je nonsens. Je možná jen technologie pro památkovou péči.“⁷⁾

Hledáme-li nejvhodnější přístup k obnově, jde tu tedy o proces hledání technických a technologických přístupů, které prodlouží životnost památky (životnost každého jejího jednotlivého prvku) a povedou přitom k co nejmenším ztrátám jejích kulturně historických hodnot. Památku je přitom třeba vnímat jako mnohovrstvý systém, jehož kulturně historickou hodnotu nepředstavuje pouze vrstva nejstarší. Za vadné je tak třeba označit přístupy, které ve snaze ukázat památku v její nejstarší podobě odstraňují veškeré mladší vrstvy. Je sice skutečností, že nejstarší vrstva bývá z hlediska historického nejcennější (je nejstarší), neznamená to však, že je nejhodnotnější kulturně, případně z nejužšího hlediska výtvarného.⁸⁾ Odstraněním mladších renesančních, barokních či klasicistních vrstev se památka (co do jejího původu) nestane o nic více gotickou, naopak je zbavena těch dokladů svého původu (stáří), spočívajících v celém jejím historickém vývoji. Přesto se s takovýmto přístupem při obnovách staveb, obrazů či plastik stále setkáváme. K jeho změně by snad mohl přispět nedávný výrok Zemského soudu ve Vídni, podle něhož je odstranění mladší historické vrstvy ve snaze prezentovat gotickou podobu madony z Choliny považováno za znehodnocení⁹⁾.

V uvedeném případě zvláště významná, avšak týkající se i všech ostatních - tedy stavební památky nevyjímaje - mnohem odborněji provedených zásahů za stejným účelem, je také skutečnost, že jimi vždy dochází k určité míře poškození právě té vrstvy, kterou je (jako nejhodnotnější) snaha odhalit. Při těchto přístupech pak u všech typů věcí dále nelze pominout, že starší vrstvy

*Madona z Choliny (okr. Olomouc).
Stav před a po restaurování.*

*Předšň kostela sv. Petra a Pavla
v Bílině (okr. Teplice). Vzácně docho-
vaný detail dokládající gotický vývoj
byl vážně poškozen až v polovině to-
hoto desetiletí, když z něj byly odstra-
ňovány mladší historické vrstvy (foto
Jiří Varhaník, 2008).*

byly pro naši generaci zachovány právě z důvodu, že byly chráněny mladšími historickými úpravami. Zvláště citelné je to u úprav povrchů vystavených povětrnosti. Dokládá to dnešní stav všech ve 30. až 70. letech minulého století celoplošně či částečně (analyticky) prezentovaných maleb nebo omítek v exteriéru, kde (do odhalení slušně zachovaný) originál téměř zanikl.¹⁰⁾ Pro nevhodnost odhalování vypovídá rovněž praktický poznatek, že o co starší vrstvu se jedná, tím hůře se v celém někdejší rozsahu dohledává, tím hůře jsme ji schopni správně ve všech detailech interpretovat a obnovovat (restaurovat, rekonstruovat). Taková vrstva bývá také v největším rozporu s dosaženým his-

torickým vývojem jiných částí památky. Do renesančního sgrafita tak například nelze oblékat barokní římsy, natož zdívo nástaveb pocházejících třeba až ze závěru 19. století.¹¹⁾ V rozporu s takovýmito staršími vrstvami často bývají i otvory (okenní i dveřní) v průčelí, nezřídka související se změnou polohou zastropení, přičemž zcela nejběžnější rozpor s těmito vrstvami představují střechy. Ano, hůře se to sice chápe, ale třeba i změnu v oblasti zastřešení je třeba vnímat jako další vývojovou historickou vrstvu. Při posuzování její kulturně historické hodnoty ji nelze odtrhnout

Kostel sv. Martina v Polné (okr. Č. Krumlov). V roce 1993 obnovená (v pořadí druhá barokní) barevnost - sytě šedá tektonika oproti bílé základní ploše - zahrnuje sice také věž, která byla ke gotickému kostelu přistavěna až v roce 1653, nikoli však ty části, které v 17. století ještě neexistovaly (foto Václava Benešová, 1994).

od historicky souvisejících vrstev jiných částí stavby; je třeba brát v úvahu všechny její kvality, tedy i to, nakolik a kolika generacemi je dochovaná úprava (zde v oblasti zastřešení - třeba i s faktem například jubilejní neexistence nějakých věžových nástaveb, které lze již jen tušit z archivních dokumentů)¹²⁾ vžitá.

Výše uvedené by mělo pomoci v hledání přístupu k obnově v základním kritériu, tedy v poznání toho, co má jakou hodnotu, jak se to podílí na celku - co tedy při obnově nepoškodit. Výchozí diskem obnovy by tedy měla být poslední (nejmladší) kvalitní dochovaná historická vrstva. A je to třeba vnímat ještě šířeji, než to kdysi formuloval Štorm¹³⁾. V souladu s tím zjišťujeme vady a pouze tyto vady odstraňujeme. Zásadně tedy nezasahujeme tam, kde se vady neprojevují¹⁴⁾, u památek tak zejména neprovádíme preventivní výměny jejich částí. *Opravujeme poškozené*, což je takto třeba chápat na každé jednotlivé konstrukci památky, dokonce až po části jednotlivých prvků těchto konstrukcí. Základním kritériem je totiž další zachování originálu, který je třeba nacházet v již výše naznačené *mnohovrstevnatosti*. Přitom tam, kde k zachování poškozených částí při současném stupni poznání nemáme technické prostředky, originál kopírujeme, provádíme jeho rekonstrukci. To stejnými technickými a technologickými prostředky a ve prospěch stejného výtvarného působení, jaké představoval originál. Tedy restaurujeme (obnovujeme) v širším smyslu tohoto historického pojmu.¹⁵⁾ Jen nelze-li při tom klasické (původní)

prostředky účinně použít, z dnešních volíme takové, které by se v nejmenší (nezbytné) míře uplatnily - originál poškodily či ohrozily.

Tam, kde je to možné, odstraňujeme také příčiny zjištěných závad nebo jejich další negativní působení alespoň omezujeme.¹⁶⁾ Máme-li pak zůstat ještě stále v relaci s výše uvedeným konzervačním předpokladem, *neprovádíme takové zásahy, které by zejména ve výtvarném působení památky znamenaly změny oproti tomu, co na ní kdy bylo člověkem provedeno*, co jsme našli - jaký záměr jsme schopni z nálezů exaktně dovodit.¹⁷⁾ To i s případnými nalezenými chybami v provedení oproti možným záměrům či našim představám.¹⁸⁾ Jestliže pak konzervace může pro další zachování znamenat i takové již uvedené zásahy, které se jeví vzdálené nejprostší konzervaci¹⁹⁾ (a můžeme mít na jejich přípustnost v tom či onom konkrétním případě opravdu naprosto odlišné názory), měli bychom se shodnout alespoň na tom, že ani pod takto široce vnímanou konzervaci nelze zařazovat vytváření něčeho, co nikdy v historii zamýšleno nebylo a co nelze zdůvodnit snahou o další zachování příštím generacím.²⁰⁾ V tomto úhlu pohledu nechť jsou kriticky hodnoceny²¹⁾ také dále uvedené praktické příklady přístupu k obnovám. Příklady, které by neměly ty, kteří mají dobrou vůli drobné památky v krajině zachraňovat, odradit, nýbrž spíše pomoci v hledání nevhodnějšího přístupu k obnovám. Ke zjištění, že to vlastně není zas tak složité, že dobrá vůle je nezbytný předpoklad a že zbytek je již jen o konkrétním poznání a o jeho důsledném uplatnění při provádění obnovy.

Kaplička Panny Marie Sedmibolestné v Třísově (foto Martin Šerák, 2008).

Jistě mezi nejdrastičtější příklady bude navždy náležet obnova zděné výklenkové kapličky Panny Marie Sedmibolestné v Třísově (okr. Č. Krumlov) provedená na základě iniciativy občanů Holubova v roce 1989 ještě před změnou režimu. Na problém, který tehdy bylo nutno řešit, bylo založeno již v době vzniku kapličky v roce 1777, kdy po obou jejích stranách byly vysázeny lípy, jak bylo tehdy (a ještě dlouho poté) v Čechách zvykem.²²⁾ Zatímco jedna z lip záhy zašla a nebyla nahrazena novou výsadbou, druhá lípa sílila a kořenovým systémem rozrušovala základ kapličky, kterou vyvracela. Již někdy koncem 50. let minulého století byla snaha problém řešit. Vedle oprav trhlin a omítek tou

- jistě v dobré víře - nejlepší cementovou maltou, bylo vyklonění kapličky pomocí zvedáků napraveno a aby se poznaný proces neopakoval, poloha kapličky - jistě opět v té nejlepší víře - byla zajištěna jejím připásáním ocelovými obručemi k lípě. Lípa však dále sílila a rostla, kterouž vitalitu však neměla kaplička. Obruče naštěstí závažnější škody nezpůsobily na již tehdy chráněném památném stromu, zato zdivo kapličky bylo roztrháno. Jako velmi škodlivé se ukázaly rovněž vysprávkvy cementovou maltou, pod níž došlo k rozpadu původních omítek. Po velmi důkladných průzkumech, kdy byly všechny detaily zaměřeny, bylo zdivo rozebráno a znovu postaveno na nový základ dál od stromu. Jednalo se tedy prakticky o úplnou rekonstrukci, kde bylo důvodné obnovit rovněž nejstarší barevné řešení na základě nálezů ze zbytků dochovaného originálu.²³⁾ Takových zbytků pro odvozování rozvrhu v nedochovaných plochách bylo naštěstí při využití symetrie dost, aby bylo možné hovořit o exaktní rekonstrukci. Dochována nebyla levá polovina vročení (1777.), která však byla zřejmá z charakteru věci a stejná datace byla autenticky dochována na zadní straně deskové malby (s údaji o autorství a dalších mladšími záznamy o všech následných restaurátorských zásazích - přemalbách). Menší exaktnost představuje doplnění písmene L k dochovanému S v iniciálách donátora, které bylo možné oprít jen o záznam v rodinné kronice, v jejímž mnohem později provedeném zápisu byl za stavebníka kapličky považován sekýrník Lorec Syrový, který v této době v Třísově zastával rovněž funkci zvoníka. Byť kaplička byla znovu vyzděna převážně z původního rozebraného materiálu (místní granulit, pálené cihly jen jako kostra říms a na šikmém bankálu), nestalo se opět na hliněnou, nýbrž na cementem nastavenou vápennou maltu. Při snaze znovu šablonou vytáhnout plastické profily bylo zjištěno, že cihelné kostry byly vyzděny špatně a tato práce se musela provést znovu za cenu částečného rozebrání zdiva a nalícování správně okosených cihel na šablonu. Tato chyba byla tedy napravena ještě v průběhu prací, ovšem oproti originálu nebyly profily šablonou vytaženy čistě, nýbrž pouze hrubě, přičemž konečný povrch byl tvořen jen z ruky a hlazen kovem. Klasický a jedině správný postup spočívá v opakování nahazování a vytahování profilu šablonou až do dosažení plného profilu, vykazujícího na celém povrchu otisk šablony. Vyžaduje to určitou zručnost a hlavně trpělivost, která tu zjevně chyběla stejně jako v případě omítek základních ploch, které měly být jednovrstvé, výhradně dřevem hlazené. Od jednovrstvých omítek nelze odejít, dokud nemají požadovanou kvalitu povrchu a jejich přehlazování je třeba opakovat, dokud „pracují“ (odpojují se od podkladu při větších tloušťkách vrstvy, smršťují se při vysychání). Zjednodušení práce ve stavebnictví, kdy se od nedokončeného úseku práce odchází bez ohledu na její výsledek, přineslo praxi, kdy se nanese hrubá základní vrstva omítky, která se neošetřuje, nechá svému osudu (lokálnímu odpojení od zdiva, potrhání) a jemnější

maltovou směsí (štukem) se do požadované podoby upraví (nakaširuje) až povrch. Štuková vrstva nevykazuje dostatečnou soudržnost s podkladem a po čase se do ní prokreslí také trhliny podkladní vrstvy. Přitom kvalita dřevem hlazeného povrchu je závislá rovněž na hrubosti kameniva v maltě. Tedy blíže tomuto způsobu byly omítky na kapličky prováděny. Byť s mnohem lepším výsledkem, klasická technologie měla být dodržena. Rozdíl od ní zde představovalo rovněž nastavení čistě vápenné malty (tři roky uležené vápno po vyhašení z kusového výpalu) bílým cementem.²⁴⁾ Co se zde dařilo lépe, bylo včasné (omítka je již tuhá tak, že ji nelze rozmýt štětkou, ale ještě není natolik vyzrálá, aby se nebyla schopna spojit s vápenným nátěrem) opatření omítaných povrchů vápenným pačokem, přes který byl vyrýsován rytý rozvrh pro barevnost. Oproti originálu se však ne vždy zdařilo barevné nátěry provést na ještě nevyzrálý podklad a použito bylo jakési tehdy restaurátory odzkoušené kombinace vaječného pojiva s akrylátovou disperzí. Tehdejším běžným problémem byla nedostupnost přírodních práškových pigmentů, což se negativně neprojevovalo v případě zlatého okru, zatímco v případě červeně původního odstínu (terra puzzuola) dosaženo nebylo. Oproti dochované bobrovkové krytině byla kaplička pokryta prejzy, které byly v popisu státní památkové péče z 60. let označeny jako původní druh krytiny.²⁵⁾ Obnova deskové malby byla bez upřesnění objednávky svěřena osvědčenému restaurátoru.²⁶⁾ Přes některé (i neuvedené) nedostatky lze obnovu třísovské kapličky snad i s odstupem doby hodnotit celkově kladně, přičemž půjde o příklad, že je možné problematiku kulturní památky řešit, aniž by bylo nutno zničit památku přírodní.

Na uvedený příklad obnovy opravdu drobné památky v krajině, kdy předána příští generaci byla jediná barevná vrstva a ještě k tomu jen v pokusu o kopii, by bylo možné navázat dalšími sice o něco více konzervačními přístupy k obnově barokních vrstev zanedbaných kostelů²⁷⁾, avšak ani zde se to neobešlo zcela bez ztrát na dochovaném originálu, byť zde byla snaha o maximální možné zachování všech historických vrstev. Především je tu tedy - s ohledem na zásady z úvodu tohoto příspěvku - třeba poskytnou odpověď na možnou otázku, proč se tu neobnovovala nejmladší výtvarně kvalitní (třeba monochromní) historická vrstva, nýbrž bylo vybíráno z nálezů starších barokních s již uvedeným nedostatkem spočívajícím v rozporu s jejich dalším vývojem. K tomu byly dva důvody. Jeden z nich (doufejme, že snad) již dokáže pochopit jen pamětník tehdy praktikovaných přístupů, druhý by mohl být i s odstupem doby aktuální. Pamětník si dokáže vybavit, že ještě na počátku 90. let převládal ve státní památkové péči názor, že jde-li o kostel gotického či románského původu, je třeba vrátit jeho podobu do tohoto stylu i za cenu odstranění všech mladších vrstev²⁸⁾. Přitom tehdy i realizované představy o středověkých úpravách povrchů (ještě stále se například odíralo na holý

kámen)²⁹⁾ odpovídaly více tradovaným omylům v oboru než nálezovým situacím. To bylo třeba v praxi překonat a z poznání, že nejlepší ochranou starších vrstev je klasicky provedená vrstva mladší, vyjít při obnově z nálezů v mladším (než románském až renesančním) souvrství. To by mělo být již nadčasové a možná by i z dnešního pohledu mohl být tehdejší výběr z barokních souvrství také stále aktuální. K tomu však bude třeba dodat, že pokud by byla předchozích 40 let prováděna nezbytná základní údržba, nikdy by nebyl tehdejší důvod k prezentaci barokního pojednání povrchů. Zde tomu ale bylo jinak a jediné, co bylo z originálů reálné ve větší ploše bez zásahu zachovat, byly právě ty zbytky středověkých úprav, zatímco zbytky originálů mladších vrstev byly již ve stavu převážně fyzicky dál neudržitelném. Uvědomovali jsme si tak, že jsme vlastně poslední generace, která z fyzických dokladů mladších vrstev ještě dokáže stanovit, jak byly provedeny. Obnovit a prezentovat (předat v této formě příští generaci) přitom bylo možné jen jednu vrstvu. A barokní, do té doby neznámé, sejevily jako nejzajímavější a výtvarně nejhodnotnější. Tehdy ano.³⁰⁾

Oproti dosud uvedeným je třeba uvést také alespoň jeden příklad opravdu nejbližší prosté konzervaci. Jako takový může sloužit obnova výklenkové kapličky Nejsvětější Trojice v Českém Krumlově - Domoradicích provedená v roce 1996. Přes velmi důkladný průzkum, který v sondách lokálně odhalil jak čistou formu dobře dochovaného tvarosloví plastické štukové výzdoby, tak zajímavou barokní barevnost, tato nejstarší vrstva nebyla dále odhalována a prezentována. Stav totiž umožňoval po drobných lokálních vysprávkách vápennou maltou, která zaplnila i provedené sondy z průzkumu, dále zachovat celé souvrství dosažené při poměrně pravidelných obnovách. Po doplnění chybějící bobrovkové krytiny byl obnoven v nej-

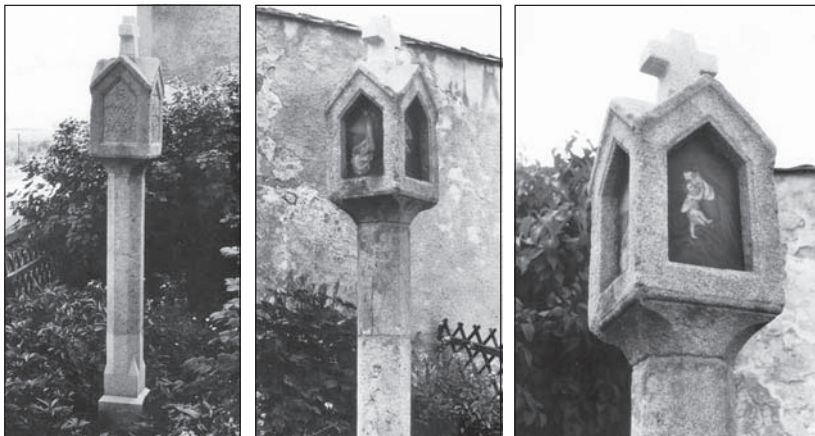

Kaplička Nejsvětější Trojice v Českém Krumlově - Domoradicích. Stav po dalším nedávném nátěru omítaných částí sice s dvoubarevností, která se zde nikdy nevyškýtovala, avšak zachováající i nadále všechny starší historické vrstvy (foto Martin Šerák, 2008).

mladších vrstvách vícekrát opakovaný monochromní vápenný nátěr časově korespondující s šedozeleným (druhým v pořadí) olejovým nátěrem dřevěné mříže, pocházející až někdy z přelomu 19. a 20. století. Chybějící prvky mříže byly doplněny. Nahrazeny na ní byly dílčím způsobem poškozené části (protézováním) některých prvků. Velmi příznivé bylo tehdejší zjištění, že zájem o provádění obnovy kapličky přispěl rovněž k návratu mobiliáře³¹⁾, který jeden z občanů schraňoval u sebe od doby, kdy zájem o zachování památky náboženského charakteru byl převážně negativní.

Negativní vztah k sakrálním památkám se (alespoň na Krumlovsku) nejsilněji projevil v průběhu 50. let. V nově osídlených oblastech to bylo násobeno ještě tím, že se jednalo o památky „po Němcích“.³²⁾ Byla to doba, kdy ničení takovýchto památek nebylo trestáno, nýbrž bylo všeobecně (bez ohledu na zákon) považováno za záslužný občanský skutek. Třeba i záměrné poražení kamenných božích muk. Předseda místního národního výboru tehdy v intencích vládnoucí ideologie zavolal na místní jednotné zemědělské družstvo či státní statek: „Franto, vem traktor a strhni to!“ O to příznivější byly případy dobré spolupráce s občany ke konci 80. let minulého století, s jejichž pomocí se podařilo vypátrat nejen takovéto informace, ale i to, kde byla ta či ona boží muka pohřbena. Jiný předseda místního národního výboru (například ve Světlíku) tehdy také zvedl telefon a zavolal jinému Frantovi, aby vzal traktor a pomohl nám boží muka nalézt a vyhrabat. Téměř detektivní pátrání motivované tehdy návrhem Krajského střediska státní památkové péče a ochrany přírody v Českých Budějovicích na zrušení památkové ochrany údajně již neexistujících božích muk ze Státního seznamu nemovitých kulturních památek na území okresu Český Krumlov mělo úspěch v nálezu některých nepoškozených na místech, kde v době tvoření seznamu byla dokonce i fotograficky dokumentována, ale především také v nálezu částí božích muk ze Světlíku (již zmíněného), Suše a od prelátského dvora Drahoslavice, která vlastně v době tvoření seznamu památek (evidenční karty zde pocházejí až od roku 1963) již právně (jako nemovitosti) neexistovala.³³⁾ Snažení bylo korunováno tím, že okresní národní výbor ze svého rozpočtu uhradil jejich obnovu. Při rekonstrukci nedochovaných částí z obdobné žuly (pocházející také z regionu) světlických a sušských pomohly kresby ze závěru 50. let věnované Okresnímu vlastivědnému muzeu v Českém Krumlově a regionální analogie. K nálezu fragmentů božích muk krumlovského preláta Bílka z Bílenberka od dvora Drahoslavice zaoraných prakticky na původním místě přispělo vyobrazení v soupisu památek v okrese z roku 1918 stejně jako k jejich sestavení s dalšími fragmenty. Střední část byla v 50. letech deponována obyvatelkou dvora, svrchní část - kaplička - byla pod krycím pojmenováním „rozcestník“ nejpozději někdy od samého počátku 60. let sbírkovým předmětem a součástí expozice Okresního vlastivědného muzea v Českém Krumlově. Dochované

části originálu byly ve všech třech případech omyty vodou za pomoci rýžového kartáče a slabého peroxidu vodíku. Zlomené části byly k sobě spojeny epoxidovou pryskyřicí. Ta byla ve spojení s měděnými čepy použita také při sestavení jednotlivých částí. Vápenné nátěry dochované již jen ve zbytcích ve výklencích kapliček nebyly tehdy obnovovány. Snahou však bylo tyto frag-

Světílik (okr. Č. Krumlov), kamenná boží muka vročená 1665. Stav 2. rok po obnově (foto Zbyněk Dočkal, 1991).

Světílik, kamenná boží muka. Stav na kresbě Bohuslava Coufala z roku 1959 před dokončením zkázy a zahrnutím božích muk (z pozůstalosti věnované Okresnímu vlastivědnému muzeu v Českém Krumlově, dnes Regionální muzeum náležející Jihočeskému kraji).

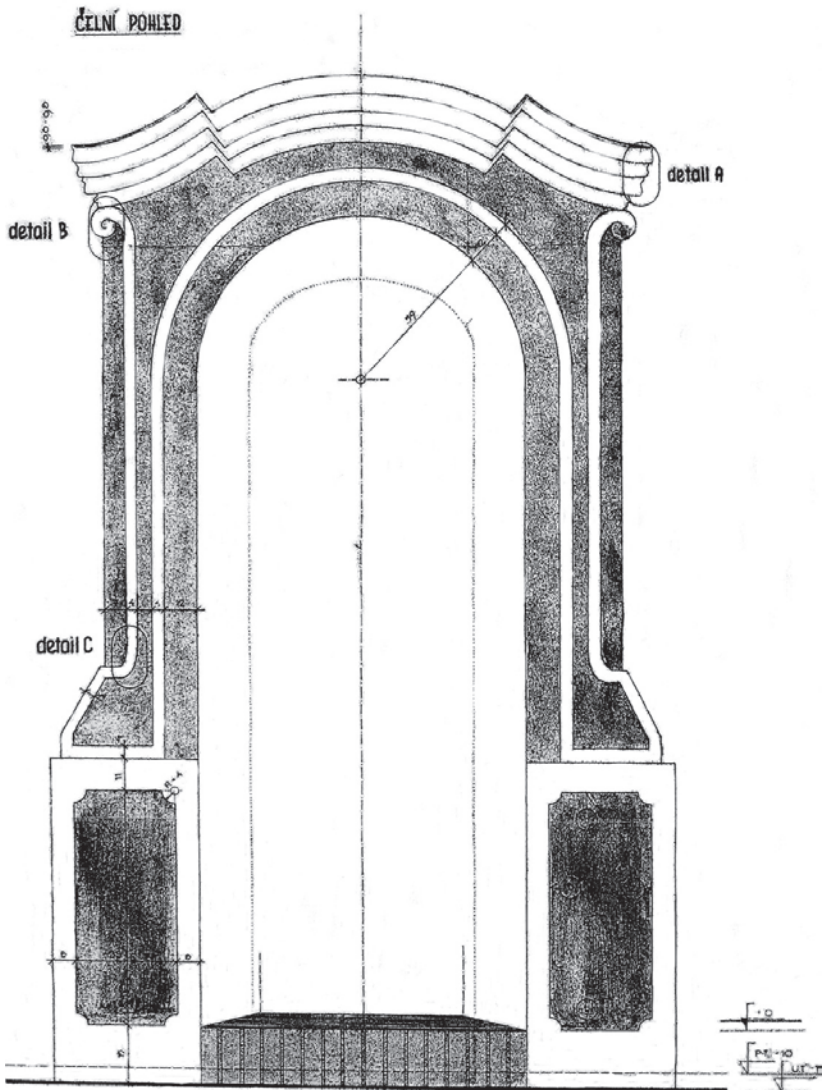
Suš (okr. Č. Krumlov), kamenná boží muka s rekonstruovanou částí dřívku s rožmberskou růží (foto Martin Šerák, 2008).

menty neodstraňovat, výsledkem čehož je stále dochovaný doklad kdysi periodicky prováděného a dnes téměř zapomenutého pojednávání kamene nátěry. Rekonstruované kamenné části již tehdy záměrně nebyly uměle patinovány, ovšem nic nebrání tomu, aby kdykoli v budoucnu byl na božích mukách obnoven vápenný nátěr. Problém může nastat u drahoslavických božích muk, kde by mohlo být snahou respektovat jako poslední historickou vrstvu již dávny „restaurátorský“ zásah spočívající v přesečení povrchu. Pokud by to však bylo třeba pro ochranu před korozí kamene, měla by se taková úprava jevit jako přípustná před jinou méně klasickou technologií. V těchto konkrétních případech to zatím třeba není, byť povrch kamene, dnes již přírodně patinovaný, tehdy nebyl ani zpevňován ani hydrofobizován. Nedostatkem následné péče za necelých 20 let však již závažně utrpěly podle zlidovělých regionálních příkladů doplněné³⁴⁾ malby na plechu. Ještě před necelou polovinou této doby přitom stačilo obnovit jejich závěrečnou lakovou vrstvu.

Pro příklad výkresové dokumentace, která je nezbytná nejen pro obnovu kostelů, ale i pro obnovu památek drobných je běžné měřítko 1:50 zpravidla nedostačující; detaily je třeba zobrazovat vždy v měřítku 1:1. K pochopení této potřeby přispěje zkušenost, že kterákoli část památky (i dobře dochovaná a soudržná) může s odstupem od průzkumu a vyhotovení dokumentace do zahájení obnovy zaniknout, velmi běžný je zánik právě v průběhu obnovy, zánik může nastat kdykoli. Dokumentaci je tedy třeba připravit v takové kvalitě, aby podle ní bylo možné kteroukoli část památky kdykoli rekonstruovat, k čemuž pouhá fotografie nestačí. Spoléhat na toho, kdo bude práce provádět, že si například podle dochované profilace přesně³⁵⁾ vyrobí šablonu k vytažení římsy, nelze.

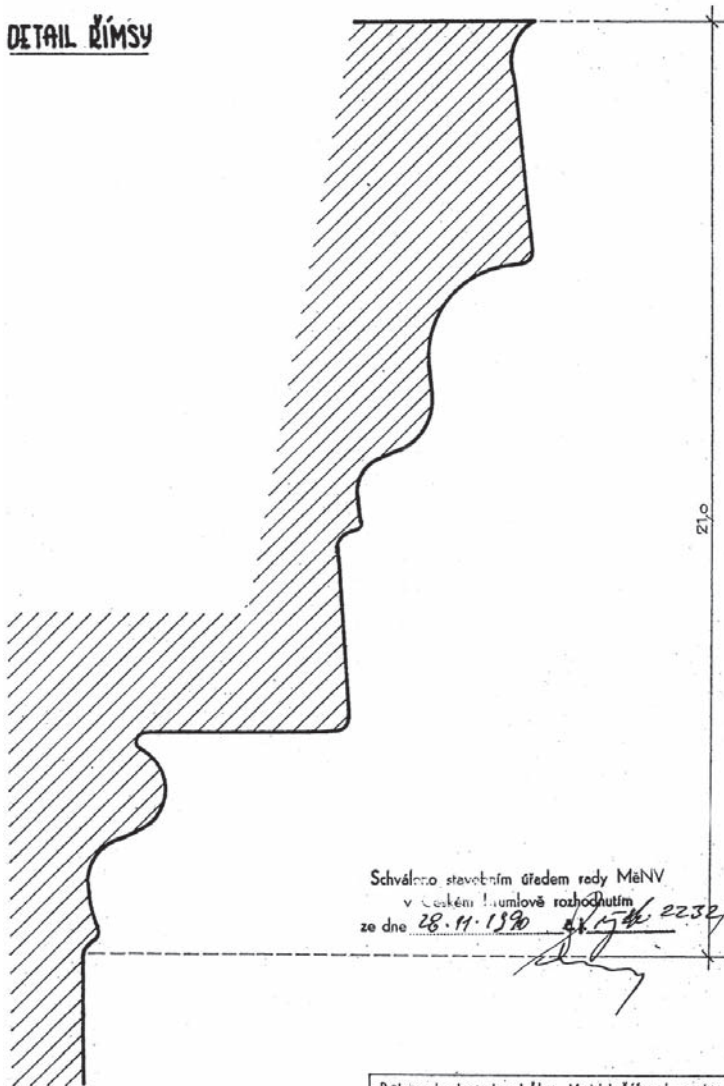
Kamenná boží muka Bílka z Bílenberka pocházející od prelátského dvora Drahoslavice (okr. Č. Krumlov), osazená na pozemku Regionálního muzea v Českém Krumlově (foto Martin Šerák, 2008).

Výkresový podklad pro obnovu výklenkové kapličky sv. Anny v Českém Krumlově - Horní brána, Lenka Tejmarová, 1990.

DETAIL ŘÍMSY

Schváleno stavebním úřadem rady MěNV
v Českém Krumlově rozhodnutím
ze dne 28.11.1990 *22.32/90-1*

Rekonstrukce kapličky - Malá křížová cesta 1990	
Stav u zdiří 1990	M 1:1
Detail římsy „A“	č.v. 3

Výkresový podklad pro obnovu výklenkové kapličky sv. Anny v Českém Krumlově - Horní brána, Lenka Tejmarová, 1990.

U památek nejde o volnou tvorbu a bez podrobné dokumentace není možné kvalitu provádění práce kontrolovat a neměla by bez ní být ani zadávána. Především teprve takovouto dokumentací může být objednávka obnovy určena. Výkresově a textem je třeba určit každý zamýšlený zásah (zdaleka nestačí uvést, že památka má být obnovena) a to ve smyslu úvodní části příspěvku (tedy třeba až po stanovení, co a jak se má provádět s kterou poškozenou částí kterého prvku které konstrukce)³⁶.

Pokud se zdá, že pro hledání přístupu k obnově zde již bylo vyjádřeno vše, ještě stále tomu tak není. Zbývá totiž alespoň krátce se zmínit o *konzervační metodě*. O čem? Přeci o konzervační metodě! A o čem jiném bylo to vše před tím, než o různých přístupech k tomu, jak zachovat - konzervovat - pro příští generaci? A je tu znovu stejná otázka: Jak se z toho všeho nezbláznit? Ano. Také jsme si to mysleli, když nás poprvé v roce 1993 restaurátor seznámil s výsledky práce na jedné kulturní památce, které měly být nejnovějším a nejsprávnějším přístupem k obnově - vrcholem konzervace. Jednalo se zde o odstranění omítky s šablonovou výmalbou zhruba z přelomu 19. a 20. století, kdy došlo k úpravě někdejší varny na byt sládka. Následně byly odstraněny také doklady tohoto staršího provozu spočívající ve zbytcích žárem rozrušených vrstvou dehtu pokrytých a prosycených renesančních omítek. Holé zdivo bylo následně napuštěno syntetickým přípravkem, aby dehet nepronikal novou omítkovou vrstvou.

Stále ještě nic nového. Ale pozor, vysvětlení konzervační metody právě nastane. Ta nová omítková vrstva byla vytvořena hrubým nástřikem na bázi drceného kameniva, aby odpovídala struktuře povrchu před tím odstraněných zbytků renesanční omítky³⁷. A aby tomu odstraněnému odpovídala ještě více bylo na ni dále restaurátorem vystříkáno několik litrů hnědé a černé barvy. Tehdy jsme pochopili, že

Napodobení průstřelu (prý z třicetileté války) na nové části dřevěného pláště podsebití kostela sv. Linharta v Liděřovicích (okr. Jindřichův Hradec). Aby nové dřevo k tomu vypadalo ještě „autentičtější“ (více jako staré), jsou měkké části jeho povrchu do hloubky vydřeny (strukturovány drátěným kartáčem) a povrch je uměle patinován kombinací různých odstínů syntetického lazurovacího laku (foto Petr Růžička, 1997).

princip této nové metody spočívá ve vytvoření nového, co však má vypadat jako staré včetně umělých stop po opotřebení. Základem nové metody obnovy památek je tedy umělá patinace. Nová metoda? Nikoli zcela. Jen totiž nebyla tolik frekventovaná na kulturních památkách, nýbrž při výrobě filmových dekorací. Právě popsany příklad již neuvidíme, neboť vlastník se za takovouto úpravu památky styděl natolik, že ji nechal zakrýt. Jako obrazovou ukázkou stejného přístupu tu však lze použít umělou patinaci nového dřeva před tím „strukturovaného drátěným kartáčem“ s napodobením průstřelů pocházejících z třicetileté války. Co se samotného „zestaršování dřeva“ týče, ani na památkách však nejde o zcela nový přístup. K vydření měkčích částí povrchu nových dveří u nás došlo již mnohem dříve. Stalo se tak před jejich osazením na rekonstrukci Betlémské kaple v Praze. Co k tomu dodat? Snad jen to, že na samém počátku zde byla dobře míněná snaha o skutečnou prostou konzervaci stavu. V případě omítkových a nátěrových vrstev tedy snaha o konzervaci toho fyzického stavu, jak jej známe před zahájením obnovy jako důsledek na různých místech různě pokročilé degradace s průřezy různými historickými vrstvami místy až na holé zdivo³⁸⁾, to vše přirozeně zašpiněné. A tento pravdivý stav nedosažený žádným záměrem člověka se všemi jinými přístupy k obnově mizel, přičemž již mnohem dříve se bylo možné setkat s názorem, že vjem nového vedle starého působí rušivě³⁹⁾. Ale ve skutečnosti tento stav mizí stále. V praxi se zpravidla mění i ten vizuální vjem. Především ale použitím této metody nedochází k větší míře fyzického zachování originálu, k menší míře vytváření napodobenin a k menší nenechavosti ve snaze odhalit a prezentovat další zajímavé části starších vrstev. A vytváří se tu cosi, co vlastně není žádnou konzervací (ani obnovou, restaurováním či rekonstrukcí) žádné kulturní vrstvy a odporuje to tak v úvodu vyslovenému účelu hledání přístupu k obnově, který spočívá v zachování kulturní dědictví po předcích. Vytváří se tu totiž nová vrstva, o které na rozdíl od jiných zcela bezpečně víme, že nikdy nebyla (a ani být nemohla) našimi předky zamýšlena.

Přístup k obnově je tedy třeba dále hledat. To i v případě drobných památek v krajině, neboť víme proč. I podle Dvořáka⁴⁰⁾ totiž jejich další zachování v místě má stejný význam jako těch větších, ještě větších a největších památek v národním, evropském a světovém měřítku.

Poznámky:

- 1) Přitom je třeba se zcela oprostít od 19. století někdy ještě přežívajícího vnímání dědictví jen v jakési přímé národní (vnímáno etnicky, nacionalisticky) posloupnosti. Byť takto někomu mohou vyznít pojmy (národní kulturní památky - nejvý-

- znamnější součástí kulturního bohatství národa) z dosud účinného zákona o státní památkové péči, mezinárodní závazky národa (státu - ČR) vypovídají o evropském či světovém dědictví. Měřítkem kulturní vyspělosti „národa“, tedy nás všech, kteří zde nyní žijeme, je to, jak se chováme k památkám, které zde jsou, bez ohledu na to, kdo je jejich původcem, ač v nich přitom cítíme ty, kteří je vytvořili, ty, kteří je užívali, a ty, kteří nedopustili jejich zničení ještě před našim působením. A platí to obecně, tedy bez ohledu na ochranu založenou až zákonem nebo mezinárodní úmluvou.
- 2) Bez zásahů člověka by kulturní památka nebyla konzervována a postupně by zanikala, ačkoli také právě člověk je schopen památky ničit daleko rychleji, než by se dělo působením pouhých přírodních vlivů bez jeho zásahu. Přitom nemusí vždy jít o vědomou snahu ničit, ale může jít také o případy dobře míněných - avšak poznáním nedostatečně podložených - snah o obnovu.
  - 3) Alois Riegl (1858-1905). Moderní památková péče. Ed. Ivo Hlobil, Národní památkový ústav, Praha 2003.
  - 4) Max Dvořák, Katechismus památkové péče, 2. vydání, Národní památkový ústav, Praha 2004.
Václav Wagner, Umělecké dílo minulosti a jeho ochrana, 2. doplněné vydání, Národní památkový ústav, Praha 2005.
Břetislav Štorm, Základy péče o stavební památky, 2. doplněné vydání, Národní památkový ústav, Praha 2007.
  - 5) Jen velmi krátké období po „restaurování“ demokracie se zdálo, že státní památková péče konečně začne hájit veřejný zájem na ochraně hmotného kulturního dědictví, jak jí ukládá zákon. Zákony totiž měly být konečně respektovány a do jejich výkonu nemělo být v rozporu s jejich účelem zasahováno, jak se z vůle dříve jediné - nad zákon - vládnoucí strany dělo. Stejně významná byla počáteční sebereflexe státní památkové péče, když byla schopna se začít vyčleňovat proti v ní do té doby převládajícím přístupům, odporujícím konzervačnímu výchozímu. Oboje se však ještě před dovršením první poloviny 90. let minulého století začalo jevit jako pouhá iluze. A vývoj pokračoval dál. Natolik rychle, že ještě na sklonku druhého tisíciletí mohlo být nikoli až z orgánu, nýbrž již přímo z organizace státní památkové péče vypuštěno vyjádření podepsané osobou, která se na veřejnosti honosila svým konzervačním přístupem v duchu nejlepších tradic moderní památkové péče, že obnovu jedné konkrétní národní kulturní památky lze připustit za podmínky, že její románské zdivo bude bouráno ručně.
  - 6) Petr Štoncner, Malostranská radnice, tři věže a schizofrenie památkové péče, in: Zprávy památkové péče, r. 67, č. 4/2007, s. 320.
  - 7) Václav Richter. Památka a péče. Ed. Jaroslav Petruš, Státní ústav památkové péče, Praha 1993. S vyjádřeným názorem lze polemizovat do té míry, že teorie památkové péče je potřebná k jejímu zdůvodnění. Příspěvek se však nesnaží hledat odpověď na otázku, proč pečovat o památky, nýbrž jak.
  - 8) Ve snaze odhalit a prezentovat nejstarší dílo již došlo k mnohým velmi závažným škodám. Jako velmi názorný příklad zde lze uvést restaurování „původní“ barokní malby za cenu odstranění o něco mladší přemalby, o níž se následně zjistilo, že jde o dílo Jana Kupeckého.

- 9) Starožitníku, který měl odcizenou sochu v držení, totiž soud nepřiznal ani náhradu nákladů za „restaurování“, které mělo zvýšit její prodejní cenu.
- 10) To, co je dnes na takto kdysi odhalených plochách prezentováno, není již originál, nýbrž více nebo méně zdařilý pokus o jeho napodobení (rekonstrukci). Vedle toho se lze však setkat také s případy, kdy poučení ze zničení analyticky odhaleného výřezu do starší vrstvy vedlo jen k odhalení jiné - dosud nezničené - části.
- 11) Přestože se s doklady takového přístupu setkáváme, není jednoduché je při neznalosti výchozích stavů (skutečnosti) zjistit, neboť tehdejší technologie rekonstrukcí takových vrstev, například omítkových či nátěrových, nezřídka navazujících na úplné odstranění originálu, je i pro znalce původních technologií od těchto odlišná v částech ploch, kde se nacházet mohla, stejně jako v těch, kde taková „rekonstrukce“ byla provedena na mladší zdivo.
- 12) Bez ohledu na míru věrohodnosti zobrazení v archivním dokumentu, tento má hodnotu pravdy. Je autentický, což však nikdy nelze vyslovit o fyzicky provedené rekonstrukci podle něj.
- 13) Viz již poznámka 4.
- 14) Jen pro to, abychom zjistili, zda náhodou nejsou příliš zeslabena například zhlaví trámů renesančního stropu, neodstraňujeme tedy ani část - žádné poruchy nevykazujícího - mladšího rokokového štukového stropního podhledu, který je na něm zavěšen. Zvláště si takto nepočínáme, abychom ověřili, zda dimenzování konstrukce experimentálně ověřené třeba až 400 lety své bezporuchové funkce odpovídá právě dnes (momentálně) účinné technické normě.
- 15) Původní význam restaurování - oproti zúženému významu tohoto pojmu výhradně ve vztahu k dílům výtvarného umění nebo uměleckořemeslným pracím ze zákona o státní památkové péči - je obdoba českého výrazu obnova, tedy úprava, která se snaží o zpětné přiblížení stavu, kdy věc nebo její část byla nová. Naopak pojem obnova je oproti původnímu smyslu zákonem vnímán mnohem širěji - jako jakákoli úprava (včetně nástavby, přístavby, modernizace, tedy i dílčí destrukce) kulturní památky.
- 16) Samotné vyplnění trhlin v rozevírajícím se zdivu by přineslo velmi krátkodobý efekt, když by nedošlo k redukci vodorovných sil, které je způsobují, například stažením zdiva. Také zde však nejprve zjišťujeme, zda k dosažení tohoto účinku není postačující - a ze všech hledisek nejvhodnější - oprava (obnovení funkce) nějakého takového stávajícího zařízení.
- 17) Nález je třeba vždy důkladně prověřovat. Zejména v případech barevných řešení je nutno vyvarovat se špatné interpretaci nálezů, které nejsou ušetřeni ani restaurátoři s povolením ministerstva. Nezřídka zde totiž dochází k záměně (ke smísení) dvou či více historických vývojových vrstev. Někdy je však také nález nesprávně interpretován jako negativ skutečného záměru. Jde tu o to, že vícebarevná historická vrstva zpravidla byla tvořena nanášením barevných nátěrů na sebe. Barva základní plochy tak bývala provedena i pod jinou barvou tektonických prvků, přičemž celá omítaná plocha mohla být ještě před tím opatřena nepigmentovaným vápenným pačokem. Působením koroze pak dochází ke ztrátám od povrchu do hloubky tak, že třeba barevnost základní vrstvy zůstane ve své sytosti blízké době svého vzniku právě v místech, kde byla dlouho chráněna zakrytím barevným nátěrem tektoniky, tedy tam, kde nebylo záměrem nalezenou barev-

- nost prezentovat, zatímco tam, kde tomu tak mělo být, je málo zřetelná nebo není dochována vůbec. Takový - snad nejnázornější - příklad představovala negativní nálezořvá situace na iluzivním oknu jižního průčelí konventu cisterciáckého kláštera ve Zlaté Koruně (okr. Č. Krumlov) v roce 1995. Chybělo zde opravdu málo a po restaurování mohla být prezentována šambrána okna v sytě červeném nátěru základní plochy (z nejstarší barokní vrstvy, kde tektonika byla tmavě šedá, zatímco obnovovaná barevnost mladší barokní vrstvy měla světle šedou tektoniku oproti bílé základní ploše), bílé zasklení do černého olova a postava cisterciáka v černém.
- 18) Rozhodující je respektování nalezeného originálu, nikoli hypotéza o zvyklostech té či oné doby, jak se jí například ještě v roce 1996 řídil ústřední orgán, který v souladu s vyjádřením svého nejobornějšího pracoviště státní památkové péče v rozhodnutí uvedl, že nelze souhlasit s barevností z průzkumové zprávy, neboť ačkoliv vychází z nálezů na omítce, její rozvržení je podivné, postrádající souvislost s historickými zavedenými principy členění fasád a při realizaci by působilo matoucím dojmem.
  - 19) Příklad rozebraný již v závěru poznámky č. 17 zároveň dokládá, že při snaze zachovat a předat příštím generacím vždy nevystačíme s pouhou prostou konzervací.
  - 20) V případech budování tzv. záměrných památek (pomníků, které mají připomínat významné události či osobnosti) by mělo jít o něco zcela jiného než v péči o památky. Někdy se však nelze zbavit nepříznivého mrazení ze srovnání s tím, co vše z naší (z pracoviště státní památkové péče, restaurátorů či alespoň památkových projektantů) tvůrčí činnosti jsme schopni příští generaci předávat, vydávaje to za dobře opravený autentický doklad práce našich předků.
  - 21) Jde o výzvu k hodnocení jinými účastníky semináře, popřípadě i jinými čtenáři tištěné formy příspěvku, neboť jeho autor sice záměrně vybral extrémnější příklady realizací, aby bylo co hodnotit, jeho kritičtější pohled na ně je však i s odstupem času ovlivněn tím, že se na nich v různé míře podílel.
  - 22) Vysazování těchto českých národních stromů přitom nerozlišovalo etnické hranice. Alespoň na Krumlovsku do dokládá řada zjištění z oblastí osídlených výhradně německy mluvícím obyvatelstvem. Například lípy vysazené k návesní kapli z roku 1873 ve Staré Huti u Hodňova byly pokáceny až v roce 1992, kdy byl tento poslední nadzemní doklad někdejší existence vsi, uvádějí již v zakládací listině kláštera ve Zlaté Koruně, „obnovován“.
  - 23) Obnovená barokní barevnost nebyla občany přijata příznivě. Argumentovali tím, že to nikdy nikde neviděli a starší fotografie se snažili použít jako důkaz, že takto kaplička nikdy nevypadala. Tyto negativní reakce bylo však třeba v konkrétním ohledu přijmout. Zde jako důkaz blízkého vztahu občanů k této drobné památce i jako důkaz, že konzervativnost náleží k přirozeným vlastnostem ještě zcela nevykořeněného člověka z historického prostředí jeho přímých předků.
  - 24) Po následných zkušenostech s životností omítek z čistě vzdušného vápna snad nelze na přídavek hydraulického pojiva v roce 1989 nazírat jen jako na neodpusťitelný prohřešek, ale také jako na důkaz hledání. Hledání, které není ještě ukončeno, neboť s tímto technologickým problémem se státní památková péče potýká ještě dnes.

- 25) Na všech později nalezených fotografiích byla zachycena bobrovka. Je tedy otázkou, zda státní památková péče měla nějaký věrohodný doklad o někdejší existenci prejzů nebo je jako původní krytinu jen předpokládala. Později získaná zkušenost s mnohými podobnými popisy, které ve srovnání s realitou musely být nutně prováděny někde na kancelářském stole nejspíš s jediným cílem, aby byl v termínu formálně naplněn nějaký úkol, může nás dnes poučit, že výstup práce státní památkové péče nutně nemusí náležet mezi nejspolehlivější prameny.
- 26) Jen s ústním dobrozdáním specialisty z Krajského střediska státní památkové péče a ochrany přírody v Č. Budějovicích, že kvalifikace vybraného restaurátora a zkušenosti s výsledky jeho konzervátorských zásahů zaručují odpovídající přístup. Kvalitu přemalby mají možnost znalci stále hodnotit s vírou, že pod ní byly zachovány starší práce, likvidace aktivního dřevokazného hmyzu s dalším preventivním ošetřením však musela být řešena několik měsíců po dokončeném restaurování před zpětným osazením desky.
- 27) Takové příklady v okrese Č. Krumlov vedle již dokumentované (obr. 4) obnovy kostela v Polné představují kostely sv. Mikuláše v Boleticích, sv. Michaela v Horním Dvořišti a poutní kostel Panny Marie v Kájově.
- 28) Ještě na počátku 90. let například SÚRPMO Praha vypracoval projekt na obnovu ve vojenském újezdu zanedbaného kostela svatého Mikuláše v Boleticích (okr. Č. Krumlov), kde vzhledem k jeho románskému původu byla navržena rekonstrukce „původního“ jehlancového zastřešení věže. Dochovaný krov, který byl takto navržen k likvidaci, je pozdně gotický. Podobně měl být v rámci takových přežívajících snah od druhotných přístaveb očištěn barokizovaný původně gotický kostel sv. Vavřince v Klení (okr. Č. Krumlov). Ne však od barokní věže, nýbrž od pozdně gotické předsíně. Tehdy jsme také pochopili, že úkol chránit památky za nás nikdo nenaplní a že nám ani nikdo renomovaný, zejména žádný projektant památek, v hledání citlivějšího přístupu k obnově nepomůže.
- 29) Stejně jako před Wagnerem (viz již pozn. č. 4) například právě na boletickém kostele, kde byly přímo vzorově všechny dostupné románské i gotické kamenické články v exteriéru i interiéru analyticky otlučeny a ještě omyty kyselinou solnou, která způsobila rozpad povrchu jinde na povětrnosti dlouho odolávající žuly. Dvě malované vrstvy na sobě zůstaly pouze ve fragmentu na vítězném oblouku, neboť byly tehdy ještě kryté barokní kazatelnou. Snaha orgánu státní památkové péče v roce 1991 nějakým klasickým způsobem (třeba zpětným zakrytím rekonstrukcí nějaké historické vrstvy) řešit problém ochrany takto poškozeného kamene způsobila velmi prudké reakce v řadách zasloužilých pracovníků státní památkové péče. V těch, kteří (jako odporující zvyklostem ze středověku) zcela odmítali, že kámen i omítka mohly být opatřeny nátěrem. To přes exaktní nálezy činěné tehdy právě na těchto zanedbaných stavbách na Krumlovsku. Největší nevoli zde vyvolaly opakované nálezy sytě červené exteriérové nátěrové vrstvy pocházející již z pozdní gotiky.
- 30) Záhy však přišla jiná doba. Takže třeba v případě menšího kostela (kaple Navštívení Panny Marie) ve Svěrázu (okr. Č. Krumlov), kde byly relativně dobře dochovány všechny historické povrchové vrstvy od gotiky po klasicismus a tyto byly prováděny vždy ve stejném duchu s úpravami většího kostela (sv. Petra a Pavla), již v polovině 90. let na základě „odborného“ doporučení - v žádném

případě neobnovovat žádnou z průzkumem nalezených vrstev a kostel pojednat neutrálně - došlo k odstranění všech historických vrstev a menší kostel se prezentuje v barevnosti, která tam nikdy nebyla, prvně ve stejně staré historii obou v jiné než ten větší. Na fasádách kostela v Polné byl výsledek obnovy z roku 1993 odstraněn již v roce 1999, provedena nesmyslná ahistorická barevnost, některé kamenické články navraceny k jejich „jedině správné“ holosti. Co nehoršího však mohlo památku potkat, že do výše, kam se dalo dosáhnout ze žebříku, byla odstraněna i gotická omítková vrstva. Je tedy otázkou, co bude výsledkem plánovaných prostředků na další obnovu kostela v Boleticích, kde státní památková péče ještě v roce 1991 uhájila vedle již zmíněného nejen gotický krov věže, ale také starou ještě ručně zhotovenou prejzovou krytinu. Tehdy se u nás jednalo nejspíš o první pokus zpevnit pálenou krytinu organickým křemičitanem (obr. 8).

- 31) Byť v neúplném stavu a po (jistě dobře míněném) pokusu jej amatérsky restaurovat, což představovalo odstranění původních nátěrů ze dřeva.
- 32) Více je o tom ve sborníku příspěvků z konference v Ramzové v roce 1995 věnované lidové architektuře v příhraničních oblastech, který vydal Státní ústav památkové péče. Problematice Krumlovska byl věnován zde publikovaný příspěvek Okresního úřadu Český Krumlov: Poškozování tradičních hodnot venkovských sídel tam, kde není ze zákona možná regulace orgány státní památkové péče. Nešlo však zdaleka jen o 50. léta. Ještě na sklonku minulého století totiž nebyly nijak vzácné názory již druhé generace osídlenců, tedy těch, kteří se na těchto místech již narodili a žili celý svůj dosavadní život, které snad nejlépe charakterizuje výrok jednoho z nich, týkající se roubenky z počátku 17. století: Co na tom chcete chránit, vždyť je to po Němcích.
- 33) Jak je podrobněji popsáno v příspěvku uvedeném již v předchozí poznámce č. 32.
- 34) Obrázky na plechu v nikách kapliček kamenných božích muk dochovány nebyly. Jejich někdejší existenci dokládala již jen rez a záseky pro špalíky, k nimž býval železný pocínovaný (bílý) plech s malbou připevněn.
- 35) Plastičnost je třeba dokumentovat z originálu, tedy ze sond po očištění od mladších nátěrů a vysprávek. V případě rozsáhlejšího poškození je nutno profilaci sestavit z více sond.
- 36) Což bylo daleko pečlivěji rozvedeno a zdůvodněno v jiných příspěvcích na semináři.
- 37) Šlo o napodobení takových těch hnědých až černých škvarků, jak bývá ještě dnes někde dochováno na klenbách a dýmnících černých kuchyní.
- 38) Takové průřezy v průzkumové praxi nazýváme samovolnými sondami.
- 39) Odtud snaha o umělé patinování, které mělo být prostředkem k „zapojení“ nového do starého.
- 40) Viz již poznámka č. 4.

* Proces prohlášení věci za kulturní památku *

Práva a povinnosti jejího vlastníka

Petra Šternová

Prohlášení věci za kulturní památku je zakotveno v **zákoně č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči**, ve znění pozdějších předpisů. Podle § 2 tohoto zákona Ministerstvo kultury prohlašuje „věci, popřípadě jejich soubory, které jsou významnými doklady historického vývoje, životního způsobu a prostředí společnosti od nejstarších dob do současnosti, jako projevy tvůrčích schopností a práce člověka z nejrůznějších oborů lidské činnosti, pro jejich hodnoty historické, umělecké, vědecké a technické, a dále ty, které mají přímý vztah k významným osobnostem a historickým událostem.“ Řízení o prohlášení věci za kulturní památku je upraveno **§ 3 památkového zákona, vyhláškou č. 66/1988 Sb.**, kterou se citovaný zákon provádí a úzce navazuje na Pokyn Ministerstva kultury pro vedení Ústředního seznamu kulturních památek ze dne 1. března 1997, č.j. 8.265/1996 a Metodický pokyn Ministerstva kultury ČR odborným organizacím státní památkové péče pro jednotný postup posuzování a předkládání návrhů na prohlášení věci za kulturní památku ze dne 17. května 2000, č.j. 6.525/2000.

Ministerstvo kultury ČR je tedy jediným orgánem státní památkové péče, který věci prohlašuje a na druhé straně ruší jejich prohlášení za kulturní památky. *Návrh na prohlášení věci může podat kterákoliv fyzická nebo právnická osoba* případně samo ministerstvo z vlastního podnětu. Výjimku tvoří archeologické nálezy, které jsou prohlašovány výhradně na základě návrhu Akademie věd České republiky. *Zrušení památkové ochrany* je zakotveno v § 8 památkového zákona a návrh může podat pouze subjekt, který má na dané záležitosti právní zájem, tudíž nejlépe sám vlastník.

Pro své rozhodnutí o prohlášení si ministerstvo kultury vyžádá vyjádření **krajského úřadu a obecního úřadu obce s rozšířenou působností**. Dále pak vyjádření **odborné organizace státní památkové péče**, tedy příslušného územního odborného pracoviště Národního památkového ústavu. Toto vyjádření má pevně stanovenou strukturu (viz příloha) a musí obsahovat povinné přílohy. Povinnými přílohami je myšleno *stanovisko Regionální komise pro posouzení návrhů na prohlášení věci za kulturní památku*, která slouží jako poradní orgán řediteli příslušného památkového ústavu. Tato komise je složena jak z pracovníků územního odborného pracoviště tak i odborníků z jiných

kulturních institucí. Komise např. u nás v Liberci zasedá čtvrtletně. V urgentních případech se ovšem může sejit i častěji. Další povinou přílohou návrhu je *situační zakres objektu do katastrální mapy a jeho fotodokumentace*, která nesmí být starší šesti měsíců. Dle potřeby může návrh dále obsahovat *historickou dokumentaci* dokládající památkové hodnoty navrhované věci.

Pro urychlení celého řízení je nevhodnější spolupráce navrhovatele (v ideálním případě vlastníka) s odbornou organizací. Na ministerstvo kultury je v tomto případě zaslán již ucelený návrh a ministerstvo tudíž nemusí žádat o jeho doplnění. Shledá-li ministerstvo kultury návrh na prohlášení podnětný, zahájí řízení o prohlášení věci za kulturní památku a vyzoomí vlastníka a umožní mu tak k návrhu se vyjádřit. Vlastník je povinen od doručení oznámení o zahájení řízení až po rozhodnutí věc chránit a oznámit ministerstvu každou uskutečněnou i zamýšlenou změnu. Rozhodne-li ministerstvo kladně a věc prohlásí za kulturní památku, Ústřední pracoviště Národního památkového ústavu v Praze (které spravuje Ústřední seznam kulturních památek) mu přidělí číslo rejstříku, pod kterým jsou památky registrovány a oznámí rozsah památkové ochrany katastrálnímu úřadu.

Vlastník kulturní památky má povinnost na vlastní náklad pečovat o její zachování a chránit ji před ohrožením, poškozením, znehodnocením a odcizením. Zamýšlí-li provést na památce údržbu, opravu, rekonstrukci, restaurování nebo jinou úpravu památky nebo jejího prostředí, je povinen vyžádat si *závazné stanovisko* (v případě restaurování rozhodnutí) obecního úřadu obce s rozšířenou působností. Povinným podkladem pro vydání závazného stanoviska je vyjádření příslušného národního památkového ústavu. *Restaurování kulturních památek nebo jejich částí*, které jsou díly výtvarných umění nebo uměleckořemeslnými pracemi může provádět pouze fyzická osoba, která má příslušné povolení ministerstva kultury. Specializace jsou uvedeny v třídníku restaurátorských prací.

Vlastnictví kulturní památky na jednu stranu vlastníka omezuje a zavazuje, na druhou stranu mu poskytuje **možnost na její obnovu čerpat finanční prostředky z různých fondů**. Dále možnost bezplatné odborné pomoci ze strany národního památkového ústavu. Zařazením do seznamu je také poukázáno na její výjimečnost a zvyšuje tak její prestiž. Šance na získání finančního obnosu je ovšem úměrná množství prostředků, které jsou do těchto fondů vkládány. Jedná se především o prostředky poskytované prostřednictvím ministerstva kultury, ministerstva obrany, krajskými úřady a dalšími nadačními institucemi.

Pod Ministerstvo kultury spadá:

Program záchrany architektonického dědictví, který je určen pro památky nadregionálního významu. Rozdělení i výběr objektů provádí Ministerstva kultury.

Na základě předběžného komisionálního výběru jednotlivých územních pracovišť Národního památkového ústavu rozděluje ministerstvo prostředky u dvou programů. **Havarijní program**, který je zaměřen na obnovu nemovitých památek mimo památkově chráněná území a je určen k vyřešení jejich havarijního stavu. Jedná se především o opravu střešního pláště, odstranění statických poruch apod.

Program péče o vesnické památkové rezervace, zóny a krajinné památkové zóny je určen pro obnovu nemovitých památek lidové kultury ve výše zmíněných plošně chráněných územích. Tedy mimo lidovou architekturu je přímo určen i pro drobné památky, sochy, kapličky boží muka, pomníky apod.

Další dva programy Ministerstva kultury jsou realizovány prostřednictvím obcí s rozšířenou působností a krajských úřadů. **Program regenerace městských památkových rezervací a zón** je určen pro památky nacházející se v těchto plošně chráněných územích. Z tohoto programu je též možné čerpat prostředky na obnovu drobných památek. **Podpora obnovy kulturních památek prostřednictvím obcí s rozšířenou působností** je novým programem, který je určen pro památky mimo plošně chráněná území. Prostředky jsou přerозdělovány podle počtu těchto památek v působnosti pověřené obce a jejich stavu. Zhotovením seznamu a klasifikací byl pověřen Národní památkový ústav. Výběr provádí pověřená obec. I z tohoto programu je možné získat prostředky na obnovu drobných památek. Další programy se týkají **restaurování movitých památek** a dále **archeologie**.

Bližší informace o programech Ministerstva kultury jsou na <http://www.mkr.cz/kulturni-dedictvi/pamatky/granty-a-programy/default.htm>

Pod Krajský úřad Libereckého kraje spadá:

Fond kulturního dědictví Libereckého kraje je určen na opravy, průzkumy (např. stavebně historický průzkum, dendrochronologii apod.), dokumentaci (např. soupisy) kulturních památek a záchranné archeologické výzkumy. Při výběru mj. rozhoduje ojedinečnost, atraktivita a stav ohrožení (dle krajského seznamu ohrožených památek) a přínos kulturních památek pro cestovní ruch.

Program podpory ochrany přírody a krajiny poskytuje odbor životního prostředí. Program je určen i pro opravy drobných historických objektů v krajině. Podmínkou však je, že tyto objekty nesmí být registrovanými kulturními památkami.

Bližší informace jsou na Další možný úzce specializovaný zdroj skýtá Ministerstvo obrany. **Jedná se o Účelovou dotaci na zabezpečení péče o válečné hroby.** Bližší informace jsou na <http://www.army.cz> , kde se skrývají pod záložkou finance a zakázky/dotační politika.

Dále je možnost čerpat prostředky z **Grantového programu Nadace občanského fóra** <http://www.nadaceof.cz/granty> a z Fondu kulturního dědictví Nadace Via <http://www.nadacevia.cz/programy>, které jsou přímo zaměřeny na obnovu drobných památek.

<http://www.kraj-lbc.cz>

Formulář návrhu na prohlášení věci za kulturní památku:

Návrh na prohlášení věci za kulturní památku

obec:

část obce (osada, místní část, městský obvod):

okres:

kraj :

číslo popisné:

číslo evidenční:

ulice, číslo orientační:

katastrální území:

parcelní čísla (s uvedením druhu pozemku):

název věci:

stručný popis:

datace včetně vývojových etap:

rozměry (pro movité památky):

současný stav věci:

způsob užívání věci:

vlastníci (včetně plné adresy):

vztahy opravňující k nakládání s věcí:

zdůvodnění návrhu:

návrh podal, datum:

přílohy:

Obsah

Drobné památky v krajině <i>Natalie Belisová</i>	5
Dokumentace drobných památek <i>Tomáš Karel</i>	27
První kroky před obnovou památky <i>Natalie Belisová</i>	41
Základní ikonografie a lidové umění <i>Petra Červinková</i>	64
Problematika restaurátorského zásahu na drobných kamenných památkách <i>Miloš Kubišta</i>	76
Obnova historických dřevěných konstrukcí <i>Petr Růžička</i>	84
Povrchové úpravy drobných památek a vlhkost <i>Pavel Šťastný</i>	93
K problematice restaurování drobných památek (malby) <i>Roman Ševčík</i>	98
Imitace dobového skla <i>Petr Švamberg</i>	103
Opravy a konzervace litinových křížů <i>Martin Šerák</i>	106
Hledání přístupu k obnově <i>Lumír Tejmar</i>	150
Proces prohlášení věci za kulturní památku <i>Petra Šternová</i>	170

Chraňte památky... ... půjčte jim na zimu svetr

Sborník příspěvků ze semináře
Obnova drobných památek v krajině
v Děčíně 2008

V nákladu 300 výtisků vydala
Správa Národního parku České Švýcarsko
Pražská 52, 407 46 Krásná Lípa
www.npcs.cz

K vydání připravila
Natalie Belisová

Sazba
Pavel Panenka, týdeník Princip, Děčín

Tisk
BFHM spol. s r.o., Libouchec

Neprodejné

Krásná Lípa 2008

ISBN 978-80-254-3362-1